

**DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL**

**MASTERS OF ARTS-NEPALI
SEMESTER -I**

नेपाली भाषा विज्ञान
NEP (DE)-PG-C 101
BLOCK – 1

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax: (0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Website: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self-Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

नेपाली भाषा विज्ञान

BLOCK-1

एकाइ - 1, नेपाली भाषाको परिचय, वैशिष्ट्य तथा नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि	8
एकाइ - 2. नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन	41
एकाइ - 3, नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको विवरणात्मक अध्ययन	71
एकाइ - 4. ध्वनि र वर्ण, नेपाली वर्णका भेद	101
एकाइ - 5, नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकास	135
एकाइ - 6. नेपाली शब्द - ढुकुटी	170
एकाइ - 7, नेपाली वाक्यका भेद अनि नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता	200

BLOCK-2

UNIT-8: नेपाली भाषा अध्ययन परम्पराको अध्ययन ।

UNIT-9: नेपाली वर्ण, अक्षर र लिपि व्याकरण

UNIT-10: नेपाली भाषाका व्याकरणिक वर्ग र कोटीहरू

UNIT-11: वाक्यका सङ्घटक एकाईहरू

UNIT-12: नेपाली क्रियापद र क्रियाइतर शब्दको रूपतात्त्विक अध्ययन

UNIT-13: नेपाली पदबन्धहरूको संरचना

UNIT-14: पदक्रम र पदसङ्गति

BLOCK-1 नेपाली भाषा विज्ञान

यस भारतेली नेपाली कविताअन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - 1 लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सक्छौं -

एकाइ - 1, नेपाली भाषाको परिचय, वैशिष्ट्य तथा नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि । यस एकाइमा नेपाली भाषाको परिचय, यसका वैशिष्ट्य साथै नेपाली भाषाको विकासका पृष्ठभूमिबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ नेपाली भाषाका अर्थ र परिभाषालाई मात्र अध्ययन नगरिएर नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमिलाई मुख्य आधार गरी यस एकाइलाई अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ - 2, नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन । यस एकाइमा नेपाली भाषाका विकासको विभिन्न काल - खण्डहरूलाईबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ नेपाली भाषाका विभिन्न कालहरू प्राथमिक, माध्यमिक, आधुनिक आदि काल - खण्डहरूको अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 3, नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको विवरणात्मक अध्ययन । यस एकाइमा नेपाली भाषाका भाषिकाहरूबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन विशेष नेपाली भाषाका तीनवटा भाषिकाहरूको अध्ययन यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 4, ध्वनि र वर्ण, नेपाली वर्णका भेद । यस एकाइमा ध्वनि र वर्णबारे सविस्तार अध्ययन गर्दै ध्वनि र वर्णबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ ध्वनि र वर्णमाड के - कस्ता साम्य र वैशम्यता छ ? भन्ने कुरोलाई पनि मुख्य आधार गरी नेपाली भाषाका ध्वनि र वर्ण अनि वर्णका विविध भेदको अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 5, नेपाली वर्णविज्ञानको विकास । यस एकाइमा नेपाली वर्णविज्ञानबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ नेपाली वर्णविज्ञानको परिचय, विकास आदिको अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 6, नेपाली शब्द - ढिकुटी । यस एकाइमा शब्द - ढिकुटी तथा शब्दभण्डारको रूपमा नेपाली शब्द ढिकुटीको सम्यक रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ शब्द - ढिकुटीको अर्थ, परिभाषा, यसका विशेषताका परिचय पनि दिंदै नेपाली शब्द - ढिकुटीको अध्ययन यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 7, नेपाली वाक्यका भेद अनि नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता । यस एकाइमा नेपाली वाक्यका विविध भेदहरूलाई अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ नेपाली वाक्यमा देखिएका विभिन्न भेद - उपभेदहरूको सम्यकरूपमा यस एकाइमा अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ । यसका साथै यस एकाइमा नेपाली वर्णको उच्चारणलाई अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गनार्थ नेपाली वर्णको उच्चारणमा के कस्तो घटक, तत्त्व, अङ्ग आदि आवश्यकता पर्दछ साथै यस वर्ण उच्चारणको विशेषता पाइन्छ भन्ने आदि कुराहरूलाई आधार गरेर यस एकाइमा अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ - 1, नेपाली भाषाको परिचय, वैशिष्ट्य तथा नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि

संरचना

- 1.1. उद्देश्य
- 1.2 परिचय
- 1.3. नेपाली भाषाको परिचय
- 1.4. नेपाली भाषाको वैशिष्ट्य
- 1.5. नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि
- 1.6. उपसंहार
- 1.7 सार
- 1.8 अनुशीलनी
- 1.9 अतिरिक्त अध्ययन_
- 1.10 मूल्यवृद्धिको निमित्त उत्तर

1.1. उद्देश्य

भाषा मानवीय सम्पत्ति हुनाले भाषाबारे जान्नु आवश्यक हुन्छ। यस एकाइ अन्तर्गत नेपाली भाषाको परिचय यसको वैशिष्ट्य तथा विकासबारे अध्ययन गर्नु मुख्य उद्देश्य हो। नेपाली भाषाको उत्पत्ति, यसको स्वरूप शुरूमा के-कस्तो थियो भन्नेबारे थाहा गराउने उद्देश्यले यो एकाइ लेखिएको हो। नेपाली भाषाको पृष्ठभूमिबारे अध्ययन यस एकाइको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ।

1.2 परिचय

भाषा शब्द संस्कृतको भाष् धातुबाट बनेको हो। भाषको अर्थ हुन्छ बोल्नु, उच्चारण गर्नु वा भन्नु। भाषाको अर्थ हुन्छ व्यक्त बोलीको त्यो रूप हो जसले केही कुरा अभिव्यक्त गर्छ। अर्थात् भाषा भनेको वाक्- प्रतीक वा बोलीको त्यस्तो व्यवस्था हो जसबाट वक्ता र श्रोतामाझ भाव, अनुभूति अथवा विचारको विनिमय हुन्छ। भाषाविना मान्छेले सामाजिक जीवनको कल्पना पनि गर्न सक्तैन। मान्छेले आफ्ना विचारहरूको आदनप्रदान गर्ने मुख्य साधन नै भाषा हो। यसको प्रयोग समाजमा मानिसका भाव, अनुभूति तथा विचारलाई सम्प्रेषण गर्नका निम्ति गरिन्छ। त्यसैले भाषा हाम्रो सामाजिक सम्पत्ति हो। मान्छेले भाषा समाजबाट सिक्छ। संसारमा प्राणीहरूमध्ये मान्छेले मात्र भाषाको माध्यमद्वारा एकाअर्कासित दोहोरो कुरा गर्नसक्छ। भाषाभित्र नै मान्छेको अस्तित्व, कला, संस्कृति, सभ्यता, ज्ञानविज्ञान, आचारविचार, रहनसहन, रीतिथिति सबैथोक बाँचिरहेछन्। भाषाविज्ञानवमोजिम भाषा मानिसको मुखबाट निक्कले सार्थक ध्वनि हो। भाषा वक्ता र श्रोता दुवैको विचार- विनिमयको साधन हो। भाषा सामाजिक प्रक्रिया भएकाले समाजसापेक्ष मानिन्छ। मानिसले आफ्ना विचार आदनप्रदान गर्दा कहिले शब्दबाट, कहिले वाक्यबाट, कहिले टाउको हल्लाएर काम चलाउने गर्दछ। भाषा मानवीय सम्पत्ति हो भने मानवको विशिष्ट सम्पदा पनि हो। समाज र सभ्यताजस्ता कुराहरू भाषासँग घनिष्ट रूपमा सम्बद्ध छन्। भाषा विचार-विनिमयका निम्ति प्रयोग गरिने जीवन्त र प्रभावकारी प्रतीकात्मक संकेत भएकाले यसका माध्यमबाट मानिसले आफूलाई भूत, वर्तमान र भविष्यसँग संयोजित गर्न सक्छ। भाषाले समयको अखण्ड क्रमलाई प्रत्येक क्षणका उपलब्धिलाई सँगाल्ने काम गरेको हुन्छ।

भाषा वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्था हो। वाक्प्रतीक भनेको उच्चरित ध्वनिहरूको संयोजित रूप हो। भाषा ध्वनिका रूपमा व्यक्त हुन्छ। ध्वनिको संयोजनबाट शब्द र शब्दको संयोजनबाट वाक्य बन्दछन् र यसरी बनेका सार्थक वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो। यसको सम्बन्ध मान्छेको उच्चारण अवयवसँग रहेको हुन्छ। भाषाका वाक्प्रतीकहरू यादृच्छिक हुन्छन्। यादृच्छिकता भनेको चयनको स्वतन्त्रता हो। हरेक भाषाभाषीहरू

Notes

वाक्प्रतीकहरूको चयनमा स्वतन्त्र हुन्छन्। वाक्प्रतीकहरूको चयनमा भाषाभाषीहरू स्वतन्त्र भएकाले नै भाषालाई यादृच्छिक व्यवस्था मानिन्छ। भाषिक समुदायले विचार- विनिमयका निम्ति स्वतन्त्र रूपमा चयन गरेका वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो। भाषा समग्र मानवीय सन्दर्भसँग सम्बद्ध वस्तु भएकाले यसले मानवीय व्यवहारका क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित सबै विषयहरूलाई समेटेको हुन्छ। त्यसैले मानवीय व्यवहारका विविध क्षेत्रसँग सम्बद्ध विषयहरूको कोणबाट भाषालाई हेर्ने र परिभाषित गर्ने गरिएको पाइन्छ। भाषा जटिल व्यवस्था हो। सारा मानवीय व्यवहारको अभिव्यक्तिको ध्वन्यात्मक माध्यम भाषा भएकाले यसलाई जटिल व्यवस्था भनिन्छ। यसलाई कुनै एक कोणबाट मात्र हेर्न सकिँदैन। भाषाले ज्ञानका सबै शाखाहरूको स्वरूपलाई आत्मासात् गरेको हुनाले नै ज्ञानका सबै शाखाहरूको भाषासम्बन्धी भिन्न भिन्न दृष्टिकोण रहेको हो। यिनै विभिन्न दृष्टिकोणका कारणबाट पनि भाषाका परिभाषामा अनेकता पाइन्छ।

मानवशास्त्रीहरू भाषालाई मानवसंस्कृतिको विशिष्ट रूप मान्दछन्। उनीहरू भाषा र संस्कृतिलाई एक अर्काका पूरक ठान्दछन्। उनीहरूका अनुसार भाषाको आत्मा संस्कृति हो र संस्कृतिले भाषालाई जन्माएको हुन्छ। समाजशास्त्रीहरू चाहिँ भाषालाई समाजका सदस्यहरूको अन्तर्क्रिया (Interaction) मान्दछन्। भाषा विचार विनिमयको त्यस्तो माध्यम हो जसको स्रष्टा पनि भोक्ता पनि मानव र समाज आफै हुन्छ। यसरी समाजशास्त्रीहरूले भाषालाई प्रकार्य (Function) का आधारमा हेर्ने गर्दछन्। यसैगरी साहित्यशास्त्रीहरू भाषालाई कलात्मक माध्यम मान्दछन्, दर्शनशास्त्रीहरू विचार व्यक्त गर्ने ध्वनिमाध्यम मान्दछन्, मनोवैज्ञानिकहरू मनोविम्बको मूर्त रूप मान्दछन्। भाषाको सङ्गठन, स्वरूप, प्रयोक्ता, प्रकार्य र वस्तु वा कथ्यसँग भाषाका वाक्प्रतीकहरूको अन्तः सम्बन्ध आदि आधारमा नै भाषाको मान्य परिभाषा बन्न सक्दछ। भाषा मानिसका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसको प्रयोग आफ्नै भाषिक समुदायबीच आफ्ना विचार र अनुभूतिको सम्प्रेषणका निम्ति प्रत्येक समाजको प्रत्येक सदस्यले गर्ने गर्दछ।

1.3. नेपाली भाषाको परिचय

संसारका भाषाहरूलाई विभिन्न परिवारहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। नेपाली भाषा संसारका विभिन्न परिवारमध्ये भारोपेली परिवारअन्तर्गत सतम् वर्गको आधुनिक भारतीय आर्यभाषाको एउटा शाखा हो। वास्तवमा आधुनिक भारतीय आर्यभाषाभित्र पर्ने खस पहाडी भाषावर्गबाट नेपाली भाषा विकसित भएको हो। नेपाली भाषा भारतका बाइसवटा प्रमुख भाषाहरूमध्ये एउटा हो। भारतीय संविधानले एउटा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरेको यो भाषा हाम्रो छिमेकी देश नेपालको पनि राष्ट्रभाषा हो।

नेपाली भाषा विश्वका धेरैजसो ठाउँहरूमा बोल्ने गरिन्छ। नेपाल, मलाया, हङ्कङ, सिङ्गापुर, बर्मा, बङ्गलादेश आदि प्रमुख ठाउँहरूबाहेक नेपाली भाषा बोल्ने, लेख्ने, र पढ्ने मानिसहरू भारतका सबै राज्यमा कतै बहुसङ्ख्या र कतै अल्पसङ्ख्यामा पाइन्छन्। उत्तर भारतको कश्मीरदेखि दक्षिण भारतको कन्याकुमारीसम्म र पूर्व भारतको बर्मा सिमानादेखि पश्चिम भारतको महाराष्ट्र तथा गोवाका समुद्रीतटसम्म नेपाली भाषीहरू फैलिएका छन्। यी छरिएर, फैलिएर बसेका नेपाली भाषा बोल्नेहरूका मूल थलाहरूमा पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ, डुवर्स- तराई, सिक्किम राज्य, बनारस, भाग्सु, देहरादुन, असमलगायत सम्पूर्ण पूर्वोत्तर क्षेत्र पर्दछन्। नेपाली भाषा कुनै क्षेत्र- विशेषको मात्र भाषा नभएर यो यस्तो भाषा हो जसमा अनेकौँ भाषिका तथा बोलीहरू सम्मिलित छन्।

नेपाली भाषाको इतिहासमा वि.सं. 1990 साल विशेष महत्वपूर्ण रहन गयो। यसै वर्ष गोर्खा भाषा भाषा प्रकाशिनी समितिको नाम परिवर्तन गरी नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति राखियो। नेपाल सरकारले औपचारिक रूपमा नेपाली भाषा नामकरण गर्‍यो। हुन त यस भाषालाई नेपाल एकीकरण अभियानकालदेखि नै नेपाली भन्ने गरेको उल्लेख कताकता पाइन्छ। वि.सं. 1827तिर सर जोन्सले विभिन्न भारतीय भाषाहरूको उल्लेख गर्ने क्रममा "नेपालेनसिस्" को नाम पनि लिएका थिए। त्यसपछि

सन् 1820मा छापिएको जे. ए. एटनको Grammer of the Nepali language मा यसको नाम नेपाली देखापऱ्यो। पादरी टर्नबुलले वि. सं. 1944 तिर Nepali Grammer and English-Nepali, Nepali- English Voca bulary भन्ने पुस्तक छपाए। वि.सं. 1988 तिर टर्नरको A Comparative and Etymological Dictionary of Nepali Language प्रकाशित भयो। यसमा करीब 26,000 नेपाली शब्द सङ्ग्रहित छन्। दार्जिलिङका प्रवासी नेपालीहरूको प्रयासबाट नेपाली साहित्य सम्मेलन नामक संस्था स्थापना भयो।

धेरै पहिलेदेखि नेपाली भाषा भन्ने गरेको उल्लेख भेटिए तापनि गोर्खाली नाम नै प्रचलित पाइन्छ। राजगुरु हेमराज पाण्डे जस्ता प्रखर व्यक्तित्व भएका प्रभावशाली विद्वानले समेत आफ्नो पुस्तक व्याकरणको नाम गोर्खा भाषा - व्याकरण राखे। राममणि आ.दी. का प्रयत्नबाट सरकारी स्तरमा खुलेको भाषासेवी शैक्षिक संस्थाको नाम गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति राखियो। विश्वमणि आ. दी.को व्याकरणको नाम पनि गोरखा व्याकरण बोध थियो।

1.4. नेपाली भाषाको वैशिष्ट्य

विभिन्न कोणबाट विद्वानहरूले भाषालाई परिभाषित गर्न खोजेको चर्चा माथि नै गरिसकेको छ। परिभाषागत भिन्नितका आधारहरूको समेत माथि उल्लेख भइसकेको छ। गहिरिएर हेर्दा भाषाले के काम गर्दछ, मानव-जीवनका कुनकुन कुराहरूलाई भाषाले बोकेको हुन्छ र तिनलाई भाषाले कसरी प्रस्तुत गर्दछ आदिका आधारमा विद्वानहरूले भाषाका स्वरूपलाई बेग्ला बेग्लै कोणबाट हेर्न खोजेको देखिन्छ। भाषा कसरी बनेको हुन्छ र यसका के- के अवयवहरू हुन्छन् तथा तिनको अन्तर्व्यवस्था के- कस्तो हुन्छ भन्ने आधारबाटै भाषाको परिचय तथा वैशिष्ट्यहरूबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। भाषाका यी वैशिष्ट्यहरूले भाषा के हो भन्ने कुरामाथि

प्रकाश पार्न सहयोग गर्दछन्। यसमा भाषाका मूलभूत वैशिष्ट्यहरूको चर्चा गरिएको छ।

क) भाषा स्वतः आर्जित वस्तु हो

भाषालाई मानिसले आफू जन्मदेखि नै आर्जन गरेर आएको हुँदैन। मानिस जन्मेपछि सामाजिक वातावरणमा प्रभावित हुन्छ, किनभने मानिसमा भाषा ग्रहण गर्न सक्ने नैसर्गिक शक्ति हुन्छ। त्यसैले ऊ जुन समाज र जुन समाजको वातावरणमा हुर्कन्छ, बढ्छ त्यही भाषा सिक्दछ। भाषा सिक्ने कला शिशुहरूमा हुन्छ र सिक्छ। भाषा सामाजिक वस्तु भएकोले जुन समाजमा रहन्छ त्यसले त्यही भाषा ग्रहण गर्दछ।

भाषा कुनै पनि मानव-समुदाय मिलेर बनाएको होइन। यो मानव सभ्यताको विकासको परिणति हो। यो कुनै पनि समाजको सदस्यले स्वतः आर्जन गरिने वस्तु हो। कसैले पनि जन्मजात रूपमा भाषा सिकेको हुँदैन, मानव-समाजमा आएपछि अलिअलि गरेर आर्जन गरेको हुन्छ। भाषा आनुवंशिक रूपमा कुनै पनि व्यक्तिमा अन्तर्निहित हुँदैन, परिवेश भिन्नतामा निर्भर रहन्छ, आर्जन गरिने सन्दर्भमा केन्द्रित भएको हुन्छ। अन्य मानवीय संघसंस्थाजस्तै भाषा बद्लिन्छ, मर्छ, विकसित हुन्छ र फैलिन्छ पनि। मानिस आफ्नो परिवेश र क्षमताअनुसार अनेकौँ भाषाको आर्जन गर्न सक्छ। हरेक व्यक्ति जुनसुकै भाषा सिक्न सक्छ, किनभने भाषाको प्रयोग आर्जनमा निर्भर हुन्छ।

ख) भाषा सामाजिक वस्तु हो

मानिस समाजमा जन्म लिन्छ र विकास हुन्छ। त्यही किसिमले भाषा पनि समाजमै उत्पन्न हुन्छ र विकास प्राप्त गर्दछ। समाजलाई छाडेर भाषाको कल्पना पनि गर्न सकिन्न। भाषाको जति पनि रूप हुन्छ त्यो सबै समाजसापेक्ष हुन्छ। मानिसले समाजबाट भाषा आर्जन गर्दछ र भाषा आर्जन गर्ने स्रोतको रूपमा आमा हुन्छिन्। आमा

समाजकै एकाइ भएकाले उनले जो सिकाउँछिन् त्यो समाजप्रदत्त भाषा हुन्छ।

भाषा मानव-समुदायमा प्रयोग गरिने संकेत-समुच्चय (A set of signal) हो। यसको प्रयोग मानव- समाजको कुनैकुनै सामाजिक समूहद्वारा गरिन्छ। भाषा सामाजिक संघटना (Social Phenomenon) को अर्को रूप पनि हो। यो मानव-समाजमा रहन्छ। यसले समाजको संस्कृति, मूल्य, मान्यता र मानवसम्बन्धलाई आफूभित्र समेटेर राखेको हुन्छ। कुनै एक नयाँ भाषा सिकु भनेको समग्रतामा त्यस भाषिक समुदायको जीवन-शैलीलाई बुझ्नु पनि हो। त्यसैले भाषा सामाजिक वस्तु हो, सामाजिक सत्यको निर्देशिका हो र व्यक्ति अनि समाजका बीचको सम्बन्धसूत्र पनि हो।

ग) भाषा परिवर्तनशील हुन्छ

सांसारिक वस्तुहरू जसरी परिवर्तन हुन्छन् त्यस्तै गरेर भाषामा पनि परिवर्तन भइ नै रहन्छ। हरएक देशको हरएक युगको भाषा परिवर्तन भएको छ। अनुकूल अथवा प्रतिकूलको कारणबाट परिवर्तनमा कुनै किसिमको अन्तर पर्न गई परिवर्तनको मात्रा केही कम हुन सक्छ तापनि परिवर्तनको क्रम अनिवार्य रूपमा चलि नै रहन्छ। यस प्रकारको परिवर्तनको प्रक्रिया भाषाको सम्पूर्ण तत्त्वमा पाइन्छ. अर्थात् ध्वनि, शब्द, व्याकरण, अर्थ आदि सबै परिवर्तित हुन्छन्, जस्तै ध्वनि परिवर्तनमा- शाक बाट साग, बिन्दु बाट बुँद आदि। भाषाको अनवरत परिवर्तनले कसैको मर्यादालाई पनि शाश्वत रहन दिँदैन।

घ) भाषा परम्परागत छ, व्यक्तिले आर्जन

गर्न सक्छ तर त्यसलाई अल्पन्न गर्न सक्दैन

भाषा परम्परागत वस्तु हो। भाषाको धारा बगि नै रहन्छ, सतत परिवर्तनशील हुँदाहुँदै पनि स्थायी तथा नित्य हुन्छ। प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना पुर्खाहरूबाट भाषा सिक्छ र प्रत्येक पिँढीले आफ्नो नयाँ

भाषा पैदा गर्देन। कुनै किसिमको घटना वा परिस्थितिको कारणबाट भाषामा केही विचार पैदा भए पनि जानी-जानीकन कुनै पनि व्यक्ति वा वक्ताले परिवर्तनचाहिँ गर्देन, किनभने भाषा परम्परागत सम्पत्ति हो।

ङ) भाषाको प्रवाह अविच्छिन्न छ

प्रत्येक वस्तुको निर्माणको समाप्तिपछि त्यसको स्वरूप निर्धारण हुन जान्छ तर भाषाको हकमा यो कुरा मिल्न जाँदैन, किनभने कुनै पनि भाषाको अमूक रूप नै अन्तिम स्वरूप हो भनेर कसैले पनि भन्न सक्दैन तर स्मरण गर्नुपर्ने कुरा के छ भने यस प्रकारको विशेषता जीवित भाषाको मात्र हुन्छ, मृत भाषाको अन्तिम स्वरूप त देखा पर्छ नै। त्यसैले भाषाको प्रवाह अविच्छिन्न भए पनि अन्तिम स्वरूपचाहिँ होइन।

च) भाषा व्यवहार र नक्कलद्वारा अङ्कित

गरिन्छ

मानिसको सबभन्दा ठूलो गुण हो नक्कल (अनुकरण)। बच्चाहरू भाषा सिक्का लागि यही गुण प्रयोग गर्ने गर्दछन्। जसरी वाल्यावस्थामा बच्चाहरूलाई दूध पिलाउने काम गरिन्छ त्यस्तै गरेर भाषाको पनि घुट्टो पिलाउने गरिन्छ। आफ्ना वरपरका ठूलाले प्रयोग गरेको ध्वनिलाई उसले नक्कल गर्ने प्रयास गर्दछ। बच्चाहरूले सबैभन्दा पहिले स-साना ध्वनि भएका शब्द, जस्तै बा-बा, मा-मा, दा-दा बाट सुरु गरेर जटिल ध्वनि भएको नक्कल गर्न समर्थ बन्दछ। यो कुरा मानिसले आफूमा अन्तर्निहित र सहज नक्कल गर्न सक्ने शक्तिद्वारा प्राप्त गर्न सक्षम हुन्छ। यसरी सक्षम हुँदाहुँदै पनि बच्चालाई कोही नभएको बन्मा छोडिदियो भने ऊ बोलीहीन हुन जान्छ र भाषा सिक्न असमर्थ हुन्छ। त्यसैले भाषा सिक्का लागि व्यवहारका साथै अनुकरणको आवश्यकता पर्दछ।

छ) भाषा संयोगावस्थाबाट वियोगावस्थामा

जान्छ

भाषा संयोग (पदयोग) बाट वियोगतर्फ जान्छ भन्ने कुरा भाषाशास्त्रीहरूले आफ्नो अनुसन्धानबाट प्रमाणित गरिसकेका छन्, जस्तै- राम गच्छति संयोगमा हुन्छ भने वियोग स्थितिमा राम जान्छ। संस्कृतमा 'गच्छति' शब्दले संयुक्त रूपको काम चल्छ तर देवनागरीमा वियुक्त रूपमा 'जानू छ' को प्रयोग गर्नुपर्छ।

ज) भाषा कठिनताबाट सरलता र

स्थूलताबाट सूक्ष्मतातर्फ जान्छ

मानिसहरू थोरै कुराहरूबाट धेरै प्राप्त गर्न चाहान्छन्। यो जन्मजात स्वभाव मानिसले पाएको छ। यस कुरालाई हामी ध्वनिको उदाहरणबाट सिद्ध गर्न सक्छौं- गजेन्द्र लाई गजु, रूपमतीलाई रूप, सुनितालाई सुनु। यसै गरी व्याकरणको क्षेत्रमा पनि यो कुरा लागू हुन्छ। यसबाट के बुझिन्छ भने भाषा सरतातर्फ बढ्छ। सुरुमा भाषाको रूप स्थूल भएकाले गर्दा सूक्ष्म भावलाई व्यक्त गर्न पनि वाञ्छित सूक्ष्मता थिएन तर भाषाको क्रमिक विकासले गर्दा मानिसले सूक्ष्म भाव अभिव्यक्त गर्न भाषाको उपादन सृष्टि गरे। यसैबाट ज्ञात हुन्छ कि भाषा स्थूलताबाट सूक्ष्मतातर्फ बढ्छ।

झ) प्रत्येक भाषाको ढाँचा स्वतन्त्र हुन्छ

कुनै भाषामा केही ध्वनिको संयोग सम्भव छ भने अरु भाषामा छैन, जस्तै अङ्ग्रेजीमा स, ट आदिको संयोग खूब प्रचलित छ- स्टेट, स्ट्रिट आदि तर जापानीमा विलकुलै छैन। रसियनमा ज, द, र को संयोग खूब छ, अङ्ग्रेजी र फ्रान्सिसबमा छैन। जापानीमा कुनै पनि अक्षर अथवा शब्द स्वरान्त नै हुन्छ, व्यञ्जनान्त हुँदैन जस्तै- हा-रा-की-री, ना-गा-सी-की। यसको प्रतिकूल संस्कृत र हिन्दीमा अनेक व्यञ्जनाको संयोग सुलभ छ, जस्तै कात्त्रयं। यसमा पाँच व्यञ्जन छ।

ज) भाषा भौगोलिक स्थानीकृत हुन्छ

भौगोलिक कारणले गर्दा भाषामा एक ठाउँको भाषासँग अर्को ठाउँको भाषा मिल्दैन। यो स्वाभावतः भेद हो। यसले नै गर्दा बोली, विभाषा (भाषिका) र भाषाको भेद छुट्ट्याइन्छ।

ट) भाषा औच्चार्य बस्तु हो

भाषा मानिसका उच्चारण- अवयवबाट निसृत ध्वनिहरूको सार्थक गठन हो। मानिस कुनै अर्थपूर्ण खबर, समाचार वा सन्देश अर्कासामु पुऱ्याउनका लागि भाषिक ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दछ। ती ध्वनिसमूहहरूको समुच्चबाट शब्द, पदावली र वाक्यजस्ता भाषिक एकाइहरू बन्दछन्। यी सबै एकाइहरू मानवद्वारा उच्चरित ध्वनिबाटै बनेका हुन्छन्।

ध्वनिहरूको उच्चारणका निम्ति जिब्रो, दाँत, ओठ, च्यापूजस्ता मानवीय अवयवहरूको सक्रिय भूमिका रहन्छ। यसैले भाषा मुखले बोलिने र कानले सुनिने वस्तु हो। लेख्य भाषाको पूर्वरूप कथ्य भाषा हो। संसारमा नलेखिएका थुप्रै भाषाहरू छन् तापनि तिनीहरू बोलचालमा रहिरहेकाले भाषा मानिन्छन्। भाषाको मुख्य कुरो बोलाइ हो, लेखाइले त त्यही बोलाइलाई उतार्ने काम मात्र गर्दछ। त्यसैले भाषा मूलतः मानवीय अवयवद्वारा उच्चार्य विषय हो। यसको अर्थ मानवीय वयवद्वारा उच्चरित सबै ध्वनिसमूहलाई भाषा मान्न सकिँदैन, ध्वनिसमूहको गठन सार्थक वा अर्थपूर्ण भएमा मात्र त्यसलाई भाषा मान्न सकिन्छ भन्ने हो।

ठ) भाषा सञ्चारको सशक्त माध्यम हो

भाषा भाव- सञ्चारको सबैभन्दा शक्तिशाली माध्यम हो। भाषा आत्मिक प्रस्तुति (Self- expression) को वा आफ्नो मनमा लागेका कुरालाई व्यक्त गर्ने प्रक्रियामध्येको अत्यन्त सशक्त माध्यम हो। यो मानव जातिको विशिष्ट सम्पदा हो, प्रकृतिले दिएको अनुपम उपहार हो।

मानव मात्र संसारको यस्तो प्राणी हो जो लेखेर वा बोलेर आफ्ना मनको कुरा व्यक्त गर्न सक्छ। भाषाकै माध्यमबाट मानिस कालान्तरसम्म, जुगजुगान्तरसम्म आफ्ना अनुभव र अनुभूतिलाई अनेकौं पुस्तासमक्ष बाँड्न सक्छ। भाषाकै माध्यमबाट मानिसले आफूलाई इतिहाससँग जोड्न सक्छ, पूर्खाको ज्ञान र अनुभवलाई सँगालेर अनुभवसम्पन्न बन्न सक्छ। भाषाकै कारणबाट मानव-सभ्यता यस विन्दुसम्म आउन सकेको छ।

समयको इतिहासमा हरेक व्यक्ति मान्छे मर्छ तर उसका अनुभवहरूलाई भाषाले सँगालेर राख्ने हुँदा ऊ अमर बन्दछ। लिखितरूपमा होस् वा मौखिक रूपमा होस्, मानव-सभ्यताको ऐतिहासिक प्रवाह भाषाका माध्यमबाट क्रमशः अगाडि बढिरहेको छ। भाषा नभए मानवसमाज इतिहासविहीन मात्र नभएर लुलो, लङ्गडो र वेकम्मा हुने थियो। यसैले भाषाको महत्वपूर्ण विशेषता भाव-सञ्चार हो। भाषा नभएको मानिसको कल्पना गरिहेर्दा भाषाको के-कस्तो महत्व तथा उपादेयता रहेको हुन्छ भन्ने कुरा स्वतः छर्लङ्ग हुन्छ।

ड) भाषा व्यवस्थित वस्तु हो

भाषा व्यवस्थित वस्तु हो। यसको आफ्नै व्यवस्था हुन्छ। हरेक भाषाको ध्वन्यात्मक तथा व्याकरणात्मक व्यवस्था हुन्छ। भाषामा निश्चित ध्वनिहरू हुन्छन् तर वाक्यहरू भने अनन्त हुन सक्दछन्। भाषा त्यस्तो व्यवस्थित संयोजन हो जसको एकाइ (वर्ण, शब्द, पदावली आदि) हरूको मेलले ध्वनि र अर्थसँग सम्बन्ध राखेको हुन्छ। नेपालीका दुई वर्ण ल तथा ण को संयोजनबाट लण बन्दछ तर लण शब्द नेपालीमा हुँदैन। खासखास एकाइको खासखास ढङ्गमा मात्र मेल हुन्छ। भाषिक व्यवस्था भनेको निश्चित खालको मेल हो। व्यवस्था नभएको भए जता पनि र जे-जसरी पनि ध्वनि वा ध्वनिसमूहको संयोजन हुन सक्थ्यो तर भाषा व्यवस्थित वस्तु भएकाले वा भाषामा व्यवस्था रहने हुनाले डथाभावी भाषाका

एकाइहरू बन्दैनन्। हरेक भाषाको आफ्नै व्यवस्था हुन्छ, पद्धति र प्रक्रिया हुन्छ र त्यसका खास नियमहरू पनि हुन्छन्। यसैले भाषालाई मानवीय व्यवहारको व्यवस्था भनिन्छ।

1.5. नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि

साहित्य भाषाका माध्यमले सिर्जना गरिने कला हो। मूर्तिकारले धातु र औजारहरूका साह्यताले आकृति र रेखा आदिका माध्यमद्वारा मानिसका मनमा कलात्मक अनुभूति उत्पन्न गराउँदछ। चित्रकारले चित्रपट, रङ्ग-रोगन, कुची, सिसाकलम आदिको प्रयोग गरी रेखा, विन्दु, रङ्गको मात्रा, घनत्व आदिका माध्यमद्वारा दर्शकलाई सौन्दर्यबोध गराउँदछ। त्यसै गरी साहित्यकारले भाषाको प्रयोग गरी विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय, ध्वनि, कथानक, चरित्राङ्कन, रसानुभव आदिका माध्यमद्वारा पाठकलाई कलात्मक सौन्दर्यको अनुभूति प्रदान गर्दछ। साहित्यकारलाई राम्रो साहित्यिक कृति सिर्जना गर्नका लागि उपयुक्त मात्रामा विकसित भाषिक व्यवस्था, अभिव्यक्ति-परम्परा र व्यक्ति-भाषिक सामर्थ्यको आवश्यकता पर्दछ। यसकारण कुनै पनि साहित्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षणतर्फ लाग्नअगि नेपाली भाषाको विकासकर्मतर्फ एउटा विहङ्गम दृष्टि दौडाउने छाँँ।

संसारभरिका मानिसहरूले बोल्ने लगभग चारहजार जति भाषाहरू छन्। ती भाषाहरू कति परस्पर मिल्दाजुल्दा विशेषता भएका छन् भने कति बेग्लाबेग्लै खालका पनि छन्। कति मिल्दाजुल्दाहरूको ठूलो समूह छ भने कतिको ससानो समूह पाइन्छन्। त्यस्ता मिल्दाजुल्दा विशेषता र चरित्र अनि साझा इतिहाससमेत भएको भाषाहरू खुट्याएर भाषा अध्ययन गर्ने विद्वान र अन्वेषकहरूले संसारभरिका भाषाहरूलाई केही विशेष विशेष समूहहरूमा बाँडेका छन् नि त्यस्ता एकएकवटा समूहलाई परिवार भन्ने संज्ञा दिएका छन्। यस्ता भाषा परिवारको सङ्ख्या पनि विभिन्न भाषाविज्ञानीहरूले विभिन्न प्रकारले निर्धारण गरेका छन्। हामीले बोल्ने तथा लेख-पढ गर्ने गरेको भाषा नेपाली भाषा हो र यो भारोपेली नाउँ दिएको एउटा ठूलो भाषा-परिवार हो। अर्का शब्दमा भन्ने हो भने संसारको ठूलो क्षेत्रमा यस

परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। भारोपेली शब्द भारतेली र इरानेली यी दुईवटा शब्द मिसाएर बनाएको एउटा मिश्र (पोर्तमान्तु) शब्द हो। भारोपेली परिवारका दुईवटा मुख्य शाखा छन्- भारत- इरानेली शाखा अनि युरोपेली शाखा। त्यही भारत- इरानेली शाखाको भारतेली उपशाखाभित्र पर्ने एउटा आधुनिक भारतीय भाषा हो नेपाली भाषा। उपर्युक्त नाउँमा रहेको भारतीय शब्दले अचेलको राजनैतिक भारतवर्ष मात्र नबुझाएर भारत र यसका वरपर रहेका म्याँमर, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, नेपाल, भुटान, पाकिस्तान, मालद्वीप आदि समस्त क्षेत्र बुझाउँदछ। भारपेली शब्दचाहिँ इस्वीको उनर्ईसौँ शताब्दीमा आएर नै विशेष गरी प्रचलनमा आएको हो। यो बहुस्वीकृत बन्नअघि यस परिवारका भाषालाई भारत- जर्मनेली, भारत- हिट्टेली, आर्य- युरोपेली आदि अरू नाउँले पनि चिनाउने कोसिस गरिएको हो। तर आज ती नाउँहरू प्राय प्रचलनमा छैनन्। तिनका ठाउँमा भारोपेली भन्ने नाउँ नै बहुप्रचलित बनेर आएको छ। पूर्वमा भारतीय उपमहाद्वीपको उपल्लो फालसम्म अनि पश्चिममा समस्त युरोप, अमेरिका, अस्ट्रेलिया र न्युजिल्यान्डसम्म फिँजिएका भाषाहरूको विशाल परिवारका लागि यो नै अधिक उपयुक्त नाउँ बनेको देखिन्छ।

भारत र युरोपका यी अनेकौँ भाषाहरू वास्तवमा एउटै मूल पुर्ख्यौली भाषाबाट विकसित हुँदै आएका हुन् भन्ने मान्यता फ्रेडरिख म्याक्समुलर, सर विलियम जोन्स, युल ब्लख आदि युरोपेली प्राच्यविद्हरूका खोजीमूलक लेखादिबाट प्रस्तावित हुँदै स्थापित हुनपुगेको हो। त्यो प्राचीन साझा माउ भाषा कस्तो थियो भनेर देखाउनका निम्ति यी आधुनिक अध्येताहरूसमक्ष कुनै ठोस नमुना थिएन तापनि यी विभिन्न आधुनिक तथा पौराणिक भाषाहरूका उपलब्ध तथ्याङ्कहरूको तुलनात्मक अध्ययन विश्लेषण गरी तुलनात्मक भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा विकसित आन्तरिक पुनर्निर्माण विधिअनुसार यसको सम्भावित माउ रूपबारे केही तथ्याङ्कहरू भाषा- अध्येताहरूले तयार गरे। ती तथ्याङ्कहरू प्राककल्पनाश्रित भए तापनि निक्कै विश्वासलाग्दा किसिमका छन्। यसरी भाषाको त्यो माउ रूप नै बोल्ने पुर्खाहरू को थिए वा तिनको कुनै नाउँ थियो कि थिएन तिनीहरू कुन ठाउँका मूल रैथाने थिए भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको कुनै सोझो र निश्चित

उत्तर पाउँन सकिँदैन। त्यो मूल भारोपेली भाषा बोल्ने मानिसहरू कैलो कपाल, निला अथवा कुइरा आँखा, गोरो वर्ण र अग्लो कद भएका, लडाकु घुमफिर गरिहिड्न रुचाउने, पशुपालक र शक्तिशाली किसिमका थिए भन्ने मन्तव्य भाषाशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले प्रकट गरेका छन्। ती मानिसहरू आफूलाई सामूहिक रूपमा के भनेर चिनाउँथे वा चिनाउन चाहन्थे भन्ने कुरा चाल पाउनलाई कुनै प्रत्यक्ष स्रोत थाहा पाइएको छैन। वीर शब्दको पर्यायका रूपमा यस परिवारका सदस्य- भाषाहरूमा उहिले कुन शब्द चलाइन्थ्यो भन्ने कुराको खोजी गरी भाषाशास्त्रीहरूले वीरोस शब्दको पुननिर्माण गरे अनि त्यसबाट बनेको उइर शब्दका आधारमा त्यस भाषिक समुदायलाई वीरोस भन्ने एउटा काल्पनिक नाउँ दिए। संस्कृत भाषाको वीर, ल्याटिन भाषाको उइर, आयरिस भाषाको फेर, जर्मेली वेर आदि शब्दहरूको व्युत्पत्तिगत विकास र ध्वनिगत परिवर्तनको इतिहास पहिल्याएर त्यसैका आधारमा यस वीरोस शब्दको पुननिर्माण गरिएको हो।

वीरोसहरू अर्थात् मूल भारोपेली वा प्राक्- भारोपेली बोल्नेहरूको आदि थलो किटान गर्ने विषयमा पनि मत भिन्नता छ। यी विविध मतहरूलाई मुख्य रूपले दुईवटा समूहमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ। एकथरी अध्येताहरूको मतअनुसार भारोपेली परिवारका भाषा बोल्नेहरूको आदि थलो भारत नै हो। उनीहरू बाहिरबाट बसाईँ सरेँ भारत आएका होइनन्, भारतबाट फैलिँदै अरु क्षेत्रहरूतिर पुगेका हुन्। यस्तो मान्यता प्रस्तुत गर्नेहरू प्राय नै भारतीय विद्वानहरू छन्। अर्कातिर भारतबाहिर नै मूल भारोपेली भाषीहरूको मूल थलो मान्नेहरूका पनि तीन वर्ग छन्। एकथरीअनुसार मूल भारोपेली भाषा- भाषीहरू भारतबाहिर एसियाको कुनै ठाउँमा बस्थे। दोस्रो थरी मतअनुसार उनीहरू युरोप र एसियाको सन्धिस्थलमा कुनै ठाउँमा बस्तथे। यसरी कसैले एसिया, माइमर, हिमवत्खण्ड, बोल्गा नदीको सिरावको क्षेत्र, हङ्गेरी आदि विभिन्न ठाउँका नाउँ मूल भारोपेली भाषाभाषीहरूको आदि स्थलका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै एउटा मतअनुसार प्राचीन स्क्यान्डिनेवियाली मुलुक नै मूल भारोपेली भाषीहरूको आदि थलो थियो। त्यहाँबाट पश्चिमतिर छरिँदै जानेहरूबाट यसको युरोपेली शाखाको विकास भयो जसबाट युरोपका

Notes

ल्याटिन, ग्रीक, जर्मन, स्वेडनेली, अङ्ग्रेजी, फ्रान्सली, इटालियाली, रसियाली, नर्वेली आदि भाषाहरूको विकास भयो। यता पूर्वतर्फ अघि बढ्दै आउनेहरूबाट एसिया महादेशमा बोलिने यस परिवारका अनेकौँ भाषाहरू विकसित भए। तीमध्ये संस्कृत सबैभन्दा पुरानो अनि व्यापक क्षेत्रसम्म आफ्नो प्रभाव फिँजाउन सफल बनेको भाषा थियो। त्यसरी पश्चिमतर्फ फलिँदै गएको यसको मूल हाँगालाई युरोपेली शाखा अनि पूर्वतर्फ बढ्दै आएको हाँगालाई भारत- इरानेली शाखा भनिन्छ। मूल भारोपेलीबाट यी दुईवटा शाखा यसरी हाँगिएर अघि बढ्ने काम इसापूर्व 3000 देखि 2500 वर्षविच भएको अनुमान गरिएको छ।

मूल भारोपेली समूहबाट यसको पुर्वेली हाँगो अर्थात् भारत- इरानेली शाखाको विकास पहिल्याउने अध्येता र अनुसन्धाताहरूले इसापूर्व 2000 वर्षतिर यो भाषा बोल्नेहरू प्राचीन मेसोपोटामिया क्षेत्रमा आइपुगेको कुरा गरेका छन्। त्यस समयदेखि यताको इतिहास निकै प्रस्ट बन्दै आएको पाइन्छ। भारोपेलीहरूको यो पूर्वगामी शाखा 1500 तिर भारतको पश्चिमी प्रान्तमा प्रवेश गरेको मानिएको छ। तिनै भारोपेलीहरूले बोल्ने गरेको भाषाको त्यो भारत आइपुगेको शाखालाई नै पछिबाट भारतीय भाषा भनिएको हो।

भारतमा ती प्राचीन मानिसहरू सबै एकै समयमा वा एकै हाँचमा पसेका होइनन् अनि जो एकैपटक पसे तिनीहरू पनि सबै एउटै ठाउँमा बसिरहेनन्। एकातिर पश्चिम दिशाबाट भारतवर्षभित्र पस्ने क्रम कैयौँ शताब्दी वा अझ सहस्राब्दीसम्म चलिरह्यो भने अर्कातिर भारत पसेर पनि बसाइँ सर्ने र नयाँ नयाँ क्षेत्रहरू आबाद गर्दै जाने क्रम पछिसम्म चलिरह्यो। यसै क्रममा त्यस प्राचीन भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय हाँगाबिँगाहरू विकसित हुँदै आए। यसरी मूल प्राचीन भारतेली शाखाका विभिन्न भाषिका- उपभाषिकाहरू विकसित हुने क्रमलाई विविध जातीय एवम् भाषिक अन्तर्मिश्रण अझ बल प्रदान गर्‍यो।

आर्यहरूभन्दा पहिल्यैदेखि भारतवर्षमा रहिआएका नेग्रिटो, आग्नेयवंशी र द्रविडहरू तथा मङ्गोल- किराँतहरूसँगको अन्तर्क्रिया र अन्तर्मिश्रण यस

किसिमको भाषिक विस्तार एवम् प्रशाखन् प्रक्रियाले विशेष दिशा र रूपसमेत प्राप्त गर्दै गयो। यसको फलस्वरूप प्राचीन भारतीय आर्य भाषाका अनेकौँ भाषिकाहरू देखापर्दै गए। तीमध्ये कति आ-आफ्ना स्पष्ट रूप धारण गर्दै जान सफल भए र त्यस्ता भाषिकाहरूलाई प्राकृत भनियो। यिनै विभिन्न प्राकृतहरू विकसित हुँदै र आ-आफ्ना रूप स्थिर गराउँदै जाने क्रममा इस्वीको पहिलो सहस्राब्दीको अन्त्यछेक अर्थात् नवौँ- दसौँ शताब्दीतिर आइपुग्दा आधुनिक भारतीय भाषाहरूका विविध प्रारूपहरूले स्पष्ट आकार ग्रहण गर्ने क्रम थालियो। यसरी आधुनिक भारतीय भाषाहरूको विकासको इतिहास र वर्तमान व्याकरणिक स्वरूप ठिकसित चिन्न र किटान गर्नका निम्ति भारतमा प्रचलित भारोपेली, द्रविड, अग्नेय तथा भोट-चिनियाँ यी चारैवटा परिवारका भाषिक निजत्व एवम् परिवर्तन- प्रक्रियाको अनुशीलन गर्नुपर्ने प्रयोजन देखिन्छ।

भारतभित्र प्रवेश गरेपछि भारत- इरानेली शाखाको भारतेली उपशाखाले गरेको विकासको आफ्नो स्पष्ट इतिहास देखा पर्दछ। यसको विकासक्रमलाई निम्नलिखित तीनवटा अवस्था वा चरणमा ठुट्याएर हेर्ने गरिएको छ-

इसापूर्व 1500 देखि 500 वर्षसम्म- प्राचीन भारतीय आर्यभाषाकाल।

इसापूर्व 500 देखि इस्वी 1000वर्षसम्म- मध्यकालीन भारतीय आर्यभाषाकाल।

इस्वी 1000 देखि यता- आधुनिक भारतीय आर्यभाषाकाल।

प्राचीन भारतीय आर्यभाषालाई संस्कृत भनिएको छ। संस्कृत भाषाको विकासका यी दुईवटा चरण छुट्ट्याइएका छन्-

वैदिक संस्कृत- इ.पू. 1500 देखि 1000 सम्म।

लौकिक संस्कृत- इ.पू. 1000 देखि 500 सम्म।

उसै गरी मध्ययुगीन भारतीय आर्यभाषाको विकासक्रमलाई पनि तीनवटा बेग्लाबेग्लै चरणहरूमा यसरी छुट्ट्याइएको छ-

Notes

पालि एवम् अभिलेखी प्राकृत काल- इ.पू. 500 देखि इस्वी संवतको थालनीसम्म।

साहित्यिक प्राकृतकाल- इस्वी संवतको थालनीदेखि 500 इस्वीसम्म।

अपभ्रंश काल- इस्वी 500 देखि 1000 सम्म।

कतिपय पुस्तकहरूमा इ.पू.500 देखि पहिलो शताब्दी इस्वीसम्मको अवधिको भाषालाई पालि अनि पहिलोदेखि पाँचौँ शताब्दी इस्वीसम्मको भाषालाई प्राकृत भन्ने नाउँ दिएर पनि वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। तर वास्तवमा पालि भन्नाले गौतमबुद्ध र उनका शिष्यहरूले बौद्धमतको प्रचार गर्दा प्रयोग गरेको लोकप्रचलित भाषा बुझ्ने गरिन्छ। अशोक तथा अरू त्यस 500 वर्षको अवधिका शासक र लोकनायकहरूले अङ्कित गराएका कतिपय अभिलेखहरू जो उपलब्ध छन् तिनमा प्रयुक्त भाषालाई प्राकृत भनिएको छ। वस्तुतः पालि पनि प्राकृतकै एउटा रूप विशेष मात्र हो।

यिनै उपर्युक्त विभिन्न प्राकृत र अपभ्रंश रूपहरूबाट सन् 1000 देखि यता आधुनिक भारतीय आर्यभाषाहरूको विकास भएको मानिएको छ। यी सबै भारतीय आधुनिक भाषाहरूका विकासको इतिहास समान रूपले प्रस्ट, प्रमाणिक र अविरल छैन। सबैका पुराना प्राकृत एवम् अपभ्रंश रूप कस्ता थिए भन्ने प्रश्नको प्रामाणिक उत्तर पाउन पनि सकिँदैन।

त्यसरी विकसित हुँदै लोक- व्यवहारमा चलेको कैयौँ प्राकृतहरूमध्ये केहीका नमुनाहरू संस्कृत तथा प्राकृत वाङ्मयग्रन्थहरूमा रहन नपाई प्रयोग- परम्पराको प्रवाहभित्र रूप फेर्दै अघि बढेर आधुनिक अवस्थासम्म आए अनि कतिचाहिँ लुप्त भएर गए। त्यस्ता प्राकृत बोलीहरूबाट आधुनिक भारतीय भाषाहरूको विकास हुने ऐतिहासिक क्रम र प्रक्रियाको अध्ययन गर्ने भाषाअध्येताहरूले प्राकृतका विभिन्न क्षेत्रीय भेदहरू देखाएका छन् जसलाई अपभ्रंश भनिएको छ। विभिन्न अध्येताहरूले आआफ्ना दृष्टिकोण अनुसार प्रस्तुत गरेका त्यस्ता वर्गीकरणहरूलाई प्राध्यापक चूडामणि बन्धुले भनेझैं मोटामोटी रूपमा यसरी मिलाएर हेर्न सकिन्छ-

अरू आधुनिक भारतीय आर्यभाषाहरूको जस्तै नेपालीको पनि विकासको इतिहास दसौँ शताब्दी इस्वीपछिदेखि थालिएको देखिन्छ। यस भाषाका पुराना मूल प्रयोक्ता खसहरू थिए भन्ने मान्यता छ। तर खसहरू को थिए र यिनीहरू आर्यभन्दा के- कति कुरामा भिन्न थिए वा थिएनन् अनि यिनीहरूले बोल्ने प्राचीन भाषाको रूप कस्तो थियो भन्ने विषयमा अनेक थरी मत- मतान्तर पाइन्छन्। प्राचीन भारोपेली भाषा बोल्ने विभिन्न समूहहरूमध्ये मितन्त्री, कस्सी, मद आदि थिए। यिनीहरू बेबिलोनबाट पूर्वतिर अघि बढ्दै इरान आए जहाँ यिनीहरू पारसिक, मद र शक भनेर चिनिए। तिनै प्राचीन शकहरू र दक्षिण रूस क्षेत्रमा पुगेका स्कुथेस तथा सिथियनहरू नै खसहरूका पूर्वज हुन् भन्ने मत राहुल सांकृत्यायन, सुनीतिकुमार चटार्जी, बालकृष्ण पोखरेल, केशरबहादुर के.सी., चूडामणि बन्धु आदि विद्वानहरूले व्यक्त गरेका छन्। ती खसहरू पहाडी जातिका मानिसहरू थिए। भारतमा तिनको आगमन अत्यन्त सुस्त गतिमा र सयौँ वर्षसम्म भइरह्यो। यसरी भिन्न भिन्न समयमा भिन्न भिन्न हुलमा पश्चिमोत्तर दिशाबाट अघि बढ्दै यिनीहरू हिमालयको फेदीका क्षेत्रमा बसोबास गर्न थाले। यसरी बसाइँ सार्दै आउने क्रममा यिनीहरू एकातिर संस्कृतभाषी आर्यहरूका अरू विभिन्न समूहसँग तथा अर्कातिर भोट- चिनियाँ परिवारका भाषा बोल्ने किराँतसँग पनि मिसिँदै बस्दै आउन थाले। किराँत तथा आर्यहरूका हुलले ठेलिएर पनि आएका यिनीहरूको द्रविड र आग्नेयवंशीहरूसँग पनि छुटपुट सम्पर्क र सम्बन्ध रहेको हुन सम्भव छ। यस किसिमको सांस्कृतिक एवम् भाषिक अन्तर्मिश्रणबाट नै आधुनिक भारतीय भाषाका रूपमा नेपालीको विकासको घडेरी बसेको देखिन्छ। यसर्थ नेपाली भाषाको व्याकरणिक विकासको सर्वाङ्गीन अध्ययन गर्नुपर्दा यसको विकासका पृष्ठभूमिमा रहेका भारतका चारैवटा भाषा परिवारका विस्तार र विशेषताहरूको सूक्ष्म निरीक्षण अपेक्षित छ। नेपाली भाषाको संरचनात्मक अथ स्तलमा यी चारैवटा परिवारका कुनै न कुनै भाषाको धेरथोर उपस्थिति र भूमिका रहेको कुरा अस्वीकार गर्न सकिँदैन।

नेपाली भाषाको विकासको इतिहासलाई मुख्य रूपले तीनवटा चरणमा बाँडेर हेर्ने गरिएको छ-

- प्राचीन नेपाली- एघारौँ शताब्दीदेखि पन्ध्रौँ शताब्दीसम्म।
- मध्यकालीन नेपाली- सोह्रौँ शताब्दीदेखि उन्नाइसौँ शताब्दीसम्म।
- आधुनिक नेपाली- बीसौँ शताब्दीदेखि यता।

प्राचीन नेपाली भाषा

उदीच्य अर्थात् पश्चिम दिशातिर विकासशील रहेको प्राकृत भाषाका दुईवटा हाँगा देखापरे- ब्राचड र खस। ब्राचड शाखाबाट अचेलका पन्जाबी, सिन्धी, लहँदा, पैशाची आदि भाषाहरू विकसित भए भने खस शाखाबाट पश्चिमी पहाडी क्षेत्रमा प्रचलित ससाना भाषा- गोष्ठीका साथै अचेलका कुमाउनी, गढवाली र नेपाली भाषाहरू विकसित भए। राजनैतिक सीमा विभाजन र प्रशासनिक कारणहरूले गढवाली- कुमाउनी र नेपाली जति भिन्न छन् भाषिक प्राकृत र व्याकरणिक व्यवस्थाका दृष्टिले यी तीनैवटै परस्पर त्यति नै निकट देखिन्छन्। यस दृष्टिले यी तीनवटा आधुनिक भारतीय भाषाहरूलाई हेर्ने हो भने यी एउटै भाषाका तीनवटा भौगोलिक भेदहरू वा भाषिकाहरूका अवस्थाबाट अघि बढेर आआफ्ना स्वतन्त्र रूप विकास गर्न आइपुगेका देखिन्छन्।

प्राचीन नेपाली भाषाको क्षेत्र अचेलको नेपालका गण्डकी, कर्णाली, वाग्मती र कोसी क्षेत्रहरूका साथै पश्चिममाञ्चल भारतको उत्तराञ्चल राज्यका कुमाउँ, गढवाल, भागसु तथा हिमाचल प्रदेशसम्म फैलिएको देखिन्छ। एघारौँ शताब्दीततिर आइपुग्दा पश्चिम नेपालका सिन्जा र डोटी क्षेत्रका चूलिका प्राकृतबाट विकसित खपतलीय अपभ्रंशबाट खस भाषाको प्रारम्भिक विकास भएको कुरा बालकृष्ण पोखरेलले गरेका छन्। नेपाली भाषा राजस्थानको उदयपुर क्षेत्रका राजपुतहरूले गढवाल- कुमाउँ हुँदै पश्चिम नेपालको कर्णाली डोटी क्षेत्रमा ल्याएको मेवाडी बोलीको विकसित रूप हो भन्ने जर्ज ग्रियर्सनको भनाइ अब अस्वीकार्य भइसकेको छ। मुगलहरूको आगमनले गर्दा भएको राजपुतहरूको त्यस्तो पलायनभन्दा अघिदेखि नै नेपाली भाषा त्यस क्षेत्रमा प्रचलित रहेको कुरा दसौँ- एघारौँ

शताब्दीदेखिका अभिलेखहरू फेला परेबाट पुष्ट भइसकेकोछ। पश्चिम नेपालमा चल्लाहरूको शासन व्यवस्था बनेपछि नै यस भाषाले विशेष रूपले विकास र विस्तार पाउन थालेको प्रतीत हुन्छ। राज्याश्रय भाषाको विकासका निम्ति एउटा महत्वपूर्ण कुरा हो। नेपाली भाषाले आफ्नो विकासको पहिलो बिहानीदेखि नै राज्यश्रय निरन्तर पाउने सौभाग्य पाएकाले यसले आजको रूप र अवस्थासम्म विकास र विस्तार गर्न सकेको हो। आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रतिको सचेतता र कटिबद्धता नेपालीहरूमा अलिक बढी तीव्र भइदिएको भए निश्चय नै आज यसको व्याप्ति र उन्नति धेरै गुणा बढी भइसकेको हुन्थ्यो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ।

नेपाली भाषाको त्यो प्राचीन रूप कस्तो थियो भन्ने कुरा निधो गर्नका लागि चाहिने प्रारम्भिक चरणका ऐतिहासिक तथ्याङ्कहरू खासै उपलब्ध छैनन्। जे- जति पुराना लेखोटहरू पाइन्छन् तिनमा भएको भाषा नेपाली, गढवाली, कुमाउनी, हिन्दी आदि विभिन्न भाषाहरूमा प्राचीन रूपसँग साझा समानता देखाउने विशेषताहरूले युक्त पाइन्छ। त्यसैले यसको प्राचीनतम नमुना कुन हो भनेर किटान गर्ने क्रममा एकाधिक मतहरू प्रकाशमा आएका छन्।

पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' ले खोजी गरेर विशेष चर्चामा ल्याएको एउटा खण्डित शिलालेखको भाषा नै नेपालीको सबैभन्दा पुरानो दसी हो भन्ने एक थरी मत छ। हुन पनि प्राचीन नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्रभित्रै पाइएको त्यस शिलालेखलाई नेपाली भाषाकै पुरानो दसी ठान्नु अस्वाभाविक देखिँदैन। पश्चिम नेपालको 'दुल्लु' नामक ठाउँमा सन् १९८१ मा त्यहाँका राजा दामुपालले यो शिलालेख अङ्कित गराएका हुन् भन्ने निक्योल यात्री को राजा गगनीराजको यात्रा (१९८२) नामक ग्रन्थमा पाइन्छ। यस चर्चित शिलाको माथिल्लो भाग फुटेर गएको हुनाले यसमा अङ्कित लेखोट पनि सग्लो रहन नपाई खण्डित भएको अवस्थामा छ। उनले प्रकाशमा ल्याएको त्यस शिलालेखको चित्रअनुसार यसमा बाँकी रहेको लेखोट यस्तो छ-

ऊँ.....झे

हुँ.....दा

मु पाल भुपाल
रेष भई। किष्णु अ
डैको भाइ। सउँ
पाल अडै सा. 993.

यस लेखोटमा प्रयोग भएको किष्णु अडैको भाइ। सउँ पाल अडै भन्ने हरफभित्रको षष्ठी विभक्ति को ले गर्दा यो लेखोट नेपाली भाषामा छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ। यसमा प्रयोग गरिएको ढुङ्गो, अक्षरको कपाइ र खोपाइ, लिपिको शैली आदिको पुरातात्विक एवम् भाषातात्विक समीक्षा गरी निक्कील भन्ने निकालिएको पाइनायस लेखोटमा रहेको एउटा थरसूचक शब्द अडै जस्तो एउटा पुरानो थरसूचक शब्दको व्युत्पत्ति, उच्चारण र प्रयोग प्रचलन आदिको अध्ययनले पनि यस लेखोटको भाषिक परिचय निश्चित गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन सक्ने हो। यो लेखोट नेपाली भाषाको प्राचीनरूपको एउटा दसी हो भन्ने कुरा सर्वसम्मत बनेका खण्डमा नेपाली भाषाले पनि अरू आधुनिक भारतीय आर्यभाषाहरूसरह इस्वीको दसौँ शताब्दीदेखि आफ्नो स्वतन्त्र विकास यात्रा आरम्भ गरेको हो भन्ने कुरा स्थापित हुन आउँछ। त्यस बेलाको नेपाली भाषाको रूप आजको नेपालीको भन्दा बेग्लै थियो। त्यो अरू अपभ्रंशहरूबाट बेग्लिन लागि रहेको र अभ्युद्देशात्मक प्रयोगमै धेरैजसो सीमित रहेको अवस्थामा थियो।

बालकृष्ण पोखरेलले पाँचसय वर्षको तेस्रो संस्करणमा एउटा बेनामी बाज परीक्षाको नमुना प्रस्तुत छन् र यसको समय सन् 943 तिर भनी अनुमानसमेत गरेका छन्। यसको पहिलो लेखन त्यसबेलातिर गरिएको भए पनि यसको उपलब्ध प्रतिलिपि जो छ त्यो चाहिँ सन् 1643 तिरको मात्र भएको पाइन्छ। मूल लेखोटमा प्रतिलिपिकारले भाषाको मिश्रण रहेको तथ्य पनि प्रा. पोखरेलले उल्लेख गरेका छन्। यसलाई दसौँ पुरानो भइसकेको मान्नुपर्ने हुन्छ। यस ग्रन्थको भाषाको नमुना यस्तो छ-

"गदयिको लक्षण औसा हुना। पाउ पाकै। वेरै वेर चूचाले
पाउ मसुवारै। उपाउ कहुँ। शालकी राल, गाइघृत समेत वटिना, पाउ

औषध लाउना, ता उपर हरदके सर डारना। पाउ निको होइ। हलहल्याका जडाको रस चुडावनु दिन 4 पाउ निको होइ।”

अर्का अनुसन्धाता मोहनप्रसाद खनालले नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो नमुनाका रूपमा चिनाउन खोजेको लेखोट हो पश्चिम नेपालको उस बेलाको जुम्ला राज्यका राजा अशोक चल्लले सन् 1255 मा लेखाएको एउटा अभिलेख। तामाको पातामा खोपेर लेखाइएको त्यस अभिलेखको भाषाको नमुना यस्तो छ-

“तिम्रा आलि अटली अटल करी अक्र्यौं छुँ.....।”

नेपाली साहित्यको इतिहास (प्रथम खण्ड) (2003) का सम्पादक चूडामणि बन्धुले चाहिँ यी उपर्युक्त दुवै पुराना नमुनाहरूभन्दा पछिको आदित्यमल्लकोसन् 1321 को अभिलेखलाई नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो नमुना मानेका छन्। मोहनप्रसाद खनालले नै खोजेर निकालेको यो अभिलेख पश्चिम नेपालको गोर्खा जिल्लामा रहेको ताघवाइ नामक गुम्बामा भेटिएको थियो। यसपछिका आदित्यमल्लको ताम्रपत्र (1321), पुण्यमल्लको ताम्रपत्र (1358), अभयमल्लको ताम्रपत्र (1346), मेदिनी वर्मा राउलाको ताम्रपत्र (1393), संसारवर्माको ताम्रपत्र (1396) तथा बलिराजको ताम्रपत्र (1398) जस्ता अनेकौं अभिलेखहरू प्राप्त छन् जसले नेपाली भाषाको प्राचीन रूप र अवस्थाको परिचय दिन्छन्, तर यी अभिलेखहरू प्रायः जसो राजा- रजौटाहरूले जग्गा-जमिनको लेनदेन अथवा कुनै आदेश सार्वजनिक गर्नका निम्ति लेखाएका हुनाले यिनले उसबेलाको नेपाली भाषाको एउटा प्रायोगिक रूप वा प्रयुक्ति भेद विशेषको मात्र परिचय दिन्छन्। यसबाहेक जीवनका अरू पक्षसँग सम्बन्धित भाषिक अभिव्यक्तिका कुनै पनि नमुना उपलब्ध नहुनाले अरू थरी प्रयुक्तिहरूले दर्शाउने भाषाका विशेषता जान्ने कुनै स्रोत हामीसँग छैन। लोक साहित्यका माध्यमले केही पुराना लक्षणहरू फेला पर्नसक्ने भए तापनि लोक- कथकहरूद्वारा ती निरन्तर मुखमुखै सम्पादित र संशोधित हुँदै आइरहने हुनाले त्यहाँ पनि भाषाको प्राचीन रूपका सङ्केतक तत्त्वहरू प्रायः नै लुप्त भइसकेका हुन्छन्।

मध्यकालीन नेपाली भाषा

पन्ध्रौँ शताब्दीदेखि उन्नाईसौँ शताब्दीको अन्त्यसम्मको अवधि नेपाली भाषाका विकासको मध्यकालका रूपमा देखापर्दछ। यस अवधिमा नेपाली भाषालाई सामान्य लोकव्यवहारदेखि लिएर प्रशासन, व्यापार, साहित्यलेखन आदि विविध प्रयोजनका लागि उपयोग गरी यसको विविध फाँट र शैलीहरूको विकासको घडेरी बसाउने काम विशेष रूपले भयो। यसै अवधिको उत्तरार्धमा आएर यस भाषालाई एउटा विशेष नाउँ दिने प्रयासहरू थालिए। डसको फलस्वरूप विभिन्न समय, सन्दर्भ र क्षेत्रमा यसका विभिन्न नाउँ चलाए।

मध्यकालीन नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई केही उपलब्ध लिखित दसीहरूका आधारमा दुई भागमा छुट्याएर हेर्नसकिने देखिन्छ-

सोह्रौँदेखि अठारौँ शताब्दीको पूर्वार्धसम्म- पूर्वमध्यकाल।

अठारौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि अन्नाईसौँ शताब्दीको अन्तसम्म- उत्तरमध्यकाल।

नेपाली भाषाका विकासको पूर्वमध्यकाल (1500-1750 इ.)

नेपाली साहित्यको इतिहाससँग यो अवधि सोझै सम्बन्धित नदेखिए तापनि साहित्य लेख्न थालिनुअघिको नेपाली भाषाको स्वरूप र स्थितिको केही परिचय दिने विविध ग्रन्थहरू यस अवधिमा लेखिए। ती ग्रन्थहरू विभिन्न विषयबारे गद्यमा लेखिएका छन्। तीमध्ये कतिका गद्य शैली निकै चाखलाग्दो पनि पाइन्छ। विशेष गरी शिकार, औषध-रसायन, नीति- उपदेश, आदि नै ती ग्रन्थका विषय रहेका छन्। यी ग्रन्थमा नेपाली गद्यको वर्णात्मक एवम् प्रत्यायनमुखी रूपको विकासशील अवस्था देख्न पाइन्छ। खण्डखाद्य (1601), बाज परीक्षा (1643),

ज्वरोत्पत्तिचिकित्सा (1716), प्रायश्चित्तप्रदीप विशेषताका परिचायक ग्रन्थहरू हुन्।

यस युगको थालनीबाट नै नेपाली भाषामा लिखित साहित्यका प्रारम्भिक नमुनाहरू फेलापर्दछन्। अतः साँचो अर्थमा नेपाली साहित्यको इतिहासको प्रारम्भबिन्दु पनि यही नै देखापर्दछ। यस समयदेखि नेपाली भाषाको प्रयोग साहित्यिक एवम् साहित्येतर दुवै थरीका पाठ निर्माण गर्नमा हुन थालेको पाइन्छ। भाषाको साहित्यिक प्रयोगतर्फ पनि खास गरी गद्य र पद्य दुवै लेखन- मार्गद्वारा मुख्य रूपले इतिवृत्तमूलक रचनाहरू लेखिएका पाइन्छन्।

आधुनिक नेपाली भाषा

नेपाली भाषाका विकासको आधुनिक चरण बीसौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि थालिएको देखिन्छ। यसै समयदेखि नेपाली भाषा प्रयोगले मुद्रणको युगमा प्रवेश गर्‍यो र नेपालीमा समाचार पत्र, साहित्यिक पत्रिकाहरू तथा पुस्तकहरू प्रकाशित हुने क्रम थालियो। नेपाली वाङ्मयको इतिहासले यहाँदेखि पाण्डुलिपि र अभिलेखहरूको युग पार गरेर मुद्रण प्रकाशन र व्यापक विपणनको युगमा प्रवेश गर्‍यो। यसै समयदेखि नेपाली भाषाको व्याकरणिक रूप निर्धारण, कोश निर्माण, भाषाको मानकीकरण तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग प्रक्रिया पनि विशेष रूपले थालियो। यसै चरणमा आएर भारत र नेपाल दुवैतिरका शिक्षाकेन्द्रहरूमा नेपाली भाषा- साहित्य शिक्षणको प्रावधानका साथै कतिपय क्षेत्रहरूमा शिक्षण- माध्यमकै रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुन थाल्यो। यसले गर्दा अरू भाषा- भाषीहरूका सामु नेपाली भाषाको प्रतिष्ठामा वृद्धि आयो। विशेष गरी बीसौँ शताब्दीमा भएका दुई- दुईवटा महासमरहरूले नेपालीभाषीहरूलाई विभिन्न देश- देशान्तरसम्म पुऱ्याए। तिनीहरूसँगसँगै नेपाली भाषाको पनि भौगोलिक विस्तार हुँदै गयो। प्रत्यक्ष बौद्धिक एवम् साहित्यसृजनगत प्राप्तिका दृष्टिले ती दुई महासमर नेपाली जातिका निम्ति खासै फलप्रद नदेखिए तापनि यसको भौगोलिक विस्तार तथा एउटा सिङ्गो

जातिका रूपमा यसको सङ्गठन एवम् युद्धवीर जातिका रूपमा विश्वव्यापी चिनारीजस्ता केही महत्वपूर्ण कुराहरू यी युद्धहरूबाट हासिल भए।

ससाना सांस्कृतिक एवम् भाषिक गोष्ठीहरूको परस्पर अन्तर्लयनद्वारा एटा बृहत्तर भाषिक- सांस्कृतिक समुदायका रूपमा नेपाली जातिको गठन-प्रक्रिया पूर्ण रूपले सुदृढ भइसक्यो बाँकी छँदै यसरी आइलागेका महासमरहरूको बौद्धिक राजनैतिक एवम् समाजशास्त्रीय तात्पर्य र महत्व चाल पाउने र छिचोलेर बुझ्नसक्रे सामूहिक चेतना नेपाली समाजमा आइसक्रे अवस्था भएकै थिएन। अतः यस अप्रत्याशित घटनाले नेपालीहरूलाई आफूमा समेटेर लिए तापनि तथा यसले नेपाली जातीय विशिष्टताहरूको सक्दो उपयोग गरे तापनि भर्खरै हल्कँदो नेपाली जातिले आफ्नो हुँदो चिनेर यसको उपयोग गर्न सकेन। सङ्कीर्ण सामन्ती व्यवस्था व्यापक अशिक्षा, आर्थिक विपन्नता र राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक चेतनाको अभावजस्ता कुराका माझबाट औपनिवेशिक शक्तिद्वारा टिपिएर विश्वयुद्धको विराट् क्यान्भसमा फालिन पुगेको नेपाली जातिको त्यस पुस्ताले यथाशक्ति क्षमता प्रदर्शन गरेर एउटा इमानदर, सङ्घर्षशील, सोझो, युद्धकुशल, साहसी र कर्तव्यनिष्ठ जातिका रूपमा जुन चिनारी विश्व-समाजसमक्ष स्थापित गर्‍यो त्यसलाई बौद्धिक सचेतता, जातीय भविष्यप्रतिको दुरदर्शिता र समयानुकूल कार्यकौशलको विकास गरेर परवर्ती पिँढीले जातिलाई उँभो उठाउन जुन काम गर्नसक्यो थियो त्यो उपेक्षित मात्रामा हुन सकेन। बरु त आफ्ना अशिक्षित सोझा र कर्तव्यनिष्ठ अग्रजहरूले कमाइदिएको वीर जातिको चिनारीका गीत गाएर, पुख्र्यौली इतिहासको अतिगौरवमा डुबेर पछिल्लो पिँढी एउटा व्यापक र भावुकतापूर्ण अतीतप्रेमको शिकार बनिरह्यो। यसरी ठूलो सङ्घर्ष र बलिदानले हासिल गरेको वीरजातिको चिनारी जातीयसम्पदाको रूपमा मर्यादित बन्न पाएन। तैपनि यसले नेपाली समाजलाई भारतका अरू भाषा- भाषी समाजहरू सँगसँगैजसो आधुनिक युगको फेराभिन्न समेट्यो। फलस्वरूप नेपाली समाज र साहित्यमा आधुनिक चेतनाको अभिव्यक्ति र विकासका दृष्टिले यो आधुनिक युग निकै महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ।

पश्चिम नेपालको उपल्लो प्रान्ततबाट दसौँ- एघारौँ शताब्दीतिरदेखि विकसित हुँदै र फिँजिदै पूर्वतिर बढेर आएको नेपाली भाषाका अनेक उपभाषा वा भाषिकाहरू बन्दै गए। नेपालका पश्चिमी, केन्द्रीय र पूर्वेली भाषिकाहरूका अतिरिक्त यता भारतमा दार्जिलिङ-सिक्किम, उत्तरपूर्वाञ्चल तथा पश्चिमाञ्चलतिरका भाषिकाहरू आआफ्ना स्वरूपगत विशेषताहरू र चिनारी लिएर विकासशील रहेका छन्। पूर्वाञ्चल भारतमा मात्र पनि विभिन्न राज्यमा यो भाषा व्यवहार गर्नेहरूका आ-आफ्ना समाजभाषिक रूप-वैशिष्ट्य छन्। यतिका विभिन्न, भाषिकाहरू विकसित र व्यवहृत हुँदै पनि विशेष गरी बीसौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि यसको पूर्वेली भाषिका नै लेखनमा व्यवहार गरिँदै आएर मानक भाषिकाका रूपमा स्वीकृत र व्यवहृत बन्न पुगेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको लिखित रूप र त्यसको व्याकरण यही मानक भाषिकाका आधारमा निर्मित छ।

नेपाली भाषाका विशेषताहरू निम्न देखा पर्दछन्-

- १) भाषा मानिसका उच्चारण- अवयवसँग सम्बन्धित छ।
- २) नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो।
- ३) नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत तथा अपभ्रंश हुँदै आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा उद्भव भएको भाषा हो।
- ४) नेपाली भाषा संयोगात्मकबाट वियोगात्मकतर्फ अग्रसर रहेको छ।
- ५) नेपाली भाषा निश्चित पदक्रम भएको भाषा हो।
- ६) नेपाली भाषामा बलाघातको प्रधानता छैन।
- ७) नेपाली भाषा प्रत्यय र उपसर्गद्वारा शब्दको रचना हुने हुँदा प्रत्ययप्रधान भाषा मानिन्छ।
- ८) नेपाली भाषाको शब्द- ढुकुटीमा संस्कृत, ठेट तथा विभिन्न स्रोतबाट आएका शब्दहरू छन्।
- ९) नेपाली भाषा विभिन्न क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिका भएको भाषा हो।
- १०) नेपाली भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जनमा विभक्त छन्।
- ११) नेपाली भाषा कथ्य तथा लेख्य रूप भएको भाषा हो।

- १२) नेपाली भाषा साहित्य- लेखनको भाषा हो।
१३) नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने भाषा हो।

1.6. उपसंहार

भाषा भनेको वाक्- प्रतीक वा बोलीको त्यस्तो व्यवस्था हो जसबाट वक्ता र श्रोतामाझ भाव, अनुभूति अथवा विचारको विनिमय हुन्छ। भाषाविना मान्छेले सामाजिक जीवनको कल्पना पनि गर्न सक्तैन। मान्छेले आफ्ना विचारहरूको आदनप्रदान गर्ने मुख्य साधन नै भाषा हो। यसको प्रयोग समाजमा मानिसका भाव, अनुभूति तथा विचारलाई सम्प्रेषण गर्नका निम्ति गरिन्छ। त्यसैले भाषा हाम्रो सामाजिक सम्पत्ति हो। भाषाविज्ञानवमोजिम भाषा मानिसको मुखबाट निक्लने सार्थक ध्वनि हो। भाषा वक्ता र श्रोता दुवैको विचार- विनिमयको साधन हो। भाषा सामाजिक प्रक्रिया भएकाले समाजसापेक्ष मानिन्छ। मानिसले आफ्ना विचार आदनप्रदान गर्दा कहिले शब्दबाट, कहिले वाक्यबाट, कहिले टाउको हल्लाएर काम चलाउने गर्दछ। भाषा मानिसका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसको प्रयोग आफ्नै भाषिक समुदायबीच आफ्ना विचार र अनुभूतिको सम्प्रेषणका निम्ति प्रत्येक समाजको प्रत्येक सदस्यले गर्ने गर्दछ।

नेपाली भाषा संसारका विभिन्न परिवारमध्ये भारोपेली परिवारअन्तर्गत सतम् वर्गको आधुनिक भारतीय आर्यभाषाको एउटा शाखा हो। वास्तवमा आधुनिक भारतीय आर्यभाषाभिन्न पर्ने खस पहाडी भाषावर्गबाट नेपाली भाषा विकसित भएको हो। नेपाली भाषा भारतका बाइसवटा प्रमुख भाषाहरूमध्ये एउटा हो। भारतीय संविधानले एउटा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरेको यो भाषा हाम्रो छिमेकी देश नेपालको पनि राष्ट्रभाषा हो। नेपाली भाषाको इतिहासमा वि.सं. 1990 साल विशेष महत्वपूर्ण रहन गयो। यसै वर्ष गोर्खा भाषा भाषा प्रकाशिनी समितिको नाम परिवर्तन गरी नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति राखियो।

नेपाल सरकारले औपचारिक रूपमा नेपाली भाषा नामकरण गर्‍यो। नेपाली भाषाका विकासको आधुनिक चरण बीसौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि थालिएको देखिन्छ। यसै समयदेखि नेपाली भाषा प्रयोगले मुद्रणको युगमा प्रवेश गर्‍यो र नेपालीमा समाचार पत्र, साहित्यिक पत्रिकाहरू तथा पुस्तकहरू प्रकाशित हुने क्रम थालियो। नेपाली वाङ्मयको इतिहासले यहाँदेखि पाण्डुलिपि र अभिलेखहरूको युग पार गरेर मुद्रण प्रकाशन र व्यापक विपणनको युगमा प्रवेश गर्‍यो। यसै समयदेखि नेपाली भाषाको व्याकरणिक रूप निर्धारण, कोश निर्माण, भाषाको मानकीकरण तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग प्रक्रिया पनि विशेष रूपले थालियो। यसै चरणमा आएर भारत र नेपाल दुवैतिरका शिक्षाकेन्द्रहरूमा नेपाली भाषा- साहित्य शिक्षणको प्रावधानका साथै कतिपय क्षेत्रहरूमा शिक्षण- माध्यमकै रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुन थाल्यो। हिमाली भाषा तीनवटा समुदायमा खण्डित छन्, जस्तै- पूर्वी पहाडी, केन्द्रीय पहाडी र पश्चिमी पहाडी। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाकै सन्तान हो भन्ने प्रमाणित भयो। नेपाली भाषा नेपाल राष्ट्र मात्रको राष्ट्रिय भाषा नभएर भारतका विभिन्न प्रान्त पश्चिम बंगाल, आसाम, बिहार, मेघालय, नेफा, नागाल्याण्ड, दिल्ली, सिक्किम आदिमा छरिएर बस्ने एक करोड नेपालीहरूको मातृभाषा हो। श्री 5 पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणपछि नेपाली भाषाले आफ्नो स्थानीय भेदलाई उछिनेर गोर्खा तथा त्यसवरिपरिको भाषाले राष्ट्रभाषाको रूप लिई विकसित हुन थाल्यो।

प्राचीन नेपालीलाई खस कुरा वा सिंजाली भाषाका रूपमा पनि चिनाउने गरिन्छ। नेपाली भाषाको पुरानो अवस्था यसले देखाउने हुँदा प्राचीन नेपाली भनिनु स्वभाविक छ। नेपाली भाषाको त्यो प्राचीन रूप कस्तो थियो भन्ने कुरा निधो गर्नका लागि चाहिने प्रारम्भिक चरणका ऐतिहासिक तथ्याङ्कहरू खासै उपलब्ध छैनन्। जे- जति पुराना लेखोटहरू पाइन्छन् तिनमा भएको भाषा नेपाली, गढवाली, कुमाउनी, हिन्दी आदि विभिन्न भाषाहरूमा प्राचीन रूपसँग साझा समानता देखाउने विशेषताहरूले युक्त पाइन्छ। पन्ध्रौँ शताब्दीदेखि उन्नाईसौँ शताब्दीको अन्त्यसम्मको अवधि नेपाली भाषाका विकासको मध्यकालका रूपमा देखापर्दछ। नेपाली साहित्यको इतिहाससँग यो अवधि सोझै सम्बन्धित नदेखिए तापनि साहित्य

Notes

लेख्त्र थालिनुअधिको नेपाली भाषाको स्वरूप र स्थितिको केही परिचय दिने विविध ग्रन्थहरू यस अवधिमा लेखिए। ती ग्रन्थहरू विभिन्न विषयबारे गद्यमा लेखिएका छन्। तीमध्ये कतिका गद्य शैली निकै चाखलाग्दो पनि पाइन्छ। विशेष गरी शिकार, औषध- रसायन, नीति- उपदेश, आदि नै ती ग्रन्थका विषय रहेका छन्। मध्यकालीन ग्रन्थमा नेपाली भाषा प्रयुक्त हुन थालेको पाइन्छ। मध्यकालीन नेपालीमा विभिन्न भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ। आधुनिक कालमा नेपाली भाषा र अन्य भाषाहरूका बीचमा व्यापक सम्पर्क हुन थाल्यो। यस कालमा भाषाको मानकीकरण प्रारम्भ भयो। आधुनिक नेपालीले सरकारी कामकाजको, पठनपाठनको र सम्पर्कको माध्यम र साझा भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ। लेख्य रूपमा आधुनिक नेपाली भाषा अनेकताबाट एकरूपतातिर अगाडि बढेको पाइन्छ। नेपाली भाषाको स्तरीय वा मानक स्वरूपलाई गोरखापत्रको प्रकाशनले स्थीर बनाउने काम गर्‍यो। आधुनिक कालमा भाषा, साहित्य र संस्कृति तथा अन्य क्षेत्रमा अनूदित एवम् मौलिक रचनाहरू पर्याप्त मात्रामा गोरखापत्रमा प्रकाशित भए।

भाषाका मूलभूत वैशिष्ट्य भाषा कुनै पनि मानव- समुदाय मिलेर बनाएको होइन। यो मानव सभ्यताको विकासको परिणति हो। यो कुनै पनि समाजको सदस्यले स्वतः आर्जन गरिने वस्तु हो। कसैले पनि जन्मजात रूपमा भाषा सिकेको हुँदैन, मानव-समाजमा आएपछि अलिअलि गरेर आर्जन गरेको हुन्छ। भाषाको जति पनि रूप हुन्छ त्यो सबै समाजसापेक्ष हुन्छ। मानिसले समाजबाट भाषा आर्जन गर्दछ र भाषा आर्जन गर्ने स्रोतको रूपमा आमा हुन्छिन्। आमा समाजकै एकाइ भएकाले उनले जो सिकाउँछिन् त्यो समाजप्रदत्त भाषा हुन्छ। सांसारिक वस्तुहरू जसरी परिवर्तन हुन्छन् त्यस्तै गरेर भाषामा पनि परिवर्तन भइ नै रहन्छ। बच्चाहरूले सबैभन्दा पहिले स-साना ध्वनि भएका शब्द, जस्तै बा-बा, मा-मा, दा-दा बाट सुरु गरेर जटिल ध्वनि भएको नक्कल गर्न समर्थ बन्दछ। यो कुरा मानिसले आफूमा अन्तर्निहित र सहज नक्कल गर्न सक्ने शक्तिद्वारा प्राप्त गर्न सक्षम हुन्छ। भाषा व्यवस्थित वस्तु हो। यसको आफ्नै व्यवस्था हुन्छ। हरेक भाषाको ध्वन्यात्मक तथा व्याकरणात्मक व्यवस्था हुन्छ। हामीले बोल्ने तथा

लेख- पढ गर्ने गरेको भाषा नेपाली भाषा हो र यो भारोपेली नाउँ दिएको एउटा ठूलो भाषा-परिवार हो। कतिपय पुस्तकहरूमा इ.पू. 500 देखि पहिलो शताब्दी इस्वीसम्मको अवधिको भाषालाई पालि अनि पहिलोदेखि पाँचौँ शताब्दी इस्वीसम्मको भाषालाई प्राकृत भन्ने नाउँ दिएर पनि वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। तर वास्तवमा पालि भन्नाले गौतमबुद्ध र उनका शिष्यहरूले बौद्धमतको प्रचार गर्दा प्रयोग गरेको लोकप्रचलित भाषा बुझ्ने गरिन्छ। अशोक तथा अरू त्यस 500 वर्षको अवधिका शासक र लोकनायकहरूले अङ्कित गराएका कतिपय अभिलेखहरू जो उपलब्ध छन् तिनमा प्रयुक्त भाषालाई प्राकृत भनिएको छ। वस्तुतः पालि पनि प्राकृतकै एउटा रूप विशेष मात्र हो। विभिन्न, भाषिकाहरू विकसित र व्यवहृत हुँदै पनि विशेष गरी बीसौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि यसको पूर्वेली भाषिका नै लेखनमा व्यवहार गरिँदै आएर मानक भाषिकाका रूपमा स्वीकृत र व्यवहृत बन्न पुगेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको लिखित रूप र त्यसको व्याकरण यही मानक भाषिकाका आधारमा निर्मित छ। नेपाली भाषा विभिन्न क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिका भएको भाषा हो। नेपाली भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जनमा विभक्त छन्। पूर्वाञ्चल भारतमा मात्र पनि विभिन्न राज्यमा यो भाषा व्यवहार गर्नेहरूका आ-आफ्ना समाजभाषिक रूप- वैशिष्ट्य छन्।

1.7. सार

- मान्छेले आफ्ना विचारहरूको आदनप्रदान गर्ने मुख्य साधन नै भाषा हो।
- भाषा भनेको वाक्- प्रतीक वा बोलीको त्यस्तो व्यवस्था हो जसबाट वक्ता र श्रोतामाझ भाव, अनुभूति अथवा विचारको विनिमय हुन्छ।
- मध्यकालीन ग्रन्थमा नेपाली भाषा प्रयुक्त हुन थालेको पाइन्छ।
- मध्यकालीन नेपालीमा विभिन्न भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ।
- आधुनिक कालमा नेपाली भाषा र अन्य भाषाहरूका बीचमा व्यापक सम्पर्क हुन थाल्यो। यस कालमा भाषाको मानकीकरण प्रारम्भ भयो।

आधुनिक नेपालीले सरकारी कामकाजको, पठनपाठनको र सम्पर्कको माध्यम र साझा भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ। लेख्य रूपमा आधुनिक नेपाली भाषा अनेकताबाट एकरूपतातिर अगाडि बढेको पाइन्छ।

- भाषा मानिसका उच्चारण- अवयवसँग सम्बन्धित छ।
- नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो।
- नेपाली भाषा विभिन्न क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिका भएको भाषा हो।
- नेपाली भाषा कथ्य तथा लेख्य रूप भएको भाषा हो।
- हामीले बोल्ने तथा लेख- पढ गर्ने गरेको भाषा नेपाली भाषा हो र यो भारोपेली नाउँ दिएको एउटा ठूलो भाषा-परिवार हो।
- नेपाली भाषा भारतका बाइसवटा प्रमुख भाषाहरूमध्ये एउटा हो।
- समाजको सदस्यले स्वतः आर्जन गरिने वस्तु हो।
- भाषा मानिसका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसको प्रयोग आफ्नै भाषिक समुदायबीच आफ्ना विचार र अनुभूतिको सम्प्रेषणका निम्ति प्रत्येक समाजको प्रत्येक सदस्यले गर्ने गर्दछ।

1.8. अनुशीलनी

- 1) भाषाको अर्थ र परिभाषाबारे टिप्पणी गर्नुहोस्।
- 2) नेपाली भाषाको जन्म कुन प्राकृतबाट भएको मानिन्छ?
- 3) नेपाली भाषाको स्वरूपबारे उल्लेख गर्नुहोस्।
- 4) नेपाली भाषाको वैशिष्ट्यबारे अध्ययन गर्नुहोस्।
- 5) नेपाली भाषाको पृष्ठभूमिबारे समीक्षात्मक अध्ययन गर्नुहोस्।

1.9. अतिरिक्त अध्ययन

1. शान्तिप्रसाद ढकाल	सामान्य भाषाविज्ञान
2. असीत राई	भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास
3. घनश्याम नेपाल	नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास
4. डा. रामविक्रम सिजापति	भाषा परिचय
5. देवीप्रसाद गौतम	नेपाली भाषा परिचय
6. डा. चूडामणि बन्धु (प्रथम खण्ड)	नेपाली साहित्यको इतिहास

1.10 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. भाषाको अर्थ र परिभाषा ।

.....
 .....
 .....
 .....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 1.2 को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. भाषा र नेपाली भाषाको परिचय ।

.....
 .....
 .....
 .....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 1.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

Notes

३. नेपाली भाषाका वैशिष्ट्य ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 1.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली भाषाका विकासको पृष्ठभूमि ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 1.5 अन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 2. नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन

संरचना

- 2.1. उद्देश्य
- 2.2 परिचय
- 2.3. नेपाली भाषाको अर्थ र परिभाषा
- 2.4 नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन
  - 2.4.1 प्राचीन काल
  - 2.4.2 माध्यमिक काल
  - 2.4.3 आधुनिक काल
- 2.5 उपसंहार
- 2.6 सार
- 2.7 अनुशीलनी
- 2.8 अतिरिक्त अध्ययन
- 2.9 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

2.1 उद्देश्य

प्रत्येक रचना कुनै न कुनै उद्देश्यका लागि लेखिएका हुन्छन्। नेपाली भाषाको परिचय दिन यस एकाइगत विशिष्ट उद्देश्य हो। नेपाली भाषाको ऐतिहासिक विकासक्रम र तदन्तर्गतका विभिन्न कालका विशेषताहरूसित परिचित हुँदा नेपाली भाषाको विकासको ऐतिहासिक विकासक्रम थाहा पाउनु नै यस एकाइको मुख्य उद्देश्य हो। नेपाली भाषाको शुरूमा कस्तो रूप थियो र पछि गएर यसले कस्तो रूप लियो भन्ने बारे पूर्णरूपले अध्ययन गर्नु र ज्ञात हुनु यस लेखनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। नेपाली

भाषाको कालक्रमिक अध्ययन गर्दै यसको महत्वपूर्ण विशेषताहरूबारे जानकारी गराउनु यस एकाइको मूल उद्देश्य बनेको छ।

2.2 परिचय

भाषा भनेको वाक्- प्रतीक वा बोलीको त्यस्तो व्यवस्था हो जसबाट वक्ता र श्रोतामाझ भाव, अनुभूति अथवा विचारको विनिमय हुन्छ। भाषाविना मान्छेले सामाजिक जीवनको कल्पना पनि गर्न सक्तैन। मान्छेले आफ्ना विचारहरूको आदनप्रदान गर्ने मुख्य साधन नै भाषा हो। यसको प्रयोग समाजमा मानिसका भाव, अनुभूति तथा विचारलाई सम्प्रेषण गर्नका निम्ति गरिन्छ। त्यसैले भाषा हाम्रो सामाजिक सम्पत्ति हो। भाषा मानवीय सम्पत्ति हो भने मानवको विशिष्ट सम्पदा पनि हो। समाज र सभ्यताजस्ता कुराहरू भाषासँग घनिष्ट रूपमा सम्बद्ध छन्। भाषा विचार-विनिमयका निम्ति प्रयोग गरिने जीवन्त र प्रभावकारी प्रतीकात्मक संकेत भएकाले यसका माध्यमबाट मानिसले आफूलाई भूत, वर्तमान र भविष्यसँग संयोजित गर्न सक्छ। ध्वनिको संयोजनबाट शब्द र शब्दको संयोजनबाट वाक्य बन्दछन् र यसरी बनेका सार्थक वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो। यसको सम्बन्ध मान्छेको उच्चारण अवयवसँग रहेको हुन्छ। भाषिक समुदायले विचार- विनिमयका निम्ति स्वतन्त्र रूपमा चयन गरेका वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो। भाषा समग्र मानवीय सन्दर्भसँग सम्बद्ध वस्तु भएकाले यसले मानवीय व्यवहारका क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित सबै विषयहरूलाई समेटेको हुन्छ। त्यसैले मानवीय व्यवहारका विविध क्षेत्रसँग सम्बद्ध विषयहरूको कोणबाट भाषालाई हेर्ने र परिभाषित गर्ने गरिएको पाइन्छ। भाषा जटिल व्यवस्था हो। सारा मानवीय व्यवहारको अभिव्यक्तिको ध्वन्यात्मक माध्यम भाषा भएकाले यसलाई जटिल व्यवस्था भनिन्छ। भाषा मानिसका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसको प्रयोग आफ्नै भाषिक समुदायबीच आफ्ना विचार र अनुभूतिको सम्प्रेषणका निम्ति प्रत्येक समाजको प्रत्येक सदस्यले गर्ने गर्दछ। नेपाली भाषा संसारका विभिन्न परिवारमध्ये भारोपेली परिवारअन्तर्गत सतम् वर्गको आधुनिक भारतीय आर्यभाषाको एउटा शाखा हो। वास्तवमा

आधुनिक भारतीय आर्यभाषाभिन्न पर्ने खस पहाडी भाषावर्गबाट नेपाली भाषा विकसित भएको हो। नेपाली भाषा भारतका बाइसवटा प्रमुख भाषाहरूमध्ये एउटा हो। भारतीय संविधानले एउटा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता प्रदान गरेको यो भाषा हाम्रो छिमेकी देश नेपालको पनि राष्ट्रभाषा हो।

ई. को 500 देखि ई. को 1000 सम्मको समय अपभ्रंस भाषाको समय हो र ई. को 1000 पछि नै आधुनिक आर्यभाषाको विकास भएको हो। नेपाली भाषा पनि अरू आधुनिक आर्यभाषाहरूजस्तै ई. को 1000 पछि नै विकसित भएको हो। यसरी हेर्दा नेपाली भाषाको इतिहास लगभग 1000 वर्षको देखिन आउँछ। एशियामा बोलिने दुई शाखा आर्मेनियाली र आर्य-इरानेली मध्ये आर्य-इरानेलीको एक सन्तान हो नेपाली भाषा। यो सतम् वर्गमा पर्छ। नेपाली भाषा वैदिक भाषाकै एक अपभ्रंस रूप हो। चर्चित आर्य भाषाले यहाँसम्म आइपुग्दा तीन युग पार गरेको छ जस्तै- प्राचीन आर्य भाषा, मध्यकालीन आर्य भाषा र आधुनिक आर्य भाषा।

हिमाली भाषा तीनवटा समुदायमा खण्डित छन्, जस्तै- पूर्वी पहाडी, केन्द्रीय पहाडी र पश्चिमी पहाडी। भाषा गतिशील छ। समय र परिस्थिति अनुरूप भाषाले रूप बदल्दै जान्छ। यसर्थ कथित भाषासँगै लिखित भाषाका पनि रूप बद्लिन्छ। कथित भाषाद्वारा मानिसको अभिव्यक्तिगत विचार- भावना र दर्शनलाई धेरै कालसम्म सुरक्षित राख्न सकिने हुनाले लिखित भाषाले लोकप्रियता पाएको हो। यही लिखित भाषा नै साहित्य हो। भाषा परिवर्तनशील हुनाले यस सम्बन्धको खिचलो कहिले नसकिने हुन्छ। यस बाहेक अन्य भाषीको आगमन र अतिक्रमणले भाषामा पनि अतिक्रमण र प्रभाव हुन पुग्छ। जसले भाषा चर्चामा मतभेद सृष्टि गर्दछ। लिच्छवीकालको अन्त र मल्लकालको उदयपछि नै नेपाली भाषा जन्मेको हो। मल्लकालको शुरूशुरूमा नेपाल राज्य टुक्रिएको थिएन र झण्डै- झण्डै लिच्छवीकालीन नेपाल आजको नेपालजत्रै विशाल थियो। मल्लकालको उदयपछि लिच्छविकालीन नेपाल पनि विभिन्न टुकामा विभक्त भयो र पश्चिमी नेपालमा खस राज्यको विकास र विस्तारसँगसँगै तत्कालीन

समयमा खस भाषा भनिएको आजको नेपाली भाषाको पनि विकास र विस्तार हुन थाल्यो।

लिच्छवीकालीन नेपालका केही क्षेत्र सोझै केन्द्रद्वारा शासित थिए भने विषय मा विभक्त केही क्षेत्रहरू सामन्त वा महासामन्तद्वारा केन्द्रमा कर बुझाउने गरी स्वायत्त ढंगमा शासित थिए। समयको विकासकाक्रममा केन्द्र अर्थात् उपत्यकाका नेपालमण्डलभरि आधिपत्य जमाउन नसकेपछि केन्द्रद्वारा सोझै शासन नगरिएका क्षेत्रका सामन्त वा महासामन्तहरू स्ववतन्त्र हुन थाले। यस क्रममा केन्द्रले सर्वप्रथम गण्डकीप्रसवण क्षेत्र र कोशीप्रसवण क्षेत्रभन्दा पारितिरका भूभागहरू गुमाउन पुग्यो। फलस्वरूप कर्णाली प्रदेशमा खस राज्यको उदय भयो। नागराजका वंशजहरूले सिञ्जालाई र आदित्यवंशी राजाहरूले गेला, गोह, र झुमकारलाई राजधानी बनाएका थिए। खसहरूको राज्यलाई खारी प्रदेश र खसेतर आदित्यवंशीहरूको राज्यलाई गोहविषय भनिन्थ्यो। पहिलो आदित्यवंशी राजा आदिपाल थिए भने पहिले खस राजा नागराज थिए। यी दुई वंशले एकै समयमा केही कालसम्म राज्य चलाएको देखिन्छ। शासनसत्ताको सञ्चालनको दृष्टिमा खसहरूभन्दा 9-10 पुस्ताअघि नै आदित्यवंशीहरूले शासन सत्ता हत्याएको देखिन्छ।

खस राजा नागराजका दशौँ पुस्ताका राजा प्रतापमल्लका छोराको राज्याभिषेक हुनुभन्दा अगावै मृत्यु भएकाले प्रतापमल्लले आदित्यवंशी राजा श्रीजावका छोरालाई आफ्नी छोरी दिए। आदित्यवंशी र नागवंशीहरूका बीचमा सुमधुर सम्बन्ध थियो। आफू आदित्यवंशी भए तापनि खस राज्यको समेत उत्तराधिकारी भएकाले श्रीजावका मल्ल समेत ग्रहण गरे र पुण्यमल्लका नाममा आफ्ना अभिलेखहरू लेखाए। यसरी 1330 मै नागराजका वंशको अन्त भए तापनि खस राज्य भने सोहीरूपमा नै रहिरह्यो।

आदित्यवंशी तथा नागवंशीहरूका रैतीहरू मूलत खस नै थिए। यिनीहरूको आगमनभन्दा पहिले नै सपादलक्षमा सम्भवत पहिले खस अपभ्रंस र त्यसपछि त्यसैबाट विकसित खस भाषा नेपाली भाषा नै बोलिन्थ्यो। नागवंशी खस राजाहरूको भाषा भएकाले यसलाई खस भाषा

भनिएको थिएन। नागराजहरूले पनि आफूलाई खस प्रजाहरूका राजाका रूपमा खस राजा भनेका हुन्। खसहरूका राजा भएकाले नागराजका उत्तराधिकारी राजाहरूलाई खस राजा र त्यस राज्यको राजकीय भाषालाई खस भाषा भनियो। प्राचीन नेपाली भाषा भनेको यही खस राज्यको राजकीय भाषा हो। अशोकचल्लको वि.सं. 1312 को हुम्लामा लेखिएको ताम्रपत्र र वि. सं. 1317तिरका दुल्लुका शिलालेख प्राप्त हुन्। यी अभिलेखको शुरुतिर संस्कृतको र त्यसपछि नेपाली भाषाको प्रयोग पाइन्छ।

2.3. नेपाली भाषाको अर्थ र परिभाषा

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाकै सन्तान हो भन्ने प्रमाणित भयो। नेपाली भाषा नेपाल राष्ट्र मात्रको राष्ट्रिय भाषा नभएर भारतका विभिन्न प्रान्त पश्चिम बंगाल, आसाम, बिहार, मेघालय, नेफा, नागाल्याण्ड, दिल्ली, सिक्किम आदिमा छरिएर बस्ने एक करोड नेपालीहरूको मातृभाषा हो। डा. सुनीति कुमार चटर्जिले आफ्ना पुस्तक **आधुनिक भारतका भाषा र साहित्य (Languages and literatures of Modern India)** मा भारतका प्रमुख पन्द्र साहित्यिक भाषाहरूमा नेपाली भाषा एक हो भन्ने साधिकार मत प्रकट गरेका छन्।

नेपाली भाषाले वर्तमान रूप लिन अघि यसका विभिन्न नाम थिए, जस्तै- क) खस कुरा, ख) पर्वतीय कुरा र गोर्खाली भाषा। यस बाहेक यसलाई अन्य विभिन्न नाममा विद्वानहरूले चर्चा गरेका छन्. जस्तै- बालकृष्ण पोखरेलले **सिञ्जाली भाषा**, सुन्दरानन्द बाँडाले **पार्वती भाषा**, काठमाडौँका शिला लेखहरूमा **गिरिराज भाषा**, स्वदेशभाषा, देशभाषा, भाषा, शक्तिवल्लभले **राजभाषा**, जयपृथ्वीबहादुर सिंहले **प्राकृत भाषा**, कसैले **नेपाली भाषा** आदि। तेह्रौँ शताब्दीको अन्त्यसम्म नेपाली भाषा कथ्य वा बोलचालको भाषाको रूपमा रह्यो। विक्रम संवत् 1313 अर्थात् चौधौँ शताब्दीको शुरुतिरबाट नेपाली भाषाको अभिलिखित रूप प्राप्त गर्न

सकिन्छ। प्रामाणिक रूपमा नेपाली भाषाको इतिहास सात सय वर्षभन्दा पनि लामो देखा पर्दछ।

नेपाली भाषा संस्कृत प्राकृतबाट अपभ्रंश भै बनेको भाषा हुँदा अनेक भेदहरू पाइन्छन्। यिनैबाट मिश्रण भएर बन्न गएको नेपाली भाषा हो। कैयन् समयको फेरले विभिन्न अवस्थामा परिवर्तन भै अहिलेको रूपमा विकसित भएको छ। नेपाली भाषाको चक्रमा विभिन्न भाषाका शब्दहरू नेवारी, मगर, गुरुङ, थारू, थुलुङ, राई, लिम्बु, किराती आदि पर्न आएका छन्। मूल रूपमा नेपाली भाषामा आएको परिवर्तन भाषिक स्वरूपको परिवर्तन भए तापनि यसलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वको रूपमा भाषाको भौगोलिक विस्तार र ऐतिहासिक कालक्रम हुन्। यी दुई कुरालाई नियन्त्रित गर्ने तत्त्व हो राजनैतिक घटनाक्रम। यसैले कर्णाली अञ्चलको जुम्ला जिल्लामा खस राज्यको स्थापनापश्चात् खस भाषाले अपभ्रंशको रूप त्यागेर सिञ्जाली भाषामा विकास पायो। यस भाषालाई त्यस बखतका राजाहरूले सम्मान दिए। त्यसैले यसले फुल्ने फल्ने मौका पायो। खस राजा अभयमल्लको राज्यकालमा आर अर्थात् पन्ध्रौं शताब्दीमा खस राज्यको अवनति सुरु भयो र बाइस चौबीस राज्यहरूको उदय कर्णाली र गण्डकी क्षेत्रमा हुन थाल्यो। यसले गर्दा नेपाली भाषाले टुक्रिन पऱ्यो विभिन्न भेदहरूमा विभक्त हुन पऱ्यो। बाइस चौबीस क्षेत्रका राजाहरूको साथमा दक्षिणबाट पर्न गएर बज्र, कन्नौजी, राजस्थानीजस्ता भाषाका छाप पर्न गयो। श्री 5 पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणपछि नेपाली भाषाले आफ्नो स्थानीय भेदलाई उछिनेर गोर्खा तथा त्यसवरिपरिको भाषाले राष्ट्रभाषाको रूप लिई विकसित हुन थाल्यो। नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत तथा अपभ्रंश हुँदै आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा उद्भव भएको भाषा हो। नेपाली भाषा संयोगात्मकबाट वियोगात्मकतर्फ अग्रसर रहेको छ। नेपाली भाषा निश्चित पदक्रम भएको भाषा हो।

नेपाली भाषामा बलाघातको प्रधानता छैन। नेपाली भाषा प्रत्यय र उपसर्गद्वारा शब्दको रचना हुने हुँदा प्रत्ययप्रधान भाषा मानिन्छ। नेपाली भाषाको शब्द- टुकुटीमा संस्कृत, ठेट तथा विभिन्न स्रोतबाट आएका

शब्दहरू छन्। नेपाली भाषा विभिन्न क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिका भएको भाषा हो। नेपाली भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जनमा विभक्त छन्। नेपाली भाषा कथ्य तथा लेख्य रूप भएको भाषा हो। नेपाली भाषा साहित्य- लेखनको भाषा हो। नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिने भाषा हो। भाषा मानिसका उच्चारण- अवयवसँग सम्बन्धित छ। यो प्रत्येक नामाकरणको पछि पनि एक एकवटा इतिहास छ। यस सम्बन्ध संक्षिप्त रूपमा यहाँ चर्चा गरिन्छ।

2.4 नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन

आर्यहरूभन्दा पहिल्यैदेखि भारतवर्षमा रहिआएका नेग्रिटो, आग्नेयवंशी र द्रविडहरू तथा मङ्गोल- किराँतहरूसँगको अन्तर्क्रिया र अन्तर्मिश्रण यस किसिमको भाषिक विस्तार एवम् प्रशाखन् प्रक्रियाले विशेष दिशा र रूपसमेत प्राप्त गर्दै गयो। यसको फलस्वरूप प्राचीन भारतीय आर्य भाषाका अनेकौँ भाषिकाहरू देखापर्दै गए। तीमध्ये कति आ-आफ्ना स्पष्ट रूप धारण गर्दै जान सफल भए र त्यस्ता भाषिकाहरूलाई प्राकृत भनियो। यिनै विभिन्न प्राकृतहरू विकसित हुँदै र आ-आफ्ना रूप स्थिर गराउँदै जाने क्रममा इस्वीको पहिलो सहस्राब्दीको अन्त्यछेक अर्थात् नवौँ- दसौँ शताब्दीतिर आइपुग्दा आधुनिक भारतीय भाषाहरूका विविध प्रारूपहरूले स्पष्ट आकार ग्रहण गर्ने क्रम थालियो। नेपाली भाषा पूर्वी पहाडी भाषा अन्तर्गत आउँछ। नेपाली भाषालाई ऐतिहासिक विकासक्रमको आधारमा तीन तीनमा विभक्त गरिएको छ, जस्तै-

1. प्राचीन काल- प्रारम्भदेखि पन्द्रौँ शदीसम्म।
2. मध्यकालीन काल- पन्द्रौँ शदीदेखि उन्नाइसौँ शदीसम्म।
3. आधुनिक काल- बीसौँ शदीदेखि यता।

2.4.1 प्राचीन काल

नेपाली भाषाको प्राचीन काल एघारौँ शताब्दीदेखि प्रारम्भ भएको मानिन्छ। मोहनप्रसाद खनालको खोजअनुसार नेपाली भाषाको प्राचीन नमुना

1312को अशोक चल्लको अभिलेखलाई मानिएको थियो तर पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीको अध्ययनपछि नेपाली भाषाको प्राचीन नमुना वि. सं. 1038 दामुपालको दुल्लु अभिलेख भएको छ। प्राचीन नेपालीलाई खस कुरा वा सिंजाली भाषाका रूपमा पनि चिनाउने गरिन्छ। नेपाली भाषाको पुरानो अवस्था यसले देखाउने हुँदा प्राचीन नेपाली भनिनु स्वभाविक छ भने नेपालको पश्चिम र भारतको उत्तर प्रदेशमा बसोबास गर्ने खसहरूले बोल्ने भाषा भएका कारणले खस भनिनु पनि स्वभाविक ठहर्छ। नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासको पूर्व थलो सिँजा हालको जुम्ला र त्यसको सेरोफेरो भएकाले सिंजाली भाषा भनिनु पनि अनौठो होइन।

एघारौँ शताब्दीमा नागराजले खस राज्यको स्थापना गरेका हुन्। उनले आफ्ना राज्यको राजधानी कर्णाली अञ्चलको सिंजालाई बनाए। उनले आफ्ना राज्यको राजभाषा नेपालीलाई बनाए जसका कारणले नेपाली भाषाले राज्याश्रय पायो अनि यसमा पर्याप्त विस्तारका सम्भावना पनि देखापरे। नेपाली भाषाको मूल थलो सिँजा भए पनि प्रचार प्रसार काठमाडौँ उपत्यकासम्म भएको देखिन्छ।

प्राचीन नेपालीका नमुना अभिलेखहरूले प्रस्तुत गरेका छन्। अभिलेखमा पाइएका नेपाली भाषाका स्वरूपलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ,

- १) वि. सं. 1038 को दामुपालको सउपाल अडैले लेखेको दुल्लुमा पाइएको अभिलेखको अंश "ऊँ मणि पद्मे हुँ। दामुपालको भूपाल रेखभई। किण्णु अडैका भाइ सउँपाल अडै सा903"।
- २) सङ्ग्राम मल्लले 1146 मा डुम्राकोटबाट जारी गरेको अभिलेखको अंश- "राईका भाष पसाकि अक्रि। जय विधाधरका चेला सर्वजसु जयतु गुनु चारू जना नेपा संकल्प करि रस्यो बस्यो करि पाइ. . . .।"
- ३) हुम्ला जिल्लाको रेलिङ गुम्बामा पाइएको 1312 को अशोक चल्लको प्रशासनिक ताम्रपत्रको अंश- "हाम्रा आली अटाली अटल करि अक्रया छु।"

- ४) दैलेख जिल्लाको दुल्लुस्थित ज्वालाजी मन्दिर उत्तरतिर खोलाको भीरमा प्राप्त अशोक चल्लको पालाको 1318-1327 अवधिको कर्क्यानीको शिलापत्रको अंश- "स्त्री अशोक चल्लदेव स्थिर जयतु। स अना कार्कि साउका कर्क्यानीका देवल....।"
- ५) अछाम जिल्लाको विनायक गाउँ विकास समितिको विनायक देवलमा प्राप्त 1333 को अक्षय मल्लको शिलालेखको अंश- "ओ स्वस्ति। आक्षज मल्लदेव सपरिवार चिरजयतु। आत्मनिमित्तार्थ एकोतार सतपुरुष निमित्तार्थ जैराज प्रसाद करायो। शाके 1209। सूत्रधार नागदेव नाम कमायो।"
- ६) गोर्खा जिल्लाको साम्बु गाउँको गुम्बामा उपलब्ध 1378 को आदित्य मल्लको ताम्रपत्रको अंश- "राइका भाख पसो कि अक्रि। वासगामा लामा सपरिवारी हाम्रा इ छत्रु नास हो। हामि दानपुनि हो। हाम्रा रख्या स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छन्। कपट आउँदा जाँदा गुम्बा घच नकिया। कोहि जो घच् कर त सोनतोला 100 को थारो। तास भलो नहो। बराम चल्या भाख पसा भइ।"
- ७) पृथ्वीमल्लले 1413मा सिंजाबाट जारी गरेको कनक पत्रको एक अंश- "एति वृति पूर्विलि आदित्यमल्लराइका पुण्यमल्ल राइका तारदिइ गोसाइ तिपाय हिमजिउकि सूर्यग्रहण संकल्प घलि पसा करि अक्रि। असेल म पनि आचद्राक्रस्थापी सर्ववाधाविनिर्मुक्त चतु सीमा पर्यन्त विशुद्ध सर्वकर अकर सर्वसेवाविरहित कनकपत्रिक भाषा करि, शासन दोहोलि करि गोलुह जोइसि पसा करि अक्र्या छु....।"
- ८) अभयमल्लले 1448 मा दुल्लुबाट जारी गरेको ताम्रपत्रको एक अंश- "राइका आदेश अदिकारी हित राउल रोकाया धोगा तल मुटिक तलमु टिक निक सकस्ता पपाटि चिना राउलको आलो 1 पंडा षेत उदो 19 षेस उनी सातारो केलाघडि 1, डालीदुम टपरिपनी बौरउनी पानीपालाउली 1 आलो शुक्रयाडावर्ध रेकिक बसाउ 1 चौर जग्गा यति सब यकत्र गरी बजगाहलाई संकल्प धाली जयाकर उपाध्यायिक शाखा दियुं।"

Notes

उपर्युक्त अभिलेखका अतिरिक्त प्राचीन नेपालीमा दुईवटा ग्रन्थ पनि रचिएका भेटिन्छन्। भास्वती र राजा गगनीराजको यात्रा। यी मध्ये भास्वती 1437पहिलो कृति हो। यसका रचनाकार को हुन् अवगत हुन सकेको छैन। यो संस्कृतबाट अनुवाद गरिएको ज्योतिष विषयसँग सम्बद्ध कृति हो। अभिलेख र ग्रन्थहरूबाहेक अन्य लेख रचना पाइका छैनन्। साहित्यिक रचनाहरूको अभाव हुनु प्राचीन कालको विशेषता हो।

यस कालमा प्रयुक्त भाषामा देखिएका विशेषतालाई यसप्रकार टिपोट गर्न सकिन्छ,

- १) प्राचीन नेपाली भाषा पश्चिमी नेपालमा खस राज्यको संस्थापक नागराजका वंशजहरूको राजधानीको नजिकैको भाषा भएकाले यसले अपभ्रंश रूप त्यागेर प्राचीन नेपाली खस भाषाको रूपमा प्रधानता पाएको देखिन्छ।
- २) प्राचीन नेपाली भाषा सिञ्जाली भाषा ले नयाँ आर्य भाषाको रूप लिए तापनि ठूलो भू-भागमा प्रसार नभइसकेकाले विविध भाषिकाको निर्माण भइसकेको देखिँदैन।
- ३) प्राचीन नेपाली भाषाले राजकीय सम्मान प्राप्त गरेको देखिन्छ।
- ४) प्राचीन नेपाली भाषाले प्राचीन कालमा नै पूर्वमा काठमाडौंसम्म पनि फैलिसकेको देखिन्छ। भाषावंशवालीअनुसार खसहरू नुवाकोट आएर बसिसकेको पनि देखा पर्छ।
- ५) प्राचीन नेपाली भाषाले बेग्लै स्वरूप लिन थालेको पाइन्छ किनभने यसमा आधुनिक नेपाली भाषामा पाइने कतिपय प्रत्यय पाइँदैन।
- ६) प्राचीन नेपाली भाषा अभिलेखी भाषा हो र यसमा वाङ्मय वा साहित्य पाइँदैन। बोलचालको भाषाको रूपमा सीमित रहेको पाइन्छ र पछि दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विषयवस्तु अभिलिखित हुन थाल्छ।
- ७) खस राजाहरूको पालामा जन्मेको नेपाली भाषाले दुई- अढाई सय वर्षपछि नै कथ्य भाषालाई लेख्य रूप खस राजाहरूले दिएको पाइन्छ।

- ८) प्राचीन नेपालीमा नासिक्यीभवन (Nasalization) उपस्थित थियो। जस्तै पण्डित, जोइसि. ताँवा आदि। प्राचीन नेपाली भाषामा धेरै ठाउँमा अनुस्वारले प्रतिनिधित्व गरेको भए पनि कति ठाउँमा अनुस्वारले न को काम गरेको पनि पाइन्छ, जस्तै- डण्ड, पण्डित। प्राचीन नेपाली भाषामा नासिक्यीभवन तद्भव शब्दहरूमा छैन, जस्तै- छन्दो।
- ९) प्राचीन नेपालीमा तत्सम र तद्भव शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ तर आगन्तुक शब्दको प्रयोग पाइँदैन।
- १०) गद्द भाषाको प्रयोग पाइन्छ। पद्धात्मक अभिव्यक्ति पाइँदैन।
- ११) कर्ताकारक जनाउने 'ले' विभक्तिको प्रयोग भएको पाइँदैन। जस्तै म पसा कि अक्रयाउँछु।
- १२) द्वितीय विभक्तिको चिह्न 'कन' को रूपमा भएको पाइन्छ। जस्तै- यतिकै, पाटाकै।
- १३) द्वितीय विभक्तिको चिह्न लाई का सट्टामा अम्/ अँ को प्रयोग भएको पाइँदैन। जस्तै पण्डित, जोइसिँ, दैवाँ।
- १४) सप्तमी विभक्तिको चिह्न मा/ माथि/ महा/ को प्रयोग गर्नु पर्ने ठाउँमा पनि प्रयोग भएको पाइँदैन। जस्तै कुम्भि नरक घाल, पिउथर्पु राज करि, गुम्बा घच नक्रिया।
- १५) षष्ठीविभक्तिको चिह्न 'को' विभक्ति कतिपय नाम पदसँग प्रयुक्त भए पनि सर्वनामसँग प्रयुक्त भएको पाइँदैन। जस्तै तास भलो नक्रँ, तास पसा भै, जो उपद्रव कर तास्को बुवा गादह...जो यो वृत्ति घाल घलाव तासकि मा सुग्री...।
- १६) प्राचीन नेपालीमा प्रेरणार्थक क्रियापदमा 'आव' प्रत्ययको प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै अटकाव, लेलाव, खोसाव, गलाव।
- १७) मानवेतर नाममा पनि लिङ्ग विधान पाइएको छ। जस्तै भाषा पसा कि थि, कनकपत्रकि भाषा करि।
- १८) प्राचीन नेपालीको रूप सर्वत्र एक नासको पाइएको छ। यस समयमा प्रयुक्त भाषामा भौगोलिक भेद पाइँदैन।
- १९) साहित्यिक रचनाको अभाव छ।

- २०) प्राचीन नेपाली बहुवचनबोधक प्रत्यय 'हरू' र संयोजकका रूपमा प्रयुक्त हुने 'र' पाइँदैन।

2.4.2 माध्यमिक काल

तिब्बतको खारी प्रदेशबाट नेपाल प्रवेश गरी राज्य सञ्चालन गर्ने नागराजको राज्य अभयमल्ल 1450 तिर को शासन कालमा आरंभ विखण्डित भयो। कर्णाली प्रदेशमा बाइसी र गण्डकी प्रदेशमा चौबिसी राज्यहरू जन्मिए। यस घटनाले देशको विखण्डन मात्र गरेन भाषिक विखण्डन पनि गऱ्यो। 1555 को धवकर्मठले लेखेको कार्वोरिक विशेष शाहीको अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाले प्राचीन कालको अन्त्य गरी माध्यमिककालीन युगको आरम्भ गरेको मानिन्छ।

माध्यमिक कालमा नेपाली भाषाको प्रचार- प्रसार काठमाडौँसम्म व्यापक रूपमा भएकोले होला यसले काठमाडौँ उपत्यकामा दोस्रो राजभाषाको सम्मान पाएको देखिन्छ। नेपाली भाषा काठमाडौँ पूर्वको 1, 2, 3, 4 नम्बर हुँदै पूर्व भारतका विभिन्न क्षेत्रमा पनि व्यापक रूपमा विस्तारित भयो। पाल्पाका सेन राजाका सेनामा भर्ती भएका खस पल्टनमार्फत तराईका विभिन्न क्षेत्रमा सुदुर पूर्वसम्म प्रचार प्रसारमा आएको पाइन्छ। यस समयमा नेपाली भाषाले पर्याप्त भौगोलिक विस्तार पायो र विभिन्न भाषाको सम्पर्क पनि पायो, जसका कारणले यस भाषामा पर्याप्त विविधता देखापऱ्यो। त्यतिखेरको नेपालीलाई पूर्वेली, केन्द्रीय र पश्चिमी भाषिकामा वर्गीकरण गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ। पूर्वेली भाषिकका नमूना भान शाही, सुर्ती शाही, सङ्ग्राम शाही, साइमल शाही, जहाँगीर शाही, सुख्य शाही, सुदर्शन शाही, आदिका अभिलेखमा पाइन्छन् भने केन्द्रीय भाषिकाका नमूना लक्ष्मीनरसिंह मल्ल, प्रताप मल्लका अभिलेखमा र गङ्गाविष्णु द्विजको लीलम्बर अनि अजीर्ण मञ्जरी ग्रन्थमा पाइन्छ। पश्चिमी भाषिकाका नमूनाचाहिँ वाणीविलासको ज्वरोत्पतिचिकित्सा र प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीप र नृपश्लोकी मा पाइन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानसँगै गोर्खा राज्यको प्रभुत्व बढ्यो। नेपालीको पूर्वेली भाषिकाले राज्याश्रय पायो। राजभाषा भएका कारणले यस भाषाले कथ्य र लेख्य माध्यम भाषाका साथै विभिन्न

भाषाभाषीहरूका बीच सम्पर्क भाषाका रूपमा पनि काम गर्न थाल्यो अनि यसको मानक स्वरूप निर्माण हुँदै गयो। एकीकरणको अभियानलाई आधार बनाएर साहित्यको रचना हुन थाल्यो भने विभिन्न किसिमका कृतिहरूको पनि रचना यस कालमा भएको पाइन्छ। मध्यकालीन नेपालीका नमुनालाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ,

१) काबोरिक विवोष शाहीको धवकर्मठ भन्ने व्यक्तिले लेखेको 1555 को अभिलेखको अंश-

“अक्षराजगुर ठगुर आला। मोप्लाका विशेषराजकि थपशुदा चौधान चौरशुदा बगरका निवापा लेकका सिंलाका सुवाडा मया भै शिजा पचासतारिका 50 षेत राषरेष मया भै छ। कवा वरुण सक्रो षानु मया भैछ ज्यू।”

२) भानुशाहीको लालमोहर 1586 को अंश-

“श्री श्री श्री श्री श्री भानुशाहीका आज्ञा। मनपाध्यउपर भया भैछ। मोतीबाको चोले पुवालको घाग्रो काफलको माडा पाय राषि बाउलि संकल्प गरि 2 आला मोतिपुरका 2 आला बक्सि दियाँ अन्यान्य स्ववंश प्रवंश कसैले धर्म नघाला।”

३) जनकपुर अञ्चलको दोलखामा प्राप्त बेनामी पुस्तक खण्डखाद्य 1648 ज्योतिष सम्बन्धी पुस्तक को अंश-

“गणितैको विशेष सरल शाँ अनेक सिद्धान्त तन्त्रवेत्ता भट्टोत्फलाचार्य। तस्का मता जो नमिल शाँ ज्योतिष ग्रन्थ किछु निध हुँदो छ भनि ब्रह्मगुप्ताचार्यले अतिबुद्धि निरूपण करि उपलाचार्यका मत अन्तर नजादो कियो छ सिद्धान्त पढि य पूरा ग्रन्थ उपर अर्को आदरणीय अथिना। येशो निश्चय जानि अभ्यास गर्नु. . . . .।”

४) काठमाडौँका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लको 1698 को शिलालेखको अंश-

“संमुचैत्येन पश्चिमे अग्नि होत्रेन उत्तर चौडोवाटेन पूर्वतो पुराना छत्तेन दछिन यति भूमिमह धर्नु रोजो हान्मारुगर्नु नाहि। जशले

गऱ्या महादेवघात् गऱ्याको पापा तस्का शिरा कदाचित् हट् गरौं
रह त घिस्याइँ अफाल्या नाहि ।”

५) काठमाडौँ राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लको 1698 को शिलालेखको
अंश-

“.....एति तिर्थको जल क एक तिर्थको अनेक अनेक फल
यति तिर्थ सबै यो पोखरिमहाँ छ। यो पोखरिमहाँ स्नान गरिकन
देव पत्पर्न पितर तप्पन सन्ध्या आदि समस्त कर्म जसले गऱ्यो
यति तिर्थमहा स्नान गऱ्याको पुन्य पावनु छ।”

६) वि. सं. 1700 तिरको लेखक थाहा नभएको बाजेको उपचार
पद्धतिसँग सम्बन्धित कृति बाज परिक्षा को अंश-

“जब बाज दुब्लो हो त उपाउ कहूँ कैला मुशो चिराइको मासु
मद्ध नवनिसित षुवाउनु बाज मोटो होइ। जो बाज षेलँदा
दुबलाव त ताको उपाउ कहूँ बटइको मासु गोधृत सहित मासु
दिन दिन 7दुब्लाको मोटो हो।”

७) वाणीविलास ज्योतिर्विदले लेखेको ज्वरोत्पति चिकित्सा 1773
को अंश-

“पानका पातशंग किंवा अदाका रससँग किंवा तुलसिका पातशंग
राति 2 प्राणेश्वर दिनु पाछिय पल 2 तातो पाणि दिणु सर्वज्जर
हर। तापशूल शीतांग दोष हर....।”

८) दावादल शाहदेवले लेखेको औषद रसायन 1770- 1800 को
अंश-

“सन्निपत कति वस्तुले उब्ज? चुकिलि वस्तुले, दिव तेलका
षणाले, रुषो षाणातिता षाणाले गुली वस्त वारातले संतापले
कशाविली वस्तले भलिवस्त खायाले रुषि वस्तले किशा
आयाले....।”

९) प्रेमनिधि पन्तको नैतिक आचरणसम्बन्धी गर्नथ प्रायश्चित प्रदीप
1780 को अंश-

“गुरुलाई मिथ्यामिशाप लाउनु वेद अप्रमाण छकै सिद्धान्त गर्नु
मित्रलाई मारुनु पऱ्या वेदको विर्सनु, लसुनादिको नखाणु, अपनी

बडाईका निमित्त लबारि गर्नु रजस्वला स्त्रीका मुखको प्रसंग गर्नु, घोडा रत्न मनुष्य गाइको वामन्का नासाको लग चोर्नु।”

१०) प्रेमनिधि पन्तको **नृपक्षोक** को अंश-

“नृपक्षोकी भन्याका ग्रन्थमा महापातक प्रभृति पाप र प्रायश्चित संक्षेपले कहिन्छ। महापातक अतिपातक एति दश प्रकारका पातक छन्। इनैमा पनि पातकिले गन्याका पाप प्रकाश भयो भन्या गुप्त पातक कहिन्छ। प्रकाश पाप र गुप्त पापको प्रयोजन प्रायश्चितमा आउन्या छ.....।”

११) पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** 1831 को अंश-

“उप्रान्त यो राजे दुइ हुंगाको तरुल जस्तो रहेछ। चीन बादसाहसहित ठूलो घाहा राषनु। दषिनको समुद्रको बादसाहसहित घाहा त राषनु तर त्यो महाचतुर छ। हिन्दुस्थान दवाइ राषे छ। सरजिमिमा परि रहेछ।”

१२) भानुदत्तको **हितोपदेश मित्रलाभ** 1833 को अंश-

“एस संसारमहा दुई विद्या विख्यात छन्- एक शस्त्र विद्या दोस्रो शास्त्र विद्या। दुईमा अधिल्ला विद्या वृद्धकाल भयापछि पराक्रम घटला तब लोकमा हास्य होला। दोस्रा विद्याको आदर जन्मभर सबैले गर्नन्। तस्कारणले शास्त्र विद्या ठूलो हो।”

१३) शक्तिवल्लभको **हास्यकदम्ब** 1855 तिर को अंश-

“नटी- हे मेधावी। सुन्नुहोस्। नगरा बजेको शब्द एक योजनासम्म सुनिन्छ। चट्याङ् परेको दश योजनासम्म सुनिन्छ तर दानी मानिसको यश र प्रशिद्धि त तीनै लोकसम्म पुग्छ। दानी मानिसको छेवैमा समुन्द्रीकी छोरी लक्ष्मी बस्तछिन्। उसले गरेका अनौठाका कामहरू गर्ने मानिसको यश हुनहुनाउँदै दसै दिशामा फैलन्छ।”

१४) हीनव्याकरणी विद्यापतिको **गीतगोविन्द** 1888 को अंश-

“सरस्वतीका प्रसादले जयदेव कविले सहजैमा गीतगोविन्द नामा ग्रन्थको रचना गर्दा भया। कस्ता गरि भन्या- जसका मनैरुपि घरमा नानाप्रकारका चित्रविचित्र चरित्रले सोभायमान गरायिकन साक्षात आफै सरस्वती इष्टदेवतारूपले बस्याकि छन्.....।”

१५) 1948 मा मोतीराम भट्टले लेखेका भानुभक्तको जीवन चरित्र मा प्रयुक्त भाषाको नमुना-

“यसै अवसरमा च्यान्टा च्यान्टा कविहरूलाई हित होस भन्ना निमित्त यहाँ क्यै कविता गर्दछु। म कसैको उपर पेच गरी छेडछाड गरी यो लेखतिन, यो लेखनको मतलब केवल आजकलका नवीन अभ्यास वा नाममात्रका कविहरूका अपार निस्सार उत्साहका हितका निमित्त हो। मेरा लेखा जस्ता भानुभक्त तस्तै तापाजीहरू।”

माध्यमिककालीन नेपाली भाषाका विशेषताहरू

- १) पन्ध्रौँ शताब्दीको अन्तपछि प्राचीन लक्षणहरू लुप्त भएको र माध्यमिककालीन लक्षणको थालनी भयो।
- २) स्थानीय भेदको निर्माण वा भिन्न-भिन्न भाषिक भेदको रूपको विकास भयो।
- ३) सं 1586 को भानशाहीको लालमोहरको भाषाले मध्यकालीन खसानीको भाषिक रूपको प्रतिनिधित्व गरेको थियो।
- ४) सं 1733 को भाषिक नमुनाको महाकालीतर्फको भाषिक रूप दर्शाएको थियो।
- ५) सं. 1727को प्रताप मल्लको अभिलेखले गोर्खाली भाषिक विशेषताको प्रतिनिधित्व गरेको थियो।
- ६) मध्यकालीन ग्रन्थमा नेपाली भाषा प्रयुक्त हुन थालेको पाइन्छ।
- ७) मध्यकालीन नेपालीमा विभिन्न भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ।
- ८) भौगोलिक विस्तारमा नेपाली भाषा चालु भएको देखिन्छ।
- ९) गण्डकी प्रदेश नेपाली भाषाको केन्द्र बनेको र उपत्यकामा नेपाली भाषाको दोस्रो स्थान रहेको देखिन्छ।
- १०) माध्यमिक कालम तत्सम र तद्भव शब्दका अतिरिक्त आगन्तुक शब्दको प्रयोग पर्याप्त मात्रामा हुन थालेको पाइन्छ। रोज, वक्स, कविला, सनद।

११) माध्यमिक कालमा गद्य र पद्य विधासँग सम्बन्धित कृतिहरू समानान्तर रूपमा रचना भएको पाइन्छ। गद्य कृतिहरूमा दिव्योपदेश, सन्धिसंज्ञौता र विविध पत्रहरू अनि अभिलेखका साथै भानुदत्त, शक्तिवल्लभ, दैवज्ञकेशरी, विद्यारण्यकेशरी, भानुभक्त आदिका गद्य र पद्य कृति यस कालका नमुना हुन् र भानुभक्तको रामायण प्रथम महाकाव्य हो।

१२) यस समयमा नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदको विकास भइसकेको पाइन्छ। यस कालका अभिलेख र अन्य रचनामा देखापरेको भेद र सम्बन्धित कृतिहरूलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ-

क) खसानी भेद भानसाहीका 1558 को अभिलेख

विष्णुदासले लेखेको 1638 को अभिलेख

ख) पश्चिमी महाकाली क्षेत्र 1789 को प्रेमनिधि
पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीप

1873 वैतडीको

देवलहाटको अभिलेख

1873 तिरको

वाणीविलासको ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा

ग) खप्तड क्षेत्र 1809 को

गङ्गाविष्णु द्विजको अजिर्ण मञ्जरी

घ) गोर्खाली भाषाका नमुना 1727तिरको प्रताप

मल्लको रानीपोखरी अभिलेख

1789 को नरभूपाल

शाहको रसुवाको अभिलेख

ङ) ले, लाई, को जस्ता विभक्तिको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ।

च) बहुवचनको चिह्न हरू र संयोजकको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ।

छ) मानवेतर नामना लिङ्गविधान कमजोर वा फितलो हुँदै गएको पाइन्छ।

- ज) वाङ्मयका विविध विधा रचना हुन थालेको पाइन्छ।
- झ) व्याकरण लेखन कार्य सुरु भएको देखिन्छ।
- ञ) मूल क्रियाका साथै सहायक क्रियाको प्रयोग पनि हुन थालेको देखिन्छ।
- ट) प्राचीन देवनागरी लिपिको कम प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ।

2.4.3 आधुनिक काल

उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रारम्भपछि नेपाली भाषाको आधुनिक कालको प्रारम्भ भयो। यस समयमा नेपाली भाषाको प्रयोग- क्षेत्रमा निकै विस्तार भएको र नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषीहरूसितको अन्तर्क्रिया निकै तीव्र रूपमा हुन थालेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको प्रयोग- उपयोगमा व्यापक विस्तार आधुनिक कालमा भयो। गोरखापत्रको प्रकाशनले भाषाविकासमा कोसेढुङ्गाको काम गरेको पाइन्छ। आधुनिक कालमा नेपाली भाषा र अन्य भाषाहरूका बीचमा व्यापक सम्पर्क हुन थाल्यो। विभिन्न भेगमा बोलिने नेपालीका लेख्य रूप माध्यमिक कालमै देखापरेका थिए। यस कालमा भाषाको मानकीकरण प्रारम्भ भयो। माध्यमिक कालमा स्थानीय भेदलाई उपयोग गरेकाले लिखित अभिव्यक्तिमा पर्याप्त विविधताका ठाउँमा एकरूपता कायम गर्ने सचेत प्रयास भएको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली भाषा शिक्षा, संचार, प्रकाशन र सरकारी निकायको आधिकारिक मान्यताप्राप्त माध्यम बन्न थालेपछि कोश तथा व्याकरणको लेखन, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्रीको विकास तीव्र रूपमा भयो। विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ- संस्थाहरूले लेख्य नेपाली भाषाको आधुनिक रूपलाई स्थिरीकरण र मानकीकरण गर्ने कार्यमा ठूलो योगदान दिँदै आएका छन्।

आधुनिक कालको नेपाली भाषालाई लेख्य तथा कथ्य दुवै आधारमा हेर्नु पर्दछ। लेख्य रूपमा आधुनिक नेपाली भाषा अनेकताबाट एकरूपतातिर अगाडि बढेको पाइन्छ भने कथ्य रूपमा चाहिँ यसका स्थानीय अनेकौँ भेदोभेद रहिआएका छन्। लेख्य नेपाली भाषा तिनै अनेकौँ भेदमध्येको एक भेद वा मूलत एउटा भाषिकाको स्तरीकृत-मानकीकृत रूप हो।

नेपाली भाषाको स्तरीय वा मानक स्वरूपलाई गोरखापत्रको प्रकाशनले स्थिर बनाउने काम गर्‍यो। आधुनिक कालमा भाषा, साहित्य र संस्कृति

तथा अन्य क्षेत्रमा अनूदित एवम् मौलिक रचनाहरू पर्याप्त मात्रामा गोरखापत्रमा प्रकाशित भए। यस प्रकाशित कृतिहरूमा प्रयुक्त भाषाका नमुनाहरूलाई क्रमश उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१) गोरखापत्र १९५८ को अंश-

क) जसका नामका सम्बन्धले हामीहरू गोर्खाली कहिल्याका छौं उनै गोरक्षकालीहरूको सम्झना गरी यो अखबार प्रारम्भ गर्दछौं।

ख) "...आफ्ना ब्रम्हण वृत्तिमा रहनु भएका ब्राम्हणहरूलाई यसमा विवाह, जन्म, दानप्रदान, उत्सव इत्यादि अनेक विषय पनि छापिने हुनाले बहुतै फाइदा छ।..."

२) संवत् १९९१ सालको शारदा को प्रथम अङ्क प्रथम वर्षको प्रकाशकीयबाटको भाषाको अंश-

कुनै व्यक्ति, समाज अथवा जातिविशेषलाई आक्षेप गरेर लेखिएको लेख यस पत्रिकामा छापिँदैन। साथसाथै वर्तमान समयको राजनैतिक वा धार्मिक कलहसँग सम्बन्ध राख्ने पनि यस पत्रिकामा स्थान पाउँदैन। शीशाकलमले लेखेको लेखमा पनि ध्यान दिइँदैन।

३) सुन्दरी १९६३ मा प्रस्तुत अंश-

"हे श्रीमान उदराशय परमेश्वरका भगत भाइहरू हो। यस जगतमा जन्मलिई फगत शरीरलाई रगत बहाई यसदृष्ट पेटका निमित्त संसारको नगदकर्म तरफ ध्यानदी असलमत् छोड्नु मनासीव होइन। थोरै दिन होस् वाचीकन जाँचीलिई साचिकै फाइदादिने कर्म साची बढियाचित्तगरी पारतरने उपायगर्नु बढियाहो, यस असंसासका सारवस्तु धेरै छन् तेसमा पनि पारोपकार बराबर अपराचीज कोही देखिँदैनन्।"

४) माधवी पत्रिका १९६५ मा प्रकाशित भाषाको अंश-

"हामी नेपाली भाषामा न कोई बेस व्याकरण छ, न कोई कोश छ, न कोई विशेष उपयोगी विषयमा पुस्तकहरू छापीयाका छन्, ती सबको अभावको पनि यथासम्भव पूर्ति गरिने विचार गरदछु।"

५) १९९२ मा प्रकाशित गुरुप्रसाद मैनालीको नासो कथामा प्रस्तुत अंश-

“घरमा चञ्चला श्री भईकन पनि देवीमरणका सन्तान थिएनन्। सन्तान होस् भन्नाका निमित्त हरएक उपाय गरे। चौतारो चिने, बाटो खने, पशुपतिमा महादीप बाले, यस साल हरिवंश पुराण लगाए, तैपनि सुभद्राको कोख सफल हुन सकेन। जोरीपारीसँग ठोकाबाजी पर्दा धन बल -बुद्धि सबै कुरामा देवीमरणको जीत हुन्थ्यो तर अपूतो भनेको सुन्नेवित्तिकै उनको अभिमान धूलो हुन्थ्यो आत्मग्लानिले पानी हुन्थे। पुराना विचारका मानिस थिए, सन्तान विना आफ्नो वैभवलाई तुच्छ संझन्थे।”

६) 2002 मा प्रकाशित लक्ष्मी निबन्ध संग्रह मा सङ्कलित श्री गणेशाय नमः एक अंश-

“प्रबन्ध पनि एक कला हो, तर बनावटी कलाभन्दा प्राकृतिक कला रोचक हुन्छ। मेरो मनमा कला छैन भने खाली तोडमोड हो। भित्रैबाट सङ्गति मिलाएर कलाको जादूगरी निक्कियो भने त्यसमा दिव्यता देखिन्छ। तर म लेख्छु को भावले कृत्रिम बनोटबाट चमत्कार निकाल्न खोज्दा सचेत प्रयासको पग्लिदोपना निक्किलहाल्छ।”

७) 2013 मा प्रकाशित नौलो पाइलो झर्नेवादी आन्दोलनसँग सम्बद्ध पत्रिका को एक अंश-

माथि बखानिएको मेरो लेखमा 'बज्जि' शब्दबाटै बाजेको विकास भएको कुरो लेखेको थिएँ। थारूहरूले आर्य पाराका जातकालाई बाज्जि भन्दा रहेछन्। थुलुङ कुरामा भने तिनलाई बाज्युको साथै बाज्यु र 'लिच्यु' पनि भनिन्छ।

८) 2036 मा प्रकाशित बालकृष्ण पोखरेलको राष्ट्रभाषा को अंश-

यी सब उदाहरणबाट के थाहा हुन्छ भने नेपालका आफ्ना भाइबहिनीहरूबाट सहायता पाएर नै नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा हुन सकेको हो। जसरी नेपाल राष्ट्र बनाउन प्रत्येक नेपाली जातिले पसिना बगाएको छ, ठीक त्यसै गरी नेपाली राष्ट्रभाषा बनाउनको लागि पनि प्रत्येक जातिको परिश्रम खर्च भएको छ।

९) 039 सालमा प्रकाशित सम र समका कृति मा प्रस्तुत ताना शर्माको भाषाको अंश-

इन्द्रवीर म नाटक भरिको टिठलाग्दो पात्र हो। ऊ बेस्या माया र उसको पछौटेहरूबाट मात्र होइन जेठान मनोहर र आफ्नी पत्नी प्रभाबाट समेत बिरालाले मुसो खेलाएझै खेलाइन्छ। चिन्दै नचिनेका मायाका नखराहरूमा भुत्क हुँदै आफ्नी पत्नीको मुखै नहेर्ने इन्द्रवीर स्वाँठ पात्र हो।

2007सालपछि नेपाली भाषाले स्वतन्त्रतापूर्वक विकसित हुने मौका पायो। एक प्राकारले नेपाली भाषाको नवीन युग भन्न सकिन्छ। यस युगका र भावी साहित्यकारहरूले पनि नेपाली भाषालाई अझ परिमार्जन गरेका छन्। नेपाली भाषाको नियत रूप ल्याउन विभिन्न व्याकरणहरू बनेका छन्। नेपाली कोशहरू बनेका छन्। नेपाली व्याकरण कोशहरूले भाषामा एकरूपता ल्याउने काम गरेका छन्।

नेपालबाहिरका भाषा पहिले त्यतिविधि राम्रो थिएन तर आजभोलि व्याकरण, कोश, साहित्य, प्रचार-प्रसार, यातायात, रेडियो, टेलिभिजन, शिक्षा आदिले गर्दा भाषाको शुद्धता हुँदै गएको छ। आधुनिक नेपाली भाषा संविधाव- प्रदत्त नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रभाषा हो।

आधुनिक कालका विशेषताहरू

- १) नेपाली भाषा सबैतिर एकै किसिमको नभएर यसमा विविधता रहेको पाइन्छ।
- २) मध्यकालीन नेपाली भाषामा जस्तै यसमा पनि ले, लाई, अनि, र, को प्रयोग छ।
- ३) आधुनिक नेपाली भाषामा विभिन्न भाषाहरूबाट आएका शब्दहरूको बाहुल्य छ।
- ४) नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरू र उपभेदहरूको अध्ययन भयो र सामुन्ने आए।

- ५) नेपाली भाषामा आवश्यकताअनुसार विचार, घटना र वस्तुलाई जनाउने भारोपेली, अभारोपेली, स्वदेशी र विदेशी स्रोतबाट व्यापक रूपमा शब्दहरू भित्रिएका छन्।
- ६) प्रथमादेखि सम्बोधनसम्मका विभिन्न विभक्तिहरूको विकास भएको छ।
- ७) नेपाली भाषाको माध्यमबाट पठनपाठनको प्रारम्भ 1958 देखि भयो भने पाठ्यपुस्तकको निर्माण र पाठ्यपुस्तकहरूको लेखन र सम्पादन व्यापक मात्रामा भइरहेको देखिन्छ।
- ८) नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणको सचेत प्रयास हलन्त बहिस्कार, झर्नेवादी आन्दोलन आदि भएको छ।
- ९) प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दहरू विषयगत भेदअनुसार पर्याप्त भित्रिएका छन्।
- १०) आधुनिक नेपालीले सरकारी कामकाजको, पठनपाठनको र सम्पर्कको माध्यम र साझा भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ।
- ११) यो नेपाल अधिराज्यको संविधान 2047 र नेपालको अन्तरिम संविधान 2063 अनुसार राष्ट्रभाषा हो।
- १२) भारतको संविधानले भारतीय भाषा सरह आठौँ अनुसूचीमा सूचीकरण गरेको छ।
- १३) आधुनिक नेपालीको मानक स्वरूपमा मानवीय नाम र त्यससँग सम्बद्ध क्रियापदमा मात्र पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग भेद पाइन्छ। मानवेतर नाममा लिङ्ग भेद भए पनि क्रियाचाहिँ पुलिङ्गी, र तृतीय पुरुषमा मात्र व्यक्त हुन्छ।
- १४) आधुनिक नेपाली भाषामा मानवीयमा मात्र पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको प्रयोग पाइन्छ।
- १५) मध्यकालीन भाषामा असमस्त क्रिया कम पाइन्थ्यो भने यसमा पूरा पाइन्छ।
- १६) आधुनिक नेपालीको मानक रूप पूर्वेली भाषिकाको नजिक छ।
- १७) विश्व साहित्यमा देखापरेका पुरातन र आधुनिक विधाहरूजस्तै विधाहरूको रचना भएको छ।

2.5 उपसंहार

नेपाली भाषाको परिचय दिन यस एकाइगत विशिष्ट उद्देश्य हो। नेपाली भाषाको कालक्रमिक अध्ययन गर्दै यसको महत्वपूर्ण विशेषताहरूबारे जानकारी गराउनु यस एकाइको मूल उद्देश्य बनेको छ। नेपाली भाषा पनि अरू आधुनिक आर्यभाषाहरूजस्तै ई. को 1000 पछि नै विकसित भएको हो। यसरी हेर्दा नेपाली भाषाको इतिहास लगभग 1000 वर्षको देखिन आउँछ। चर्चित आर्य भाषाले यहाँसम्म आइपुग्दा तीन युग पार गरेको छ जस्तै- प्राचीन आर्य भाषा, मध्यकालीन आर्य भाषा र आधुनिक आर्य भाषा। हिमाली भाषा तीनवटा समुदायमा खण्डित छन्, जस्तै- पूर्वी पहाडी, केन्द्रीय पहाडी र पश्चिमी पहाडी। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाकै सन्तान हो भन्ने प्रमाणित भयो। नेपाली भाषा नेपाल राष्ट्र मात्रको राष्ट्रिय भाषा नभएर भारतका विभिन्न प्रान्त पश्चिम बंगाल, आसाम, बिहार, मेघालय, नेफा, नागाल्याण्ड, दिल्ली, सिक्किम आदिमा छरिएर बस्ने एक करोड नेपालीहरूको मातृभाषा हो। तेह्रौँ शताब्दीको अन्त्यसम्म नेपाली भाषा कथ्य वा बोलचालको भाषाको रूपमा रह्यो। विक्रम संवत् 1313 अर्थात् चौधौँ शताब्दीको सुरुतिरबाट नेपाली भाषाको अभिलिखित रूप प्राप्त गर्न सकिन्छ। प्रामाणिक रूपमा नेपाली भाषाको इतिहास सात सय वर्षभन्दा पनि लामो देखा पर्दछ। नेपाली भाषा संस्कृत प्राकृतबाट अपभ्रंश भै बनेको भाषा हुँदा अनेक भेदहरू पाइन्छन्। यिनैबाट मिश्रण भएर बन्न गएको नेपाली भाषा हो। कैयन् समयको फेरले विभिन्न अवस्थामा परिवर्तन भै अहिलेको रूपमा विकसित भएको छ। श्री 5 पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणपछि नेपाली भाषाले आफ्नो स्थानीय भेदलाई उछिनेर गोर्खा तथा त्यसवरिपरिको भाषाले राष्ट्रभाषाको रूप लिई विकसित हुन थाल्यो। यो प्रत्येक नामाकरणको पछि पनि एक एकवटा इतिहास छ। यस सम्बन्ध संक्षिप्त रूपमा यहाँ चर्चा गरिन्छ। नेपाली भाषा पूर्वी पहाडी भाषा

अन्तर्गत आउँछ। नेपाली भाषालाई ऐतिहासिक विकासक्रमको आधारमा तीन तीनमा विभक्त गरिएको छ, जस्तै-

1. प्राचीन काल- प्रारम्भदेखि पन्द्रौँ शदीसम्म।
2. मध्यकालीन काल- पन्द्रौँ शदीदेखि उन्नाइसौँ शदीसम्म।
3. आधुनिक काल- बीसौँ शदीदेखि यता।

प्राचीन नेपालीलाई खस कुरा वा सिंजाली भाषाका रूपमा पनि चिनाउने गरिन्छ। नेपाली भाषाको पुरानो अवस्था यसले देखाउने हुँदा प्राचीन नेपाली भनिनु स्वभाविक छ भने नेपालको पश्चिम र भारतको उत्तर प्रदेशमा बसोबास गर्ने खसहरूले बोल्ने भाषा भएका कारणले खस भनिनु पनि स्वभाविक ठहर्छ। नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासको पूर्व थलो सिँजा हालको जुम्ला र त्यसको सेरोफेरो भएकाले सिंजाली भाषा भनिनु पनि अनौठो होइन। एघारौँ शताब्दीमा नागराजले खस राज्यको स्थापना गरेका हुन्। उनले आफ्ना राज्यको राजधानी कर्णाली अञ्चलको सिंजालाई बनाए। उनले आफ्ना राज्यको राजभाषा नेपालीलाई बनाए जसका कारणले नेपाली भाषाले राज्याश्रय पायो अनि यसमा पर्याप्त विस्तारका सम्भावना पनि देखापरे। नेपाली भाषाको मूल थलो सिँजा भए पनि प्रचार प्रसार काठमाडौँ उपत्यकासम्म भएको देखिन्छ। प्राचीन नेपाली भाषा पश्चिमी नेपालमा खस राज्यको संस्थापक नागराजका वंशजहरूको राजधानीको नजिकैको भाषा भएकाले यसले अपभ्रंश रूप त्यागेर प्राचीन नेपाली खस भाषाको रूपमा प्रधानता पाएको देखिन्छ। प्राचीन नेपाली भाषा सिंजाली भाषाले नयाँ आर्य भाषाको रूप लिए तापनि ठूलो भू-भागमा प्रसार नभइसकेकाले विविध भाषिकाको निर्माण भइसकेको देखिँदैन। प्राचीन नेपाली भाषाले राजकीय सम्मान प्राप्त गरेको देखिन्छ।

प्राचीन नेपाली भाषाले प्राचीन कालमा नै पूर्वमा काठमाडौँसम्म पनि फैलिसकेको देखिन्छ। भाषावंशवालीअनुसार खसहरू नुवाकोट आएर बसिसकेको पनि देखा पर्छ। प्राचीन नेपाली भाषाले बेग्लै स्वरूप लिन थालेको पाइन्छ किनभने यसमा आधुनिक नेपाली भाषामा पाइने कतिपय प्रत्यय पाइँदैन। प्राचीन नेपाली भाषा अभेलेखी भाषा हो र यसमा वाङ्मय वा साहित्य पाइँदैन। बोलचालको भाषाको रूपमा सीमित रहेको पाइन्छ र

पछि दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विषयवस्तु अभिलिखित हुन थाल्छ। खस राजाहरूको पालामा जन्मेको नेपाली भाषाले दुई- अढाई सय वर्षपछि नै कथ्य भाषालाई लेख्य रूप खस राजाहरूले दिएको पाइन्छ। अभिलेख र ग्रन्थहरूबाहेक अन्य लेख रचना पाइका छैनन्। साहित्यिक रचनाहरूको अभाव हुनु प्राचीन कालको विशेषता हो। 1555 को धवकर्मठले लेखेको कार्वोरिक विशेष शाहीको अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाले प्राचीन कालको अन्तय गरी माध्यमिककालीन युगको आरम्भ गरेको मानिन्छ। पन्ध्रौँ शताब्दीको अन्तपछि प्राचीन लक्षणहरू लुप्त भएको र माध्यमिककालीन लक्षणको थालनी भयो। स्थानीय भेदको निर्माण वा भिन्न- भिन्न भाषिक भेदको रूपको विकास भयो।

माध्यमिक कालमा नेपाली भाषाको प्रचार- प्रसार काठमाडौँसम्म व्यापक रूपमा भएकोले होला यसले काठमाडौँ उपत्यकामा दोस्रो राजभाषाको सम्मान पाएको देखिन्छ। नेपाली भाषा काठमाडौँ पूर्वको 1, 2, 3, 4 नम्बर हुँदै पूर्व भारतका विभिन्न क्षेत्रमा पनि व्यापक रूपमा विस्तारित भयो। यस समयमा नेपाली भाषाले पर्याप्त भौगोलिक विस्तार पायो र विभिन्न भाषाको सम्पर्क पनि पायो, जसका कारणले यस भाषामा पर्याप्त विविधता देखापर्‍यो। त्यतिखेरको नेपालीलाई पूर्वेली, केन्द्रीय र पश्चिमी भाषिकामा वर्गीकरण गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ। पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानसँगै गोर्खा राज्यको प्रभुत्व बढ्यो। नेपालीको पूर्वेली भाषिकाले राज्याश्रय पायो। राजभाषा भएका कारणले यस भाषाले कथ्य र लेख्य माध्यम भाषाका साथै विभिन्न भाषाभाषीहरूका बीच सम्पर्क भाषाका रूपमा पनि काम गर्न थाल्यो अनि यसको मानक स्वरूप निर्माण हुँदै गयो। एकीकरणको अभियानलाई आधार बनाएर साहित्यको रचना हुन थाल्यो भने विभिन्न किसिमका कृतिहरूको पनि रचना यस कालमा भएको पाइन्छ। पन्ध्रौँ शताब्दीको अन्तपछि प्राचीन लक्षणहरू लुप्त भएको र माध्यमिककालीन लक्षणको थालनी भयो। स्थानीय भेदको निर्माण वा भिन्न- भिन्न भाषिक भेदको रूपको विकास भयो। सं 1586 को भानशाहीको लालमोहरको भाषाले मध्यकालीन खसानीको भाषिक रूपको प्रतिनिधित्व गरेको थियो। सं 1733 को भाषिक नमुनाको महाकालीतर्फको

भाषिक रूप दर्शाएको थियो। सं. 1727को प्रताप मल्लको अभिलेखले गोर्खाली भाषिक विशेषताको प्रतिनिधित्व गरेको थियो। मध्यकालीन ग्रन्थमा नेपाली भाषा प्रयुक्त हुन थालेको पाइन्छ। मध्यकालीन नेपालीमा विभिन्न भाषाको प्रभाव परेको पाइन्छ।

गोरखापत्रको प्रकाशनले भाषाविकासमा कोसेढुङ्गाको काम गरेको पाइन्छ। आधुनिक कालमा नेपाली भाषा र अन्य भाषाहरूका बीचमा व्यापक सम्पर्क हुन थाल्यो। यस कालमा भाषाको मानकीकरण प्रारम्भ भयो। माध्यमिक कालमा स्थानीय भेदलाई उपयोग गरेकाले लिखित अभिव्यक्तिमा पर्याप्त विविधताका ठाउँमा एकरूपता कायम गर्ने सचेत प्रयास भएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको स्तरीय वा मानक स्वरूपलाई गोरखापत्रको प्रकाशनले स्थीर बनाउने काम गर्‍यो। आधुनिक कालमा भाषा, साहित्य र संस्कृति तथा अन्य क्षेत्रमा अनूदित एवम् मौलिक रचनाहरू पर्याप्त मात्रामा गोरखापत्रमा प्रकाशित भए। आधुनिक नेपाली भाषामा विभिन्न भाषाहरूबाट आएका शब्दहरूको बाहुल्य छ। मध्यकालीन नेपाली भाषामा जस्तै यसमा पनि ले, लाई, अनि, र, को प्रयोग छ। नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरू र उपभेदहरूको अध्ययन भयो र सामुन्ने आए। नेपाली भाषामा आवश्यकताअनुसार विचार, घटना र वस्तुलाई जनाउने भारोपेली, अभारोपेली, स्वदेशी र विदेशी स्रोतबाट व्यापक रूपमा शब्दहरू भित्रिएका छन्। नेपाली भाषाको माध्यमबाट पठनपाठनको प्रारम्भ 1958 देखि भयो भने पाठ्यपुस्तकको निर्माण र पाठ्यपुस्तकहरूको लेखन र सम्पादन व्यापक मात्रामा भइरहेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणको सचेत प्रयास हलन्त बहिस्कार, झर्नेवादी आन्दोलन आदि भएको छ। प्राविधिक र पारिभाषिक शब्दहरू विषयगत भेदअनुसार पर्याप्त भित्रिएका छन्। आधुनिक नेपालीले सरकारी कामकाजको, पठनपाठनको र सम्पर्कको माध्यम र साझा भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ। लेख्य रूपमा आधुनिक नेपाली भाषा अनेकताबाट एकरूपतातिर अगाडि बढेको पाइन्छ भने कथ्य रूपमा चाहिँ यसका स्थानीय अनेकौँ भेदोभेद रहिआएका छन्।

2.6. सार

- नेपाली भाषाको कालक्रमिक अध्ययन गर्दै यसको महत्वपूर्ण विशेषताहरूबारे जानकारी गराउनु यस एकाइको मूल उद्देश्य बनेका छन्।
- नेपाली भाषा संस्कृत भाषाकै सन्तान हो भन्ने प्रमाणित भयो। नेपाली भाषा नेपाल राष्ट्र मात्रको राष्ट्रिय भाषा नभएर भारतका विभिन्न प्रान्त पश्चिम बंगाल, आसाम, बिहार, मेघालय, नेफा, नागाल्याण्ड, दिल्ली, सिक्किम आदिमा छरिएर बस्ने एक करोड नेपालीहरूको मातृभाषा हो।
- नेपाली भाषा पूर्वी पहाडी भाषा अन्तर्गत आउँछ। नेपाली भाषालाई ऐतिहासिक विकासक्रमको आधारमा तीन तीनमा विभक्त गरिएको छ, जस्तै- प्राचीन काल, मध्यकालीन काल, आधुनिक काल।
- एघारौँ शताब्दीमा नागराजले खस राज्यको स्थापना गरेका हुन्। उनले आफ्ना राज्यको राजधानी कर्णाली अञ्चलको सिंजालाई बनाए। उनले आफ्ना राज्यको राजभाषा नेपालीलाई बनाए जसका कारणले नेपाली भाषाले राज्याश्रय पायो अनि यसमा पर्याप्त विस्तारका सम्भावना पनि देखापरे। नेपाली भाषाको मूल थलो सिंजा भए पनि प्रचार प्रसार काठमाडौँ उपत्यकासम्म भएको देखिन्छ।
- प्राचीन नेपाली भाषा अभिलेखी भाषा हो र यसमा वाङ्मय वा साहित्य पाइँदैन। बोलचालको भाषाको रूपमा सीमित रहेको पाइन्छ र पछि दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विषयवस्तु अभिलिखित हुन थाल्छ।
- पन्ध्रौँ शताब्दीको अन्तपछि प्राचीन लक्षणहरू लुप्त भएको र माध्यमिककालीन लक्षणको थालनी भयो।
- पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानसँगै गोर्खा राज्यको प्रभुत्व बढ्यो।

- एकीकरणको अभियानलाई आधार बनाएर साहित्यको रचना हुन थाल्यो भने विभिन्न किसिमका कृतिहरूको पनि रचना यस कालमा भएको पाइन्छ। पन्ध्रौँ शताब्दीको अन्तपछि प्राचीन लक्षणहरू लुप्त भएको र माध्यमिककालीन लक्षणको थालनी भयो।
- मध्यकालीन ग्रन्थमा नेपाली भाषा प्रयुक्त हुन थालेको पाइन्छ।
- आधुनिक कालमा नेपाली भाषा र अन्य भाषाहरूका बीचमा व्यापक सम्पर्क हुन थाल्यो। यस कालमा भाषाको मानकीकरण प्रारम्भ भयो।
- आधुनिक नेपालीले सरकारी कामकाजको, पठनपाठनको र सम्पर्कको माध्यम र साझा भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ।
- नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणको सचेत प्रयास हलन्त बहिस्कार, झर्नेवादी आन्दोलन आदि भएको छ।
- लेख्य रूपमा आधुनिक नेपाली भाषा अनेकताबाट एकरूपतातिर अगाडि बढेको पाइन्छ।

2.7 अनुशीलनी

- 1) नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन गर्नुहोस्।
- 2) प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक कालमा रहेका नेपाली भाषिक विशेषताहरूको अध्ययन गर्नुहोस्।
- 3) नेपाली भाषाका विकासक्रममा भाषिक आन्दोलनहरूको के- कस्तो भूमिका रहेको छ?
- 4) नेपाली भाषाका कालक्रमिक अध्ययन गर्दा कस्तो कस्तो भाषाको प्रयोग रहेको छ त्यसबारे सङ्क्षिप्त अध्ययन गर्नुहोस्।
- 5) नेपाली भाषाका विकासक्रममा नेपाल र भारतको के- कस्तो योगदान रहेको छ?

2.8 अतिरिक्त अध्ययन

1. शान्तिप्रसाद ढकाल	सामान्य भाषाविज्ञान
2. असीत राई	भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास
3. घनश्याम नेपाल	नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास
4. डा. रामविक्रम सिजापति	भाषा परिचय
5. देवीप्रसाद गौतम	नेपाली भाषा परिचय
6. डा. चूडामणि बन्धु	नेपाली साहित्यको इतिहास (प्रथम खण्ड)

2.9 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. नेपाली भाषाको अर्थ र परिभाषा ।

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 2.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. नेपाली भाषाका विकासको कालक्रमिक अध्ययन ।

.....

.....

.....

.....
(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 2.4 को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली भाषाको प्राचीन काल र यसका विशेषता ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 2.4.1 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली भाषाको माध्यमिक काल र यसका विशेषता ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 2.4.2 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 3, नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको विवरणात्मक अध्ययन

संरचना

- 3.1 उद्देश्य
- 3.2 परिचय
- 3.3. नेपाली भाषिकाको परिचय
- 3.4. नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको अध्ययन
  - 3.4.1. पूर्वेली भाषिका
  - 3.4.2 माझाली भाषिका
  - 3.4.3 ओरपच्छिमा भाषिका
  - 3.4.4 मझपच्छिमा भाषिका
  - 3.4.5 परपच्छिमा भाषिका
- 3.5 उपसंहार
- 3.6 सार
- 3.7 अनुशीलनी
- 3.8 अतिरिक्त अध्ययन
- 3.9 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

3.1. उद्देश्य

नेपालीका प्रमुख भाषिका र तिनका विशेषताको पहिचान गराउनु एस एकाइको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। नेपाली भाषाको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थितिको बयान गर्न एकाइगत विशिष्ट उद्देश्य हो। नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिकाहरूको अध्ययन गर्नु हो। कुन कुन क्षेत्रमा कस्ता कस्ता भाषिकाहरू प्रयोग गरी वक्ताहरू बोल्छन् भन्ने कुरा जान्नु आवश्यक रहने हुनाले यसबारे अध्ययन गर्नु मुख्य उद्देश्य देखिन्छ।

3.2. परिचय

कुनै पनि भाषा सर्वत्र एकनास बोलिन्ना खास गरीकन धेरै जनसङ्खाले बोल्ने भाषामा ठाउँ- ठाउँमा अलग विशेषताको उदय हुन जान्छ। जनसङ्ख्या थोरै छ भने भाषिक सम्प्रदायभित्र बस्ने सदस्यहरू एकअर्कासित सम्पर्क राख्न समर्थ हुन्छन्। प्रत्येक सदस्यको बीचमा बढताभन्दा बढता सम्पर्क रह्यो भने एकले अर्काको बोलीचालीबाट प्रभावित नभइ धर पाउन्न, फलस्वरूप भाषाको अनुहारमा ठाउपिच्छे देखापर्ने बेग्ल्याइको मात्रा कम भइदिन्छ।

भाषाका क्षेत्रमा भौगोलिक वातावरणले पनि बेग्लयाइँ उतपन्न पार्न सक्छ। नेपाली भाषाको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थितिको तर माथिका परिस्थितिहरूमा पनि समय पक्षलाई ध्यानमा राख्न चासोपर्दो छ। जनसङ्ख्या धेरै छ भने पनि कुनै भाषाले खास भूमिलाई ओगटेको भर्खरै हो भने सो भाषामा स्थानीय विभेदहरू दृष्टिगोचर हुँदैनन्। उदाहरणार्थ हामी नेपालमा जति पश्चिमतर्फ जान्छौँ उति खोलावारि र खोलापारि बोलिने नेपाली भाषामा बढता पार्थक्य पाउन थाल्छौँ। यसको कारण के हो भने सुदुरपश्चिममा नेपाली भाषा सैकडौँ वर्षअगाडि बोलिन्थ्यो र त्यसपछि अलिअलि गर्दै यो पूर्वतिर बढ्दै आएको हो। पश्चिम नेपालमा पनि पोखरा, प्यूठान, बाग्लुङ र पाल्पामा नेपाली भाषाले अपेक्षाकृत पछि प्रवेश गरेको हुनाले यहाँ जुम्ला, हुम्ला, बझाङ, सिलगडी, बैतडीमा झैँ खोलावारि र खोलापारिको बोलाइमा अन्तर पाइन्न।

पश्चिमी नेपालमा भन्दा पूर्व नेपालमा नेपाली भाषाका स्थानीय उपभेदहरू नगण्य हुनाको कारण के हुन सक्छ भने पश्चिममा खसहरू आदिकालदेखि रहिआएका हुन् जब पूर्वमा भने उनीहरूको बसोबास अपेक्षाकृत छोटो अवधिदेखि आरम्भ भएको हो। सं 1207तिर रचिएको कहलणको राजतरङ्गिणी मा के लेखिएको छ भने कश्मीरमा कर्कोटक नागवंशका राजा जयापीड विनयादित्यले नेपालका राजा अमरमुण्डाको राज्यमा आक्रमण गरेका थिए। सम्भवत कश्मीरबाट नेपाल पसेको यस सेनामा खसहरूको पनि उपस्थिति थियो। परन्तु तथाकथित नेपाली राजा अमरमुण्डाको सम्तोषजनक परिचय मिलिनसकेको हुनाले र कश्मीरी सेना

पूर्वमा कहाँसम्म पुगेको थियो अझै पत्ता लाग्न नसकेकाले खसहरूको सबैभन्दा प्रामाणिक एवम् प्राचीन पूर्वअभियान जितारि मल्लकै समय देखिन्छ। सं. 1382 सम्ममा किराँत क्षेत्रमा पनि खसहरूको उपस्थिति थियो भन्ने सङ्केत सिमरौनगढका तिरहुते राजा हरिसिंह देवका आश्रित पण्डित ज्योतिरीश्वरको मैथिली कृति **वर्णरत्नाकर** बाट जाहेर हुन्छ। हिमाली भाषा तीनवटा समुदायमा खण्डित छन्, जस्तै- पूर्वी पहाडी, केन्द्रीय पहाडी र पश्चिमी पहाडी। भाषा गतिशील छ। समय र परिस्थिति अनुरूप भाषाले रूप बदल्दै जान्छ। यसर्थ कथित भाषासँगै लिखित भाषाका पनि रूप बदलिन्छ। कथित भाषाद्वारा मानिसको अभिव्यक्तिगत विचार- भावना र दर्शनलाई धेरै कालसम्म सुरक्षित राख्न नसकिने हुनाले लिखित भाषाले लोकप्रियता पाएको हो। यही लिखित भाषा नै साहित्य हो। भाषा परिवर्तनशील हुनाले यस सम्बन्धको खिचलो कहिले नसकिने हुन्छ। यस बाहेक अन्य भाषीको आगमन र अतिक्रमणले भाषामा पनि अतिक्रमण र प्रभाव हुन पुग्छ। जसले भाषा चर्चामा मतभेद सृष्टि गर्दछ। लिच्छवीकालको अन्त र मल्लकालको उदयपछि नै नेपाली भाषा जन्मेको हो। मल्लकालको शुरुशुरुमा नेपाल राज्य टुक्रिएको थिएन र झण्डै- झण्डै लिच्छवीकालीन नेपाल आजको नेपालजत्रै विशाल थियो। मल्लकालको उदयपछि लिच्छविकालीन नेपाल पनि विभिन्न टुकामा विभक्त भयो र पश्चिमी नेपालमा खस राज्यको विकास र विस्तारसँगसँगै तत्कालीन समयमा खस भाषा भनिएको आजको नेपाली भाषाको पनि विकास र विस्तार हुन थाल्यो।

लिच्छवीकालीन नेपालका केही क्षेत्र सोझै केन्द्रद्वारा शासित थिए भने विषय मा विभक्त केही क्षेत्रहरू सामन्त वा महासामन्तद्वारा केन्द्रमा कर बुझाउने गरी स्वायत्त ढंगमा शासित थिए। समयको विकासकाक्रममा केन्द्र अर्थात् उपत्यकाका नेपालमण्डलभरि आधिपत्य जमाउन नसकेपछि केन्द्रद्वारा सोझै शासन नगरिएका क्षेत्रका सामन्त वा महासामन्तहरू स्ववतन्त्र हुन थाले। यस क्रममा केन्द्रले सर्वप्रथम गण्डकीप्रसवण क्षेत्र र कोशीप्रसवण क्षेत्रभन्दा पारितिरका भूभागहरू गुमाउन पुग्यो। फलस्वरूप कर्णाली प्रदेशमा खस राज्यको उदय भयो। नागराजका वंशजहरूले

सिञ्जालाई र आदित्यवंशी राजाहरूले गेला, गोह, र झुमकारलाई राजधानी बनाएका थिए। खसहरूको राज्यलाई खारी प्रदेश र खसेतर आदित्यवंशीहरूको राज्यलाई गोहविषय भनिन्थ्यो। पहिलो आदित्यवंशी राजा आदिपाल थिए भने पहिले खस राजा नागराज थिए। यी दुई वंशले एकै समयमा केही कालसम्म राज्य चलाएको देखिन्छ। शासनसत्ताको सञ्चालनको दृष्टिमा खसहरूभन्दा 9-10 पुस्ताअघि नै आदित्यवंशीहरूले शासन सत्ता हत्याएको देखिन्छ।

खस राजा नागराजका दशौँ पुस्ताका राजा प्रतापमल्लका छोराको राज्याभिषेक हुनुभन्दा अगावै मृत्यु भएकाले प्रतापमल्लले आदित्यवंशी राजा श्रीजावका छोरालाई आफ्नी छोरी दिए। आदित्यवंशी र नागवंशीहरूका बीचमा सुमधुर सम्बन्ध थियो। आफू आदित्यवंशी भए तापनि खस राज्यको समेत उत्तराधिकारी भएकाले श्रीजावका मल्ल समेत ग्रहण गरे र पुण्यमल्लका नाममा आफ्ना अभिलेखहरू लेखाए। यसरी 1330 मै नागराजका वंशको अन्त भए तापनि खस राज्य भने सोहीरूपमा नै रहिरह्यो।

आदित्यवंशी तथा नागवंशीहरूका रैतीहरू मूलत खस नै थिए। यिनीहरूको आगमनभन्दा पहिले नै सपादलक्षमा सम्भवत पहिले खस अपभ्रंस र त्यसपछि त्यसैबाट विकसित खस भाषा नेपाली भाषा नै बोलिन्थ्यो। नागवंशी खस राजाहरूको भाषा भएकाले यसलाई खस भाषा भनिएको थिएन। नागराजहरूले पनि आफूलाई खस प्रजाहरूका राजाका रूपमा खस राजा भनेका हुन्। खसहरूका राजा भएकाले नागराजका उत्तराधिकारी राजाहरूलाई खस राजा र त्यस राज्यको राजकीय भाषालाई खस भाषा भनियो। प्राचीन नेपाली भाषा भनेको यही खस राज्यको राजकीय भाषा हो। पूर्व नेपालमा नेपाली भाषाका स्थानीय उपभेदहरू एकअर्कासित अल्प मात्रामा मात्र फरक पर्नाको कारण नेपालीभाषीहरूको बसोबास त्यहाँ अपेक्षाकडत कम अवधिको देखिनु हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन।

कुनै पनि भाषा स्थानीय उपभेदहरूमा विभाजित हुनका लागि केवल भौगोलिक विस्तार मात्र पर्याप्त छैन। यसका लागि समय, पक्ष, पनि धेरै लामो हुन आवश्यक छ। एउटा भाषा अनेकौ उपभेदहरूमा विभाजित हुनका

लागि भौगोलिक विस्तार एवम् पर्याप्त जनसङ्ख्या पनि आवश्यकता पर्दछ। यदि पर्याप्त जनसङ्ख्या छ भने पनि भौगोलिक विस्तार छैन भने भाषाका आडमा असमान परिवर्तनका स्पष्ट रेखाहरू कोरिन सक्तैनन्। यदि भौगोलिक विस्तार छ तर जनसङ्ख्या पर्याप्त छैन भने कुनै भाषाका वक्ताहरू इतरभाषाभाषीहरूको च्यापमा परी कालान्तरमा माउकुरादेखि अलग्गिने सम्भावना हुन्छ। परन्तु भौगोलिक विस्तार एवम् पर्याप्त जनसङ्ख्या मात्रै पनि एक भाषाबाट अनेकौ भाषिकाहरूलाई जन्माउन पर्याप्त हुँदैनन्। कुनै कुराको पनि उदयका लागि पर्याप्त समय हुन आवश्यक छ। अत समयवधि नै भाषिक विविधताको मुख्य आधार हो। उदाहारण हामी संस्कृत र त्यसका सन्तानको इतिहास पल्टाउन सक्छौं।

3.3. नेपाली भाषिकाको परिचय

डायलक्ट (Dialect) भाषिकाको अङ्ग्रेजी पर्याय रूप हो। भाषाको न्यूनतम एकाइ व्यक्तिबोली अथवा व्यक्तिभाषा (Ideolect) हो। व्यक्ति- व्यक्ति मिलेर समाज बनेजस्तै व्यक्तिको बोली समष्टिगत् रूपमा भाषा बन्छ। एक व्यक्तिले बोल्ने भाषालाई व्यक्तिबोली अथवा व्यक्तिभाषा भनिन्छ। हरेक व्यक्तिको बोली आफ्नै किसिमको हुन्छ, अर्कोसँग मिल्दैन। यस किसिमको भिन्नता, उच्चारण, शब्द र वाक्यस्तरमा स्पष्ट रूपले देख्न सकिन्छ। व्यक्तिको बोलीलाई सुनेर चिन्न सकिन्छ। यस्ता व्यक्तिबोलीको एउटा भाषिक समाज नै हुन्छ, समुदाय हुन्छ। साधारणतया बोलीको तहमा व्यक्तिभाषा निदान गर्ने काम हुँदैन।

भाषाभन्दा एक तहमुनिको रूपलाई भाषिका भनिन्छ। स्थानीय कथ्यभेदलाई नै भाषिका भनिन्छ। यसलाई विभाषा पनि भनिन्छ। कुनै पनि भाषा सबै ठाउँमा एकै रूपको हुँदैन। भाषा भौगोलिक दुरी, समयको अन्तर, धेरै भाषिक समुदायसँगको सम्पर्क, सामाजिक भेद आदिले फरक पार्दछ। भाषिकामा ध्वनि, रूप, वाक्यगठन, अर्थ आदिमा फरक आउँछ तर पनि भाषाभाषीको समाजका लागि बोधगम्य हुन्छ। यदि पारम्परिक बोधगम्यता रहेन भने बेग्लै किसिमको भाषा बन्दछ।

भाषिकाको परिभाषा गर्ने हो भने यो कुनै भाषाको समय र दुरीद्वारा उत्पन्न उपभेद ठहरिन्छ। नेपालका पचहत्तर जिल्लामध्ये 55 जिल्लामा प्रथम स्थान र 16 जिल्लामा दोस्रो र 3 जिल्लामा तेस्रो ठूलो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा परिचित छ। चौध अञ्चलमध्ये नेपाली भाषाले 11 अञ्चलमा पहिलो र 3 अञ्चलमा दोस्रो स्थान ओगटेको पाइन्छ। परिशिष्टमा रहेको तालिकाले यसलाई पुष्टि गर्दछ। उदीच्य, मध्यदेशीय र प्राच्य उपभेदहरूलाई संस्कृत भाषाका भाषिका मान्नुपर्छ। भादगाउँले, दोलखाली, बनपाली इत्यादि भेदहरूलाई नेवारीका भाषिका मान्नुपर्छ। भाषाचाहिँ सबै भाषिकाहरूको समष्टि हो। सबै भाषिकाहरूलाई लिएर एउटा भाषा पूर्ण हुने हुनाले भाषालाई अड्डी र भाषिकाहरूलाई अङ्ग भन्ने चलन छ। व्यवहार चलाउनका लागि जुनसुकै देश अथवा भाषिका सम्प्रदायले पनि आफ्ना भाषिकाहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै लोकप्रियचाहिँ लेखपढको माध्यम छानेको हुन्छ। साधारण बोलचालमा यसरी छानिएको भाषिकालाई भाषा र अरु कम महत्वपूर्ण भाषिकालाई चाहिँ त्यसको शाखा ठानिन्छ। अझ साधारण बोलचालमा त भाषा र भाषिकामा भेद देखिन्छ। दुवै थरीलाई एकै समान संज्ञा अर्थात् भाषाबाट पुकारिन्छ।

नेपाली भाषिकाहरू मोटामोटी रूपमा पाँच वर्गमा बाँडिएका छन्- पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा । यिनमध्ये सबैभन्दा धेरै विस्तार पूर्वेली बनेको छ। यो वर्ग दैलेख, जाजरकोट र सल्यानदेखि लिएर पूर्वमा भोटाङ, आसाम अनि बर्मासम्म फैलिएको छ। भारतका विभिन्न प्रान्तहरूमा बस्ने नेपालीहरूले पनि यसै वर्गको व्यवहार गरेको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली साहित्यको माध्यम हुनाको साथै यो वर्ग सम्पूर्ण नेपाली जातिहरूका साझे माध्यमसमेत हुन पुगेको छ। परन्तु विशाल सेरोफेरोलाई ओगटेर पनि पूर्वेली वर्गमा स्थानीय उपभेदहरू त्यति स्पष्ट छैनन्। दार्जिलिङ भोट बर्मेली प्रभावमा आएर र भागसुमा पन्जाबी भाषाको प्रभावमा आएर केही भाषिक विलक्षणताहरू देखिएका छन्। नेपालभित्रै पनि पूर्वी पहाडमा एक प्रकारको लक्षण देखिन्छ भने त्यसदेखि पश्चिमका पहाडहरूमा अर्को प्रकारको लक्षण देखिन्छ। मोटामोटी रूपमा पूर्वेली वर्गलाई तीन भौगोलिक विभाजनमा बाँड्न सकिन्छ- खसानी, पर्वती र गोर्खाली।

यिनमध्ये खसानी राप्ती अञ्चलका सल्यान, रोल्पा इत्यादिमा, भेरी अञ्चलका जाजरकोट दैलेख र सुर्खेतमा एवम् राप्ती अञ्चलमा रूकुम, रोल्पा र सल्यानमा बोलिन्छ। प्राकृतिक भूगोलका आधारमा हामी खसानी भेकको दक्षिणमा दाङ-देउखुरी, पश्चिममा चाखुञ्या र ठाँगाजस्ता हिमालहरू, पूर्वमा महिकोट र भल्कोटजस्ता लेकहरू र उत्तरमा भोट-बर्मेली भाषा अथवा जुम्लीभाषी इलाकाहरूमा पाउँछौं। भल्कोट र महिकोट लेकदेखि पूर्वको धौलागिरी, लुम्बिनी एवम् गण्डकी अञ्चलको इलाकामा पर्वती बोलिन्छ। गोर्खादेखि पूर्वको शेष भागमा गोर्खाली बोलिन्छ। खसानी पर्वती र गोर्खाली उपभेदहरू एकार्कासित कति धेरै समानता राख्दछन् भने एक उपभेदको वक्ताले अर्को उपभेदलाई सजिलैसँग बुझ्न सक्छ। यसकारण यी उपभेदहरू भाषिकाभन्दा धेरै उपभाषिका (Sub- dialect) ठहरिन्छन्। साहित्यिक नेपाली यी उपभाषिकाहरूमध्ये कुनै एउटामा निर्भर नरही केही न केही मात्रामा सबैमै निर्भर रहेको छ।

भाषिकालाई 2 भागमा राख्न सकिन्छ-

- क) **क्षेत्रीय भाषिका-** भौगोलिक दूरी अथवा सम्पर्क राख्न नसकिने कारणबाट देखा परेको भाषिक भेदलाई क्षेत्रीय अथवा भौगोलिक भाषिका भनिन्छ। भाषाको बोलाइ क्षेत्रीय कारणबाट समान रूपको हुँदैन। उदाहरणका लागि काठमाडौँमा बोलिने भाषा जुम्लामा बोलिन्दैन। यही भेद नै क्षेत्रीय भेद हो।
- ख) **सामाजिक भाषिका-** समाजको बनोटका कारणले गर्दा एउटै भाषामा पनि भेद पैदा हुन्छ, त्यसैलाई सामाजिक भाषिका (Sociolistic) भनिन्छ। सामाजिक वर्ग, धर्म, जात, जाति, स्तर, संस्कृति, शिक्षा आदिको फरकले गर्दा भाषा पनि फरक हुन जान्छ। भाषा बोल्दा उच्चस्तर वर्ग र निम्नस्तर वर्ग, माथिल्लो जातजाति र तल्लो जातजाति, सहरिया अथवा गाउँले पढेका अथवा नपढेकाले बोल्ने भाषा एकै किसिमको हुँदैन। यस्तै भेदलाई नै सामाजिक भेद वा भाषिका भनिन्छ। भाषाको क्षेत्र ठूलो हुन्छ। भाषिका- भाषिका मिलेर नै भाषा बन्दछ। भाषिकाहरूको समष्टि रूपलाई नै भाषा भनिन्छ। धेरै

भाषिकाहरूमा जुन लोकप्रिय र विकसित हुन्छ, त्यसैलाई नै स्तरीय अथवा मानक भाषा भनिन्छ।]

3.4. नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको अध्ययन

नेपाली भाषा नेपालमा मात्र होइन भारतका संविधानको आठौँ अनुसूचीमा सूचीकृत भएको छ भने वेलायत, अमेरिका, हङकङमा स्थायी बसोबास गर्ने नेपालीहरूले पनि यस भाषाको व्यापक प्रयोग गर्दछन्। भाषामा विभिन्न कारणले विभिन्न किसिमका भेदहरू विकसित हुन सक्छन्। नेपाली भाषामा पनि पर्याप्त मात्रामा भेद देखिएको छ। नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको चर्चा गर्दा सङ्क्षिप्तमा भए पनि विभिन्न भाषाविद् तथा विद्वानहरूले गरेको चर्चालाई यस प्रसङ्गमा उपस्थित गराउनु सामयिक नै देखिन जानेछ।

नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको सम्बन्धमा जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनको भारतको भाषा सर्वेक्षण पुस्तकमा पश्चिमी नेपालीका एक मात्र भाषिका पाल्पाको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ। त्यस्तै गरेर टर्नबुलको व्याकरण दार्जिलिङको भाषिकामा आधारित थियो। सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास मा पनि दार्जिलिङकै चर्चा भएको पाइन्छ। यसमा जुम्ला र डोटीको नेपाली भाषास्तरीय नेपालीभन्दा बेग्लै छ भन्ने सङ्केत पनि गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाका उपभाषिकाको सम्बन्धमा निश्चित रूपमा केही भन्न सकिन्न भन्ने उल्लेख चूडामणि बन्धुको नेपाली भाषाको उत्पत्ति मा पाइन्छ। राहुल सांकृत्यायनद्वारा सम्पादित हिन्दी साहित्यका वृहत इतिहास मा नेपालका चार भाषिकाको बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ- पूर्वी नेपाली, मादी नेपाली, केन्द्रीय नेपाली र पश्चिमी नेपाली।

प्रसिद्ध भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलले नेपाली भाषाका कथा मा नेपालीका तीन भाषिका देखाएका छन्- जुम्ली, डोट्याली र पर्वती। त्यसपछिको पश्चिमी नेपाली एक वास्ता मा पनि खसानी अर्थात्

माझाली, डोट्याली अर्थात् पश्चिमी र गोर्खाली अर्थात् पूर्वेली भनेर तीन उपभाषिकाको परिचय दिनुभएको पाइन्छ। उनले आर्य भाषा (नेपालमा प्रयुक्त) हरूको वर्गीकरण चाहिँ 14 गरेको पाइन्छ। यो चाहिँ नेपाल अधिराज्यभरिको उपभाषा हो।

नेपालका प्रमुख भाषिकाहरूमा पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा नेपाली भाषा र साहित्य तथा राष्ट्रभाषा मा पोखरेलले उल्लेख गरेको पाइन्छ। यसमा यदि पश्चिमी भाषिकालाई एउटैमा गाभियो भने नेपाली भाषाका तीनवटा नै भाषिका ठहरिन आउँछन्- पूर्वीय, केन्द्रीय र पश्चिमी। प्रस्तुत पाँच भाषिकाहरूचाहिँ भौगोलिक दृष्टिले विभाजन गरिएको पाइन्छ। यी सबै भाषिकाहरू पन्ध्रौ शताब्दीमा सिञ्जाली खस भाषा बाट छुट्टेका शाखा हुन्। सरल तथा सुविधाका लागि मुख्य पाँच भाषिकाकै रूपमा यहाँ चर्चा गरिन्छ।

हालसम्मको अध्ययनले यसमा देखापरेका भेदहरूलाई विभिन्न विद्वानहरूले यसप्रकार देखाएका छन्-

ग्रियर्सन पाल्पा र दरै

टि. डब्लु क्लर्क पूर्वीय, केन्द्रीय र पश्चिमी

राउल सांकृत्यायन पूर्वी, केन्द्रीय, मादी र पश्चिमी

बालकृष्ण पोखरेल पहिलो वर्गीकरण- पूर्वी, गोर्खाली, केन्द्रीय (पर्वती) र पश्चिमी (खसानी)

दोस्रो वर्गीकरण- पुर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा

चूडामणि बन्धु पूर्वी, केन्द्रीय, र पश्चिमी

मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल पुर्वेली, केन्द्रीय, पश्चिमी, मध्यपश्चिमेली र सुदुर पश्चिमेली।

उपर्युक्त विद्वानहरूले गरेका वर्गीकरणमध्ये बालकृष्ण पेखरेलले गरेको पछिल्लो वर्गीकरणलाई अहिलेसम्मको आधिकारिक वरगीकरण मानिन्छ। तिनीहरूको चर्चा क्रमश यहाँ गरिन्छ-

नेपाली भाषाका भाषिका तथा उपभाषिकाहरू

पूर्वेली   माझली   ओरपच्छिमा   मझपच्छिमा
परपच्छिमा

खसानी   सिंजालीबझाडी   डोटेली
बैतडेली

पर्वती   असिदराली   बाजुराली   निरोली
दुहेली

गोर्खालीहुम्ली   आछामेली   डडेल्धुराली
मार्माली

रास्कोटी   डुम्राकोटी
लेकमेली

तिब्रिकोटी
चुहागढी

पुर्चौडेली

मेलौली

मल्लो सोराढ

3.4.1. पूर्वेली भाषिका

पूर्वेली भाषिकावर्गमा दैलेखदेखि लिएर वर्मा, सिक्किम, आसाम, भोटाङसम्मका वक्ताहरूले बोल्ने भाषिका पर्दछन्। यसलाई छोटकरीमा

गोर्खाली वा पर्वती भनिन्छ। भाषाविद्हरूले यसलाई तीन उपभाषिका मानेका छन्- खसानी, पर्वती र गोर्खाली।

क) खसानी - पुर्वेली भाषिकाको एक भेदलाई खसानी भनिएको छ। खसानी राप्ती अञ्चलका सल्यान, रोल्पा इत्यादिमा, भेरी अञ्चलका जाजरकोट दैलेख र सुर्खेतमा एवम् राप्ती अञ्चलमा रूकुम, रोल्पा र सल्यानमा बोलिन्छ। प्राकृतिक भूगोलका आधारमा हामी खसानी भेकको दक्षिणमा दाङ-देउखुरी, पश्चिममा चाखुन्या र ठाँग्याजस्ता हिमालहरू, पूर्वमा महिकोट र भल्कोटजस्ता लेकहरू र उत्तरमा भोट-बर्मेली भाषा अथवा जुम्लीभाषी इलाकाहरूमा पाउँछौं। खसानी अन्तर्गत सल्यान, रोल्पा, रूकुम, जाजरकोट, दैलेख र सुर्खेत आदि पर्दछन्। खसानीको अध्ययन हाल प्रारम्भिक स्थितिमै छ। यो पुर्वेली भाषिका वर्गको सबभन्दा पश्चिमी किनारमा पर्दछ। यसको स्थानीय उपभेदको रूपमा भेरी अञ्चलको सुर्खेत जिल्लामा पर्ने सिम्ताको अध्ययनक्रममा सिमताली क्रियाका संरचनामा भाषा-वैज्ञानिक विश्लेषण नामक शोधपत्र आफ्नो स्नातकोत्तर तहको अध्ययनक्रममा जीवेन्द्रदेव गिरीले पेस गरेको पाइन्छ। उक्त शोधपत्रअनुसारको क्रियापदको खसानीका केही तत्त्व शब्दहरू छन् जो आफ्नै किसिमका पाइन्छन्- जस्तै- डासु (थपु), खगु (भकभकाउनु), रानु (पन्युँ वा डाडुले भात चलाउनु) इत्यादि। खसानीको प्रायश अधिकांश शब्दहरू पुर्वेलीसँग मिल्द छन् तर पनि केही यस्ता विशेष शब्दहरू पनि छन्, जस्तै- ज्या (आमा), अथलिनु (चकचक गर्नु), डासु (थपु), गार (खोला), नेठु (सिद्ध्याउनु) इत्यादि। यस भाषिकाका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- मानक नेपालीभन्दा भिन्न किसिमका विभक्ति चिह्न देखिन्छन्।

ऊन- लाई- मडन- मलाई, उ- हरिउ- हरिको, न- लाई रामन- रामलाई, देई- देखि बेलिदिई- हिजोदेखि, न्वउ- को घरन्वउ- घरको आदि।

Notes

- ड, द अनि न ध्वनि रकारीभूत भएको पाइन्छ।
डारो डाँडो), घरी घडी), ठारो ठाडो), हिर्नु हिउँनु),
पर्नु पढनु), जर्मनु जन्मनु)।
- ध्वनिहरू विपर्यास उल्टोपालटो हुने प्रवृत्ति बढी पाइन्छ। खर्सो खस्रो
) , दोर्सो दोस्रो), तित्तो तित्तो), गुद्रो गुन्द्री)।
- सप्तमी विभक्तिको चिह्न मा का सट्टामा नु को प्रयोग हुन्छ। गाउँनु
गाउँमा), अँगेटनु अँगेनामा), घरानु घरमा), लुगानु लुगामा
)।
- धातुमा लाग्ने कृत प्रत्यय ने का सट्टामा न्या प्रत्यय लाग्छ। जान्या
जाने), खान्या खाने), घुम्नया घुम्ने) हिर्न्या हिँडने)।
- द ध्वनि ह मा फेरिन्छ। पहाउनु पढाउनु), चहाउनु चढाउनु),
चहरेर चढेर)।

यस उपभाषिकामा केही मौलिक शब्द पनि पाइन्छन्। बल्ल गोरु), ज्या
जिया आमा), डिडा वस्तु), जिउला भैसी) ओर्दो भुँडी), कासो
खोकी), गारढ खोलो), स्विना सपना), नाटो बाच्छो)।

ख) पर्वती

पुर्बेली भाषिकाको यो एउटा उपभेद हो। यसको प्रयोग क्षेत्र धौलागिरी
अञ्चलको पर्वत, बाग्लुङ, म्याग्दी, स्याङ्जा, कास्की, पाल्पा, गुल्मी र
अर्घाखाँची जिल्लाको सेरोफेरो हो। पर्वतीअन्तर्गत धौलागिरी, लुम्बिनी, र
गण्डकी अञ्चलका बोली बोलिन्छन् अर्थात् भल्कोट र महिकोट लेकदेखि
पूर्वको धौलागिरी, लुम्बिनी तथा गण्डकी अञ्चलको इलाकामा बोलिने
बोलीलाई पर्वती भनिन्छ। पर्वती भेगमा पनि पाल्पा, कास्की, तनहुँमा
कृदन्तको जस्तै न्या मा जान्या, खान्या, भन्या इत्यादि छ तर पर्वतीमा
आएर यही शब्द च मा परिणत भएको पाइन्छ, जस्तै खान्च, जान्च,
भन्च इत्यादि। पर्वतीमा अनुनासिक व्यञ्जन उति सक्रिय छैन, जस्तै- गाम (
गाउँ), जाम (जाउँ), तमालो (तुवालो) इत्यादि। सूक्ष्म रूपले

विक्षेपण गर्ने हो भने यसका पनि अरू भेद हुन सक्छन्। सामान्य रूपमा यस उपभाषिकाका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- अनुस्वारका रूपमा आउने म्- का ठाउँमा उँ प्रयुक्त हुन्छ।
अउस अंश), बउँस वंश), कउँस कंस), हउँस हंस)।
- प्रकृति- प्रत्यय र धातुसित आउने क, ख, ग, प, ब, ध्वनि उ मा परिवर्तन हुन्छन्। डाउछ डाक्छ), देउछ देख्छु), भाउछ भाग्छ), जउलास् जपलास्), चोउनु चोबनु)।
- प्रेर्णार्थक क्रिया र आउ अन्तमा हुने शब्दमा आम् को प्रयोग हुन्छ। देखाऩु देखाउनु), लजाऩु लजाउनु), बोकाऩु बोकाउनु), हराऩु हराउनु), हुत्याऩु हुत्याउनु), सुनाऩु सुनाउनु)।
- ड ध्वनि र ध्वनिमा परिवर्तन हुन्छ। घरी घडी), घोरा घोडा), घोरा घोडा), ढिरो ढिडो)।
- छ ध्वनि कतिपय स्थानमा च का रूपमा फेरिएको देखिन्छ। बोल्च बोल्छ), भन्च भन्छ), जान्च जान्छ), लेख्च लेख्छ)।
- आदिस्थानको अध्वनि ओकार वा उकारमा फेरिन्छ। बोरु बरु(, मोजा मजा), पुनि पनि), मुकइ मकै), भोर पोर्नु भरपर्नु)।
- कतिपय ध्वनिहरू एक अर्काबाट प्रभावित भई फेरिन्छन्। समीभवन हुन्छन्। भात्तइन भाँच्चैन), बोल्लइन बोल्लैन), पस्सिम पश्चिम), बिद्दे विद्या)।
- मानक नेपालीका देखि बाट, को र मा जस्ता पञ्चमी, षष्ठी र सप्तमी विभक्तिहरू क्रमशः पर पार, ओ र आँ मा फेरिन्छन्। आएपर आएदेखि), गएपर गएदेखि), मरेओ मरेको), मुखाँ मुखमा), घराँ घरमा), देसाँ देशमा)।

- यस भाषिकाका आफ्नै किसिमका मौलिक शब्दहरू छन्। अर्नि दिउँसोको खाजा) आँटि बुइँगल) , बाउसो कोदालो) , छोप्नु समाउनु) , बेलौति अम्बा) , बगलि खल्ती) , डारु डांङ्) , कन्नो पिठिउँ) , आँसि हँसिया) , रिंगाउनु घुमाउनु) , सउर आकाश) , इत्रुको सानो) , अर्दै अर्ला गर्दै गर्ला) , झ्याँक्छ उफार्छ) , नुगेन दोब्रिएन) ।

ग) गोर्खाली- गोर्खा जिल्ला र त्यसभन्दा पूर्वका सबै क्षेत्रमा प्रयोग उपयोग हुने भाषिक भेदलाई गोर्खाली उपभाषिका भनिन्छ। यो मानक नेपालीको रूप पनि हो। यसको फैलावट धेरै भएका कारणले यसमा पनि पर्याप्त भेद उपभेद औल्याउन सकिने अवस्था छ। यहाँ सामान्य विशेषता देखाउने चेष्टा गरिन्छ-

- आदि स्थानमा अ ऐ ध्वनि उ ध्वनिमा परिवर्तन हुन्छ।
मुन मन) , बुइनी बहिनी) , पुनि पनि) , लु ल, लौ) , भुइसी भैँसी) , मुइले मैले) , तुइले तैले) ।
- आदिस्थानका स् ध्वनिले अगाडि इ ध्वनि लिएको देखिन्छ भने कतिपय ठाउँमा स् ध्वनि लोप भएको पनि पाइन्छ।
इस्थायि थाइ स्थायी) , इस्थान थान स्थान) , इस्थिति थिति स्थिति) , इस्पस्ट पस्ट स्पष्ट) , इस्कूल स्कूल) ।
- शब्दमध्य वा अन्तयमा रहेको ह उच्चरित नहुने स्थिति देखिन्छ।
बडर बढहर) , कटर कटहर) , बुआरी बुहारी) , बुआर्तन बुहार्तन) , सयोग सहयोग) , सायता सहायता) , बअ बह) , काँ कहाँ) , वाँ उहाँ) , याँ यहाँ) , बाएक बाहेक) ।
- शब्दमध्य वा शब्दान्तमा भएको महाप्राणी ध्वनि अल्पप्राणी ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ। साजा साझा) , बाग बाघ) , बाँडा भाँडा) , बाडि बाढी) , साँज साँझ) , पङ् पङ्) , साँद साँध) , काँद काँध) , कन्दनि कन्धनी) ।
- बहुबचनबोधक प्रत्यय हरू को प्रयोग एर वा एरु का रूपमा भएको पाइन्छ। तिमेरु तिमीहरू) , हामेरु हामीहरू) , यिनेरु यिनीहरू) , उनेरु उनीहरू) , तिनेरु तिनीहरू) , हामेको हामीहरूको) ,

तिमेको तिमीहरूको), उनेको उनीहरूको), यिनेको यिनीहरूको)।

- कतिपय क्रियापदको आफ्नै स्वरूप पाइन्छन्। सिम् बस्यौँ), जाम जाँ जुम जम जाओँ), गऱ्युँन गरेनौँ), गइम्र गएनौँ), काटिम्र काटेनौँ)।
- धातुमा एको प्रत्यय लागेर बनेका कृदन्त शब्दमा आ या हुने प्रवृत्ति पाइन्छ। गाछुम्र गएका छैनौँ), गाछैन गएको छैन), आको आएको), भाछैन भएको छैन), भाछुम्र भएको छैनौँ)।
- गोर्खाली भाषिकाका केही आफ्नै मौलिक शब्द पनि पाइन्छन्। चौटा चोक्टा), लौसि लप्सी), दमै दमाईँ), कोनि कोन्नी), ढुकुटी ढिकुटी), डल्लै सबै), रूपी सारौ, डाँग्रे), बसैँ बसाईँ), बौसी बोक्सी), ओछेन ओछ्यान), बगलि खल्ती, गोजी), गुरुजी ड्राइभर), भाम ठूलो)।

3.4.2 माझाली भाषिका

माझाली भाषिकाको क्षेत्रमा हुम्ला, मुगु, जुम्ला, कालिकोट, डोल्पा र मुस्ताङ जिल्ला पर्दछन्। प्राचीन नेपाली भाषाको केन्द्र सिंजा हो। सिंजा अहिलेको जुम्ला हो। यस भाषिकालाई जुम्ली भाषिका पनि भनिन्छ। यसका सिंजाली, आसिदराली, हुम्ली, रास्कोटी, डोल्पाली र तिव्रकोटी आदि भेद पाइन्छन्। माझाली भाषिकाको अध्ययन गर्ने विद्वानहरू रत्नाकर देवकोटा, चूडामणि बन्धु, रामविक्रम सिंजापती हुन्। माझाली वर्गलाई जुम्ली (जावेश्वरी) पनि भनिन्छ। यस वर्गमा जुम्ला, हुम्ला कालिकोट र मुगुमा बोलिने भाषिका पर्दछन्। माझाली वर्ग केन्द्रीय भाषिकाको अर्थात् खस कुराको प्रमुख स्थल हो। यो भाषिका क्षेत्रभित्र कर्णाली अञ्चलवासीहरू नै वक्तामा पर्दछन्। यसको क्षेत्र पश्चिममा कर्णाली नदीसम्म र उत्तरमा हुम्लासँगै तन्किएर झन्डै महाकाली अञ्चलको सिरानसम्म छ। माझाली भाषिका पूर्व र पश्चिमका भाषिकाहरूसँग केही सहमति राख्दछन्। माझाली वर्गका प्रमुख भाषिकामा असीदराली, तिव्रकोटी, हुम्ली, रास्कोटी, सिञ्जाली, गुम्की, मुगाली, खत्याडी, चौधबिसे हुन्।

यस भाषिकाका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- शब्दका बीचमा आउने स ध्वनि इ मा फेरिएको पाइन्छ। डिइरी (दृष्टी), उइखो (उस्को), खोइटा (खोस्ता), आइथि (अस्ति), कैथुदो (कस्तुरी), उइत्थइ (उस्तै), ऐठुमि (अष्टमी)।
- छ क्रियाको भूतकालिक प्रयोगमा थियो नभएर छ नै रहन्छ। छियो (थियो), छिया (थिए), छिई (थिई)।
- सामान्य वर्तमान कालको कृदन्तीय क्रियामा यस्तो रूप पाइन्छ। खानो (खान्छ), ज्ञानो (जान्छ), गद्दो (गुर्दछ)।
- आदिस्थानमा आउने स ध्वनि ह भएको पाइन्छ। हल्यान (सल्यान), हम्धि (सम्धी), हउरा (ससुरा), हम्ढना (संझना), हुकिलो (सुकिलो)।
- शब्दमध्यमा आउने ह लोप भएर महाप्राणीभूत भएको पाइन्छ। डा (डाहा), भाइर (बाहिर), ज्ञान (जहान), दअ (ध दह), भर (बहर), भौति (बहुतै), घत (गहत)।
- कतिपय शब्दमा ध्वनि विपर्यास उल्टोपाल्टो भएको पाइन्छ। एल्लै (एकलै), तेस्रो (तेर्सो), पाल्तो (पातलो)।
- कतिपय शब्दमा रहेको र ध्वनि ड ध्वनिमा परिवर्तन भएको पाइन्छ। कुइडो (कुहिरो), चमेडो (चमेरो), लोओडो (लोहोरो), शब्दका अन्तिममा आउने ल अनि र ध्वनि क्रमश ल्ह अनि ह, ल्होडो (लोहोरो) भएको पाइन्छ। ल्होमो (लामो), लिइनु (लिइनु लिस्नु) (हात रात)।
- स्क, स्ट, स्त संयुक्त अक्षरहरू इख, इछ, इथ र इफ हुन्छन्, जस्तै- उइखो (उसको), एइखो (यसको), कैखो (कसको), कैठ (कष्ट), कैथुरी (कस्तुरी), एथि (अस्ति), त्थैथो (त्यस्तो)।
- नासिक्यध्वनिपछिका छ कतै कतै ठ हुन्छ, जस्तै कान्ठो (कान्छो), मान्ठे (मान्छे)।
- सर्वनाममा जस्तै- मुइ (मु), तो (तँ), तुमी (तिमी), यि (यी)।

3.4.3 ओरपच्छिमा भाषिका

बझाङ, बाजुरा र अछाम जिल्लाको सेरोफेरोमा बोलिने नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदललाई ओरपच्छिमा भाषिका भनिन्छ। यस भाषिकाका बारेमा व्यापक अध्ययन हुन बाँकी नै छ। जयपृथ्वीबहादुर सिंह, पहलमानसिंह स्वाँर, ज्योतिप्रकाश जोशीका कृतिमा ओरपच्छिमाको प्रयोग भएको पाइन्छ। बझाङ, बाजुरा र अछामका भाषिकाहरू ओरपश्चिमवर्गमा पर्दछन्। ओरपश्चिमालाई मालिकाली पनि भनिन्छ। यस भाषिकाका बारेमा व्यापक अध्ययन हुन बाँकी नै छ। जयपृथ्वीबहादुर सिंह, पहलमानसिंह स्वाँर, ज्योतिप्रकाश जोशीका कृतिमा ओरपश्चिमाको प्रयोग भएको पाइन्छ। ओरपश्चिमा- भाषिकाहरू यिनै तीन भागमा बाँडिएका छन्। यसको क्षेत्र डोटीको चौखुट्ट्या पर्वतदेखि पूर्वको भाग पर्दछ। यी तीन स्थानमध्ये बाजुरालीमा उल्लेख गर्ने खालको साहित्य पाइन्छ र बाँकी दुईमा बझाडीमा ज्योतिप्रकाश जोशीले लेखेको झगडिया, गणेशकुमारको मिलाप नामक अप्रकाशित काव्य फेला परेको कुरा जानकारीमा आएको छ भने अछामीका साहित्यकार पहलमानसिंह स्वाँरले यसै भाषिकामा लेखेको थाहा पाइए तापनि प्रकाशमा आएको पाइँदैन।

बझाडी भाषिका माझाली र परपश्चिमावर्गसँग केही केही समानता राख्छ, जस्तै-

माझाली	परपश्चिमा
ई (यिनीहरू)	झानो (जान्छु)
छ्यो (थियो)	स्वास्त्रीमाइस (स्वास्त्रीमानिस)
क्या (के)	धेकिवन (देखेर)
छ्याइन (थिएनन्)	हिट्टा (हिडदछन्)
एक्लै (एकलै)	रासा (खेतको आली)

यस भाषिकाका विशेषताहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- धातुमा जोडिने एको एकी) प्रत्यय यस भाषिकाको याको हुन्छ।
खायाको खाएको), भयाको भएको), गयाको गएको),
लेख्याको लेखेको)।
- माझाली भाषिकामा स ध्वनि ह हुन पुग्थ्यो भने यसमा यथावत्
रहेको पाइन्छ। सक्यापछि सकेपछि), स्वाइनि स्वास्नी)।
- कतिपय ध्वनिहरूमा समीभवन भएको पाइन्छ। तिम्मो तिम्नो),
हाम्मो हाम्नो), तेत्तो तेत्रो), भन्न भर्न), गन्न गर्न)।
- अल्पप्राणी ज अनि द ध्वनि झ अनि घ जस्तो महाप्राणी ध्वनिमा
परिवर्तन हुन्छन्। झानो जान्छु), धोक्ता, धोक्ते देख्दादेख्दै),
झधह जदौँ), धोबाटो दोबाटो)।
- सर्वनाममा उ को आगम भएको पाइन्छ। उनुको उनको), तिनको
तिनको), इनुको यिनको)।

ओरपच्छिमा भाषिकाका उपभाषिकामा पाइने शब्दभेदलाई यसरी
देखाउन सकिन्छ-

मानक नेपाली	बझाडी	बाजुराली	आछामेली
फर्सी	भुजो	राधे	कद्दू
भुँडी	लार्दो	कोठार	पेट
जाँतो	जिइरो	जिताणोजोतारो	
काका	काआ	का	काउजु
खेतका आली	रासा	इच्चा	इल्चो
धेरै	पोलै	मस्त	झिक्क, मस्त
मलाई	मैखी	मकन	मुखी
छिटो	साटा	छाटा	छुट्टी
गोरु	बल्ल	बल्द	वल्ल।

त्यस्तै गरेर बाजुरेली र अछामी भाषिकाका बेग्लै केही शब्दहरू
पनि छन् जसले एउटै अर्थ बोध गराउँछन्, जस्तै-

स्तरीय नेपाली	बाजुरेली	अछामी
डोरो	जेउणो	वरियो
कोदाली	काउणो	बाउसो
दौरा	बच्छो	बछ्या
पिठ्यूँ	कण्डो	पिण्डा
मुन्द्री	विमेली	सून

त्यस्तै बझाडी र अछामीका केही पृथक शब्दहरू पाइन्छन् जसले एउटै अर्थ खुलाउनेकाम गर्छन्, जस्तै-

स्तरीय नेपाली	बझाडी	अछामी
साथी	साइबो	सात्या
केटा	मूला	छोट्टा
लोटा	कर	काँडी
तिमीले	तुइले	तुमले
काकी	नानी	कन्सी।

3.4.4 मझपश्चिमा भाषिका

डोटी, डडेल्धुरा, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्ला र ती जिल्लाका सेरोफेरोमा बोलिने नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदललाई मझपश्चिमा भाषिका मानिन्छ। मझपश्चिमा भाषिकाका डोटेली, निरोली, डडेल्धुराली, डुम्राकोटी उपभेदहरू पाइन्छन्। यसलाई खप्तडेली पनि भनिन्छ। कर्णालीपारिका सबै क्षेत्रमा यही भाषिका बोलिन्छ। मझपश्चिमवर्ग परपश्चिमाको नजिकमा छ तापनि केही बेमेल पनि छ, जस्तै-

मझपश्चिमा

परपश्चिमा

अद्दु, अद्नु	गर्नु	गद्दु
अरिवर	गरेर	गरिवरे
लक	पनि	लै, लगै

यस भाषिकाका विशेषताहरू यसप्रकार छन्-

- कारण क्रियालाई अकरण बनाउँदा अधिल्लिर नै थपिन्छ। नै हो होइन), नै थिन छैन), नै थे थिइनन्)।
- मानक नेपालीका धातुमा जोडिने एर प्रत्ययका सट्टामा वर थपिन्छ। धेकिबर देखेर), खाइबर खाएर), होइबर भएर)।
- क्रियापद बन्दा केही धातुको ध्वनि द्वित्व हुन्छ। सुण्ण छ सुन्छ), भण्ण छ भन्छ), काट्टुछ काट्टुछ), हाण्ण छ हान्छ)।
- कतिपय घोष ध्वनि अधोष भएको पाइन्छ। सिकान सिंगान), रकत रगत्)।
- कतिपय ध्वनि महाप्राणीभूत भएको पाइन्छ। धेक्कु देख्कु), भौत बहुत)।
- द्वितीया विभक्ति र षष्ठी विभक्तिका सट्टामा क्रमश कि खि र ए ओ भएको पाइन्छ। सुमद्राखि समुद्रलाई), देवीरमणकि देवीरमणलाई), सोर्गो बाटो स्वर्गको बाटो), देवीरमणै देवीरमणको)।
- यस भाषिकाको केही मौलिक शब्द पनि पाइन्छन्। भउत् भौत धेरै लक पनि), ढाड पेट), कउवा काग), स्वानिन् आइमाईहरू), अर्नु गर्नु), केला हात काइयो), कोठि रातो), आथिन छैन), झिक्कै निक्कै), बैकिनी आइमाई), अन्न गर्नु)।

3.4.5 परपश्चिमा भाषिका

बैतडी र दार्चुलाका विभिन्न भेगमा बोलिने नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदलाई परपश्चिमा नेपाली भनिन्छ। यसका विभिन्न भेद उपभेद पनि पाइन्छन्। बौतडेली, दुहेंली, मारमाली, लेकमेली, चुहागढी, पुर्चौंडी मेलौली, मल्लो सोराढ यसका भेद हुन्। यसको अर्को नाम महाकाली हो। परपश्चिमा भाषिका कुमाउनीबाट थोरबहुत प्रभावित भए तापनि यसको आफ्नै विशेषता छ। परपश्चिमा भाषिका गोर्खाली र

कुमाउँनीसँग पनि केही समानता राख्दछ भने मझपश्चिमासँग ज्यादै मिल्दछ। तलका उदाहरणबाट यी कुरा सप्ट देखा पर्दछन्।

गोर्खालीकुमाउँनी	मझपश्चिमा	परपश्चिमा	
जानु	जाणो	जानु	झानु
गर्नु	करणो	अद्दु	गद्दु
गर्ने	करणियाँ	अद्दे	गदद्या
त	तू	तै	तै
म	मै	मु	मइ
गरेको	करियो	अऱ्यो	गऱ्यो
उसको	वीको	उइको	उइको
उनको	उनरो	उनरो	उनरो
हामी	हम्	हम्, हमु	हम, हमु
गर्लान्	कराला	अरन्ना	गरन्ना
लाई	कणि, कन	कि, खि	लाई, खाइ
बस्ने	रौणिया	वस्दे	वस्स्या, वस्था
हिँड्दो	हिट्टो	हिट्टो	हिट्टनो
भन्नु	कूणो	भन्नु	भुण्णु
भन्छ	कुछ	भणन्छ	भणन्छ।

परपश्चिमा भाषिका र स्तरीय नेपाली राष्ट्रभाषा मा व्याकर्णात्मक र शब्द-ढुकुटीमा भेद रहेको पाइन्छ, जस्तै-

ठेसो-	पुडको	भोकारी-	घोक्रो
घाद-	भाकल	तीस-	तीर्खा

खुमारि-	निन्दा	हउस्या-	लहडी
कस्-	किरिया	अस्वट-	हतार
कुचिल्-	फोहोर	सार-	फुर्सत
हउस-	रहर	तडि-	तागत
काफर-	काथर	लखडि-	आपत।

सामान्य रूपमा परपश्चिमा भाषिकाका विशेषताहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- न का सट्टामा ण को प्रयोग हुन्छ। खण्यो खन्यो), भण्यो भन्यो), सुणी सुनी)।
- सामान्य वर्तमानकालिक क्रियापदमा अन् अण आगम हुन्छ। गरन्छ गर्छ), भणछ भन्छ), चिणन्छ चिन्छ), खणन्छ खन्छ), गरन्थ्यो गरिन्थ्यो)।
- बहुवचनबोधक प्रत्ययहरू ह्रू का सट्टामा अन् उन् को प्रयोग हुन्छ। उनन् उनीहरू), हमुन हामीहरू), तुमन तिमीहरू), ।
- अकरणबोधक क्रियाका अकरणको चिह्न नाइ हुन्छ। नाइ थि छैन), नाइ थिन छैनन्), नाइ हुन सकि हुन सकेन), नाइथ्यो थिएनौं)।
- मानवेतर नाममा पनि लिङ्ग भेदक अवस्था पाइन्छ। रात पडि रात पऱ्यो), लम्बी घडी लामो घडी), सुकिलि टोपी सुकिलो टोपी), छारीले शिकार खायो बुहारीले मासु खाई), सुभद्राकी काख सुभद्राको कोख), बैसागकि पानउँ बैशाखको पूर्णिमा), मुइकि कथा मेरो कथा।
- कर्मपदका आधारमा क्रियापदको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। उसले मेरी कुरडी सुणी उसले मेरो कुरा सुन्यो), छारीले शिकार खायो बुहारीले मासु खाई)।
- यसका आफ्नै मौलिक शब्द पनि छन्-

जम्यालो थुतुनो), थोल ओठ), बुबु हजुरबा), किर्मिलो कमिलो), ससो खरायो), जोडो जुम्रो), कन्जुडी कन्सिरी), टिन्को चकचक), पुइजु फुपु), रुडो खडेरी), अडउछा कछाड), अल्कि झुठो), छाँच मोही), गल्याउँ दाम्लो), तुसारो तोस्रो), जतरा जाँतो), कायो मस्को), पनान जुठेल्लो), रोस्यो चौको), चाक वैठक)।

उपर्युक्त भाषिकाहरू क्षेत्रीय भाषिका अन्तर्गत पर्ने भाषिकाहरू हुन् भने नेपाली भाषाका सामाजिक भाषिका पनि छन्। सामाजिक भाषिका भनेको सामाजिक वर्ग अनि स्तर आदिको फरकको कारणले गर्दा जन्मेको भाषिक अन्तर हो। भाषा समाजबाट नै कमाइन्छ र प्रयोग पनि समाजमा नै गरिन्छ। समाजको अवस्था र ढाँचाबमोजिम भाषाका प्रयोगहरू निश्चित गरिन्छन्। सामाजिक ढाँचाबाट प्राप्त हुने विविधताबमोजिम भाषामा गरिने प्रयोगमा विविधता जन्मन्छ। यस किसिमको विविधताको कारण मूल रूपमा धर्म, जाति, स्तर, शिक्षा, संस्कृति, कुल, गोत्र, थर आदि हो। यसबाट पैदा भएका भेदहरू नै सामाजिक भाषिका कहलिन्छन्।

हाम्रो नेपाली समाजमा निश्चित किसिमको मर्यादाको क्रम स्थापित छ र यसै मर्यादाक्रमबमोजिम बोलिने भाषामा पनि भिन्नता छ। मर्यादाक्रमअनुसार ठूलो र सानोले बोल्ने भाषामा भिन्नता छ। ठूलोले जुन किसिमका भाषा प्रयोग गर्दछ त्यस्तै किसिमले सानाले प्रयोग गर्ने बोली भाषा एकनासको हुँदैन। ठूलाले सानोसँग कुरा गर्दा मध्यम र निम्न किसिमको आदारार्थी शब्द प्रयोग गरिन्छ भने सानाले कुरा गर्दा उच्च तथा उच्चतम किसिमको आदारार्थी प्रयोग गरेको पाइन्छ।

हाम्रो समाज विभिन्न जातजातिका फूलबारी हो। त्यसैले यहाँ बोलिने भाषामा पनि भिन्नता छ। उच्च तथा पढेगुनेकाले बोल्ने भाषा स्तरीय तथा सुसंस्कृत हुन्छ भने निम्नवर्गले बोल्ने भाषा निम्न र मध्यम आदारार्थीचुक्त हुन्छ। जातिगत भेद भाषामा विशेषता तथा मिश्रित रूपमा रहन्छ। यसले गर्दा भाषा अर्धस्तरीय तथा अर्धमानक देखिन्छ।

त्यस्तै धर्म र संस्कृतिको कारणले गर्दा पनि भाषाको प्रयोगमा भिन्नता आउँछ। हिन्दू भाषाभाषी, इस्लाम भाषाभाषी, क्रिश्चियन आदि धर्मावलम्बीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि भिन्नता पाइन्छ। शिक्षाले गर्दा पनि भाषाको प्रयोगमा भिन्नता ल्याउँछ। शिक्षितले बोल्ने भाषाको व्याकरणको प्रयोगप्रति सचेतता देखिन्छ भने अशिक्षितमा व्याकरणको सचेतता रहँदैन। यसरी ध्वनिगत भिन्नता देखिनुका साथै वाक्यस्तरमा पनि अशुद्धि देखा पर्छ। समष्टिगत रूपमा भन्दा भाषाको प्रयोगमा झीनो भेद उत्पन्न हुन्छ। यस कुराले वक्ताको सामाजिक स्थितिलाई छर्लङ्ग पार्दछ।

3.5 उपसंहार

नेपालीका प्रमुख भाषिका र तिनका विशेषताको पहिचान गराउनु एस एकाइको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। नेपाली भाषाको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थितिको बयान गर्न एकाइगत विशिष्ट उद्देश्य हो। नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिकाहरूको अध्ययन गर्नु हो। प्रत्येक सदस्यको बीचमा बढताभन्दा बढता सम्पर्क रह्यो भने एकले अर्काको बोलीचालीबाट प्रभावित नभइ धर पाउन्न, फलस्वरूप भाषाको अनुहारमा ठाउपिच्छे देखापर्ने बेग्ल्याइँको मात्रा कम भइदिन्छ। एक व्यक्तिले बोल्ने भाषालाई व्यक्तिबोली अथवा व्यक्तिभाषा भनिन्छ। हरेक व्यक्तिको बोली आफ्नै किसिमको हुन्छ, अर्कोसँग मिल्दैन। यस किसिमको भिन्नता, उच्चारण, शब्द र वाक्यस्तरमा स्पष्ट रूपले देख्न सकिन्छ। व्यक्तिको बोलीलाई सुनेर चिन्न सकिन्छ। कुनै पनि भाषा सबै ठाउँमा एकै रूपको हुँदैन। भाषा भौगोलिक दुरी, समयको अन्तर, धेरै भाषिक समुदायसँगको सम्पर्क, सामाजिक भेद आदिले फरक पार्दछ। भाषिकामा ध्वनि, रूप, वाक्यगठन, अर्थ आदिमा फरक आउँछ तर पनि भाषाभाषीको समाजका लागि बोधगम्य हुन्छ। नेपालका पचहत्तर जिल्लामध्ये 55 जिल्लामा प्रथम स्थान र 16 जिल्लामा दोस्रो र 3 जिल्लामा तेस्रो ठूलो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा परिचित छ। चौध अञ्चलमध्ये नेपाली भाषाले 11 अञ्चलमा पहिलो र 3 अञ्चलमा दोस्रो स्थान ओगटेको पाइन्छ। नेपाली भाषिकाहरू मोटामोटी रूपमा पाँच वर्गमा बाँडिएका छन्- पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र

परपच्छिमा । यिनमध्ये सबैभन्दा धेरै विस्तार पूर्वेली बनेको छ। यो वर्ग दैलेख, जाजरकोट र सल्यानदेखि लिएर पूर्वमा भोटाङ, आसाम अनि बर्मासम्म फैलिएको छ। भारतका विभिन्न प्रान्तहरूमा बस्ने नेपालीहरूले पनि यसै वर्गको व्यवहार गरेको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली साहित्यको माध्यम हुनाको साथै यो वर्ग सम्पूर्ण नेपाली जातिहरूका साथै माध्यमसमेत हुन पुगेको छ। दार्जिलिङ भोट बर्मेली प्रभावमा आएर र भागसुमा पन्जाबी भाषाको प्रभावमा आएर केही भाषिक विलक्षणताहरू देखिएका छन्। नेपालभित्रै पनि पूर्वी पहाडमा एक प्रकारको लक्षण देखिन्छ भने त्यसदेखि पश्चिमका पहाडहरूमा अर्को प्रकारको लक्षण देखिन्छ। मोटामोटी रूपमा पूर्वेली वर्गलाई तीन भौगोलिक विभाजनमा बाँड्न सकिन्छ- खसानी, पर्वती र गोर्खाली। यिनमध्ये खसानी राप्ती अञ्चलका सल्यान, रोल्पा इत्यादिमा, भेरी अञ्चलका जाजरकोट दैलेख र सुर्खेतमा एवम् राप्ती अञ्चलमा रूकुम, रोल्पा र सल्यानमा बोलिन्छ। प्राकृतिक भूगोलका आधारमा हामी खसानी भेकको दक्षिणमा दाङ-देउखुरी, पश्चिममा चाखुच्या र ठाँग्याजस्ता हिमालहरू, पूर्वमा महिकोट र भल्कोटजस्ता लेकहरू र उत्तरमा भोट-बर्मेली भाषा अथवा जुम्लीभाषी इलाकाहरूमा पाउँछौं। भल्कोट र महिकोट लेकदेखि पूर्वको धौलागिरी, लुम्बिनी एवम् गण्डकी अञ्चलको इलाकामा पर्वती बोलिन्छ। गोर्खादेखि पूर्वको शेष भागमा गोर्खाली बोलिन्छ। खसानी पर्वती र गोर्खाली उपभेदहरू एकार्कासित कति धेरै समानता राख्दछन् भने एक उपभेदको वक्ताले अर्को उपभेदलाई सजिलैसँग बुझ्न सक्छ।

भाषाको क्षेत्र ठूलो हुन्छ। भाषिका- भाषिका मिलेर नै भाषा बन्दछ। भाषिकाहरूको समष्टि रूपलाई नै भाषा भनिन्छ। धेरै भाषिकाहरूमा जुन लोकप्रिय र विकसित हुन्छ, त्यसैलाई नै स्तरीय अथवा मानक भाषा भनिन्छ।

भाषाको बोलाइ क्षेत्रीय कारणबाट समान रूपको हुँदैन। उदाहरणका लागि काठमाडौँमा बोलिने भाषा जुम्लामा बोलिन्दैन। यही भेद नै क्षेत्रीय भेद हो। भाषा बोल्दा उच्चस्तर वर्ग र निम्नस्तर वर्ग, माथिल्लो जातजाति र तल्लो जातजाति, सहरिया अथवा गाउँले पढेका अथवा नपढेकाले बोल्ने भाषा

एकै किसिमको हुँदैन। यस्तै भेदलाई नै सामाजिक भेद वा भाषिका भनिन्छ। नेपाली भाषा नेपालमा मात्र होइन भारतका संविधानको आठौँ अनुसूचीमा सूचीकृत भएको छ भने वेलायत, अमेरिका, हङकङमा स्थायी बसोबास गर्ने नेपालीहरूले पनि यस भाषाको व्यापक प्रयोग गर्दछन्।

नेपाली भाषाका भाषिका तथा उपभाषिकाहरू पुर्वेली, माझली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा हुन्। पुर्वेली अन्तर्गत खसानी, पर्वती, गोर्खाली पर्दछन्। माझली अन्तर्गत सिंजाली, हुम्ली, असिदराली पर्दछन्। ओरपच्छिमा अन्तर्गत बझाडी, बाजुराली, आछामेली, रास्कोटी, तिब्रिकोटी पर्दछन्। मझपच्छिमा अन्तर्गत डोटेली, निरोली, डडेल्धुराली, डुम्राकोटी पर्दछन्। परपच्छिमा अन्तर्गत बैतडेली, दुहेली, मारमाली, लेकमेली, चुहागढी, पुर्चौडेली, मेलौली, मल्लो सोराढ, पर्दछन्। भाषिकाहरू क्षेत्रीय भाषिका अन्तर्गत पर्ने भाषिकाहरू हुन् भने नेपाली भाषाका सामाजिक भाषिका पनि छन्। सामाजिक भाषिका भनेको सामाजिक वर्ग अनि स्तर आदिको फरकको कारणले गर्दा जन्मेको भाषिक अन्तर हो। हाम्रो नेपाली समाजमा निश्चित किसिमको मर्यादाको क्रम स्थापित छ र यसै मर्यादाक्रमबमोजिम बोलिने भाषामा पनि भिन्नता छ। उच्च तथा पढेगुनेकाले बोल्ने भाषा स्तरीय तथा सुसंस्कृत हुन्छ भने निम्नवर्गले बोल्ने भाषा निम्न र मध्यम आदारार्थीचुक्त हुन्छ। धर्म र संस्कृतिको कारणले गर्दा पनि भाषाको प्रयोगमा भिन्नता आउँछ। हिन्दू भाषाभाषी, इस्लाम भाषाभाषी, क्रिश्चियन आदि धर्मावलम्बीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि भिन्नता पाइन्छ। शिक्षाले गर्दा पनि भाषाको प्रयोगमा भिन्नता ल्याउँछ।

3.6. सार

- नेपाली भाषाको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थितिको रहेको देखिन्छ।
- भाषाका क्षेत्रमा भौगोलिक वातावरणले पनि बेग्लयाई उतपन्न पार्न सक्छ।

- भाषाको न्यूनतम एकाइ व्यक्तिबोली अथवा व्यक्तिभाषा (Ideolect) हो।
- भाषाभन्दा एक तहमुनिको रूपलाई भाषिका भनिन्छ।
- भाषा भौगोलिक दुरी, समयको अन्तर, धेरै भाषिक समुदायसँगको सम्पर्क, सामाजिक भेद आदिले फरक पार्दछ।
- सबै भाषिकाहरूलाई लिएर एउटा भाषा पूर्ण हुने हुनाले भाषालाई अड्डी र भाषिकाहरूलाई अङ्ग भन्ने चलन छ।
- नेपाली भाषिकाहरू मोटामोटी रूपमा पाँच वर्गमा बाँडिएका छन्- पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा ।
- भाषिकालाई 2 भागमा राख्न सकिन्छ- **क्षेत्रीय भाषिका र सामाजिक भाषिका।**
- नेपाली भाषा नेपालमा मात्र होइन भारतका संविधानको आठौँ अनुसूचीमा सूचीकृत भएको छ भने वेलायत, अमेरिका, हङकङमा स्थायी बसोबास गर्ने नेपालीहरूले पनि यस भाषाको व्यापक प्रयोग गर्दछन्।
- नेपाली भाषाका भाषिका तथा उपभाषिकाहरू **पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा हुन्।**
- **पूर्वेली** भाषिकावर्गमा दैलेखदेखि लिएर वर्मा, सिक्किम, आसाम, भोटाङसम्मका वक्ताहरूले बोल्ने भाषिका पर्दछन्। यसलाई छोटकरीमा गोर्खाली वा पर्वती भनिन्छ। भाषाविद्हरूले यसलाई तीन उपभाषिका मानेका छन्- खसानी, पर्वती र गोर्खाली।
- पूर्वेली भाषिकाको एक भेदलाई **खसानी** भनिएको छ।
- पर्वती पूर्वेली भाषिकाको यो एउटा उपभेद हो।
- **गोर्खाली** गोर्खा जिल्ला र त्यसभन्दा पूर्वका सबै क्षेत्रमा प्रयोग उपयोग हुने भाषिक भेदलाई गोर्खाली उपभाषिका भनिन्छ।
- **माझाली** भाषिकाको क्षेत्रमा हुम्ला, मुगु, जुम्ला, कालिकोट, डोल्पा र मुस्ताङ जिल्ला पर्दछन्।

- माझाली वर्गका प्रमुख भाषिकामा असीदराली, तिव्राकोटी, हुम्ली, रास्कोटी, सिञ्जाली, गुम्की, मुगाली, खत्याडी, चौधबिसे हुन्।
- बझाङ, बाजुरा र अछाम जिल्लाको सेरोफेरोमा बोलिने नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदलाई **ओरपच्छिमा** भाषिका भनिन्छ। बझाङ, बाजुरा र अछामका भाषिकाहरू ओरपश्चिमवर्गमा पर्दछन्।
- **मझपश्चिमा** भाषिकाका डोटेली, निरोली, डडेल्धुराली, डुम्राकोटी उपभेदहरू पाइन्छन्। यसलाई खप्तडेली पनि भनिन्छ। कर्णालीपारिका सबै क्षेत्रमा यही भाषिका बोलिन्छ।
- बैतडी र दार्चुलाका विभिन्न भेगमा बोलिने नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदलाई **परपश्चिमा** नेपाली भनिन्छ। बौतडेली, दुहेंली, मार्माली, लेकमेली, चुहागढी, पुर्चौडी मेलौली, मल्लो सोराढ यसका भेद हुन्।
- सामाजिक भाषिका भनेको सामाजिक वर्ग अनि स्तर आदिको फरकको कारणले गर्दा जन्मेको भाषिक अन्तर हो।

3.7 अनुशीलनी

- 1) नेपाली भाषाको भाषिका भन्नाले के बुझिन्छ?
- 2) नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको सूची तयार गर्नुहोस्।
- 3) नेपाली भाषाको प्रमुख भाषिका (**पुर्बेली, माझली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा**) का विशेषताको पहिचान गर्नुहोस्।
- 4) नेपाली भाषालाई **पुर्बेली, माझली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा** भाषिकाका रूपमा विभाजन गर्ने पहिलो भाषावैज्ञानिक को हुन्?
- 5) नेपाली भाषाको स्तरीय रूप कुन भाषिकासँग सम्बन्धित छ?
- 6) नेपाली भाषाको कुन भाषिकामा मानवेतर नाममा पनि लिङ्गविधान पाइन्छ?

7) नेपाली भाषाको कुन क्षेत्रीय भेदमा थिएनन् भन्नुपर्दा नाइ थिन् भनिन्छ?

8) भाषिक परिवर्तन र त्यससँग सम्बन्धित विविध पक्षका दृष्टिले नेपाली भाषाको वर्णन गर्नुहोस्।

3.8. अतिरिक्त अध्ययन

---

1. बालकृष्ण पोखरेल	राष्ट्रभाषा
2. शान्तिप्रसाद ढकाल	सामान्य भाषाविज्ञान
3. डा. रामविक्रम सिजापति	भाषा परिचय
4. देवीप्रसाद गौतम	नेपाली भाषा परिचय

3.9 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. भाषिकाको अर्थ र परिभाषा ।

.....
 .....
 .....
 .....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 3.3 को नेपाली भाषिकाको परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. पूर्वोली भाषिकाको परिचय ।

.....
 .....
 .....
 .....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 3.4.1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. ओरपच्छिमा भाषिकाको परिचय ।

Notes

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 3.4.3 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. परपश्चिमा भाषिकाको परिचय ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 3.4.5 अन्तर्गत उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 4. ध्वनि र वर्ण, नेपाली वर्णका भेद

संरचना

- 4.1 उद्देश्य
- 4.2 परिचय
- 4.3. ध्वनिको अर्थ र परिभाषा
- 4.4 वर्णको अर्थ र परिभाषा
- 4.5. ध्वनि र वर्णका विभेद
- 4.6 नेपाली वर्णका भेद
  - 4.6.क) खण्डीय वर्ण
  - 4.6.ख) खण्डेत्तर वर्ण
- 4.7 उपसंहार
- 4.8 सार
- 4.9 अनुशीलनी
- 4.10 अतिरिक्त अध्ययन
- 4.11 मूल्यवृद्धिको निमित्त उत्तर

4.1. उद्देश्य

नेपाली भाषामा रहेको मुख्य कुराहरू हुन्- ध्वनि र वर्ण। यी दुईवटा कुराको अध्ययन गरी यसबारे जानकारी हुन आवश्यक छ। यस एकाइको उद्देश्य नेपाली भाषामा रहेको ध्वनि र वर्णमाझको समानता र भिन्नताबारे अध्ययन गर्नु हो। नेपाली भाषामा ध्वनि र वर्णको विस्तृत रूपमा अध्ययन गर्नु हो। यसरी नै नेपाली वर्णका भेदहरू कस्ता कस्ता छन् त्यसबारे मनन गर्दै अध्ययन गर्नु मुख्य उद्देश्य हो।

4.2. परिचय

भाषाको वास्तविक अर्थ बोल्नु वा उच्चारणयोगी अवयवका सहायताद्वारा मुखबाट उच्चारण गर्नु हो। यसैले भाषाको मूलमै ध्वनि छ तर सबै ध्वनि वा मानव ध्वनि भाषाभित्र पर्दैनन्। कतिपय ध्वनिहरू कुनै सन्दर्भमा अर्थपूर्ण हुन सक्छन्। कुनै कविता पाठ गर्दा बीचमा मानिस खोक्र सक्छ घाँटी सफा गर्दा कुनै आवाज निकाल्न सक्छ वा कसैलाई तर्साउनु पर्दा वा आफू आइपुगेको सङ्केत गर्नुपर्दा घाँटीबाट कुनै ध्वनिको उत्पादन गर्न सक्छ तर भाषाविज्ञानका प्रसङ्गमा तिनीहरूको खास मूल्य हुँदैन किनभने त्यस्ता आवाज विश्लेषणीय हुँदैनन्, तिनीहरूले कुनै रूपको निर्माण गर्न सक्दैनन्। यसैले ती ध्वनिमात्र हुन्, ती भाषिक ध्वनि होइनन्। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ। यसरी ध्वनि वा भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कथ्य रूपसँग छ, लिखित रूप वा माध्यमसँग होइन। भाषाका उच्चरित रूप र लिखित रूपका बीच अनिवार्य सम्बन्ध छैन।

सन्देशलाई भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने दुई प्रक्रिया छन्- बोलेर र लेखेर। बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्। यसैले वर्ण र ध्वनिका अलग अलग अस्तित्व बारे स्पष्ट हुन आवश्यक छ। यदि स्पेनिश र फ्रेन्च बोल्ने हो भने ती दुवै भाषामा भिन्नभिन्न किसिमले उच्चरित हुन्छन् तर ती दुवै ध्वनि एउटै वर्णका माध्यममा लेखिन्छन्। अङ्ग्रेजीमा क ध्वनिका लागि **Q, K, C,** **q** अनेक वर्ण छन्, फारसी वा उर्दूका लेखाइमा **से स्वाद** र **सीन** वर्णले एउटै **स** ध्वनि बुझाउछन्। नेपाली लेखनमा **श ष स** तीन वर्ण छन् तर ती सबैको एउटै उच्चारण हुन्छ **स**। रुसी **Р** ले **र** ध्वनि जनाउँछ तर अङ्ग्रेजीमा **P** ले **प**। यसैले लिखित प्रतीकहरू वर्ण (**letter**) हुन्, कथ्यचाहिँ ध्वनि। ध्वनिविज्ञानले यस्ता कथ्य ध्वनिकोमात्र अध्ययन गर्छ।

4.3. ध्वनिको अर्थ र परिभाषा

ध्वनि भन्नाले भाषिक ध्वनि बुझिन्छ। व्यापक अर्थमा ध्वनि भनेको कुनै पनि वस्तुबाट निस्कने कुनै पनि प्रकारको आवाज हो तापनि भाषामा ध्वनिको अर्थ सीमित छ। भाषिक ध्वनि भनेका ती ध्वनिहरू हुन् जो हाम्रो फोक्सोबाट बाहिर निस्कँदा सास सासनली, स्वरचिम्टी, घाँटी, दाँत, ओठ, जिब्रो र नाकबाट हुँदै बाहिर निस्कने क्रममा हाम्रो इच्छानुसार भाव प्रकट गर्नका निम्ति उच्चरित हुन्छन्। हाम्रो मन र शरीरका ती अवयवहरू दुवैको चाहिँदो मेल हुँदा नै त्यस्ता ध्वनिहरू उच्चरित हुन सक्छन्। त्यसैले भाषिक ध्वनिको उच्चारण एउटा विशेष किसिमको मनोदैहिक क्रिया हो। भाषाको आधारभूत एकाइ हो।

ध्वनिको अर्थ कम्पन हो। यो भाषिक , अभाषिक जस्तोसुकै हुन्छ। संसारका कतिपय वस्तुमा कम्पन भएको हामी देख्छौँ तर सबै कम्पन हुँदा आवाज चाहिँ हामी नसुन्न सक्छौँ। कुनै रूखको पात विस्तारै हल्लिरहेको हुन्छ तर त्यसबाट आएको आवाज चाहिँ सुनिँदैन। हावा जोडनाले बह्यो भने सल्लेरीमा सल्ला सुसाएको हामीले सुनेका छौँ, हामीले नदीको कलकल पनि सुनेका छौँ। यसरी वायुमण्डलीय दबावमा परिवर्तन वा उतार-चढाव ध्वनि हो। यो वायुकणका दबाव र विरलनले गर्दा हुन्छ। भाषिक ध्वनि पनि वाकतन्तु वा वाणीका लागि उच्चारणोपयोगी अवयवको कम्पन नै हो। वायु पनि 2 किसिमको हुन्छ- शरीरस्थ र बाह्य लोकस्थ। यदि वाकतन्तुमा वायु वा सासले कुनै दबाव दिएन भने कम्पन हुँदैन, ध्वनिको उत्पादन हुँदैन। ध्वनिमा तीव्रता कम भयो भने सुनिँदैन। कसैले साउती गरेको कुरा छेवैमा बसेर पनि अरूले सुन्दैनन्। वस्तुत मानिसमा 20 हर्ज भन्दा बढी तर 20 किलो हर्ज भन्दा कम आवृत्ति भएका ध्वनिलाईमात्र सुन्ने सामर्थ्य छ। मानिसले सुन्न नसक्ने ध्वनिहरू पनि कुरुर, स्याल, माछाहरूले सुन्न सक्छन् किनभने तिनीहरूमा श्रवणशक्ति मानिसमा भन्दा ज्यादा हुन्छ। यस्तो ध्वनि पराश्रव्य भनिन्छ।

सामान्यत यस्ता ध्वनिको वैज्ञानिक अध्ययनलाई ध्वनिविज्ञान भनिन्छ, तर भाषाविज्ञानमा यसको विशेष अर्थ छ। भाषाविज्ञानमा भाषिक ध्वनिको मात्र अध्ययन गरिन्छ, भाषेतर ध्वनिको होइन। भाषिक ध्वनिको

अध्ययन पनि ध्वनिविज्ञान र स्वनिमव्यवस्था अन्तर्गत गरिन्छ। भाषा एउटा उत्पादन हो, यसका कच्चा पदार्थहरू ध्वनि हुन्। यिनीहरूलाई पदार्थ (**Substance**) पनि भनिन्छ। भाषामा प्रयुक्त पदार्थ ध्वनिक वा स्वनिक (**Phonic**) हुन्छन्। ध्वनिक पदार्थविना भाषा बोलिँदैन, भाषाले आकार पाउँदैन। भाषामा न्यूनतम रूपमा दुई तत्त्व हुन्छन्- ध्वनिक र आर्थी। ध्वनिक तत्त्वको प्रकटन बोलीबाट हुन्छ, बोली भनेको भाषिक ध्वनि (**Speech Sound**) को उत्पादन वा उच्चारण हो। उच्चरित ध्वनिहरू तरङ्गहरू (**Waves**) का रूपमा परिणत हुन्छन्। यस्ता तरङ्गहरूलाई विभिन्न यन्त्रहरूका सहायताले हेर्न सकिन्छ। तरङ्गहरू हावाबाट बग्दछन् जसलाई संरचन (**Transmission**) भनिन्छ। तरङ्गहरू श्रोताका कानमा ठोक्किन्छन्, त्यसपछि तरङ्गको विस्तार हुन्छ र ती भित्री कान हुँदै स्नायु (**Nerves**) हरूद्वारा श्रुति केन्द्रमा पुग्छन्। अब श्रोताले सुन्छ र प्रतिक्रिया व्यक्त गर्छ। यसलाई श्रवण (**Hearing**) वा ग्रहण (**Perception**) भनिन्छ। यसकारण ध्वनिविज्ञान (**Phonetics**) भनेको भाषिक ध्वनिको उत्पादन, संचरण र वैज्ञानिक अध्ययन हो।

भाषा ध्वनिका रूपमा व्यक्त हुन्छ। लिपिले तिनै भाषिक ध्वनिलाई अङ्कित गर्ने काम गर्दछ। कुनै एक वक्ताले भनेको कुरालाई श्रोताले ध्वनिका माध्यमबाट बुझ्दछ। वक्ताले उच्चारण गरेका ध्वनिका माध्यमबाट श्रोताको मस्तिष्कमा खास प्रतिक्रिया उब्जन्छ। ऊ आफ्नो प्रतिक्रिया वक्ता समक्ष प्रस्तुत गर्न चाहान्छ। उसको मानसिक धारणालाई उच्चरित ध्वनिहरूले वहन गर्दछन् र ती उच्चरित ध्वनिहरूलाई पहिलेको वक्ताले ग्रहण गर्दछ। त्यसपछि विचारको सम्प्रेषण हुन्छ। .सरी हेर्दा ध्वनिहरूको सम्बन्ध मानवीय उच्चारण अवयवहरूसँग रहेको हुन्छ। कुनै विचारको अभिव्यक्तिका निम्ति भाषिक ध्वनिको प्रयोग हुन्छ। यसैले भाषिक ध्वनिहरू कथनका संकेतहरू हुन्। ध्वनिले सँधै अर्थलाई संकेत गरिरहेको हुन्छ।

हरेक भाषाका आ-आफ्नै ध्वनितत्त्वहरू हुन्छन्। ध्वनितत्त्वको सङ्ख्या र स्वरूपका तहमा हरेक भाषा भिन्न हुन्छ। कुनै एक भाषामा पाइने यही ध्वनि अर्को भाषामा भिन्न हुनसक्छ। कुनै नयाँ भाषा सिक्दा प्रायः अध्येतालाई पर्ने पहिलो महत्वपूर्ण कठिनाई ध्वनिसम्बन्धी नै हुन्छ। कुनै

विदेशी वा विभाषीले बोलेको कुरा सुन्दा त्यस भाषाका वक्तालाई निकै अनौठो लाग्दछ। त्यो अनौठोपन ध्वनितात्त्विक भिन्नताबाट भएको हो।

कुनै एक भाषाभाषिले अर्को भाषा सिक्दा आफ्नो भाषाका ध्वनितत्त्वका सापेक्षतामा नयाँ भाषा सिक्दै जान्छ। उही ध्वनि भए सिक्रका निमित्त निकै सज्जो हुन्छ। नेपालीमा एउटा मात्र ज छ तर अङ्ग्रेजीमा तीनवटा ज छन्। कुन चाहिँ ज हो र तिनको उच्चारण कसरी-कसरी गर्ने भन्ने कुरा ठम्याउन शुरूशुरूमा अङ्ग्रेजी सिक्दै गरेको नेपाली भाषीलाई कठिन पर्दछ। अङ्ग्रेजीमा ट वर्गीय र त वर्गीय ध्वनिमा वितरणात्मक भिन्नता छैन। त्यसैले अङ्ग्रेजी भाषीले बोलेको नेपाली अनौठो हुन्छ। नेवारीमा पनि यस्तै तवर्ग र टवर्गमा अन्योल पाइन्छ। जापानी भाषामा र तथा ल बेग्ला बेग्लै छैनन् अ र आ पनि भिन्न छैनन्। त्यसैले जापानीहरूलाई र, ल, अ, आ आदि ध्वनि छुट्ट्याउन गाह्रो पर्दछ। यस तथ्यबाट ध्वनितात्त्विक रूपमा हरेक भाषा विशिष्ट हुन्छ र भाषिक अध्ययनअन्तर्गत ध्वनितत्त्वको अध्ययन अनिवार्य हुन आउँछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

हरेक भाषाक ध्वनिहरू निश्चित वितरणमा आउँछन्। कतिपय ध्वनिहरू खास परिवेशमा आउँदैनन्। नेपालीको ङ् ध्वनि अनुकरणात्मक शब्दबाहेक अरु शब्दका अगाडि आउँदैन। कथ्य नेपालीमा शब्दको अन्तमा आएका घ, झ, ढ, ध, भ ध्वनिहरू ग, ज, ङ, ब मा परिणत हुन्छन्। यसैगरी य तथा व शब्दको अन्तमा आउँदैनन्। जुन-जुन ध्वनिहरू जुनजुन स्थानमा आउँन सक्छन् ती-ती ध्वनिहरूको वितरणस्थान भनिन्छ। यसरी भाषाका ध्वनिलाई वितरणका आधारमा हेरेर अध्ययन गरिन्छ।

कुनै वस्तुबाट उत्पन्न आवाज नै ध्वनि हो। कुनै वस्तु घिसार्दा, ठेल्दा, ठोक्दा, लडाउँदा, चुटकी बजाउँदा, ताली बजाउँदा, पसेल्दा, सुसेल्दा, खुट्टा ढ्यापढ्याप गर्दा, पशुपंक्षी कराउँदा, चिर्बिराउदा र अन्य कतिपय कारणले विभिन्न किसिमका आवाजहरू उत्पन्न हुन्छन्, ती सबैलाई ध्वनि भनिन्छ तर भाषाविज्ञानले ती सबै किसिमले उत्पन्न हुने आवाजलाई

ध्वनि मान्दैन, मान्छेका उच्चारक अङ्गबाट उत्पन्न आवाजलाई ध्वनि मान्दछ।

ध्वनि भाषाको आधारभूत एकाइ हो। ध्वनिहरूको उच्चारण सासका सहायताबाट हुन्छ। बाँच्चका निमित्त प्राणीले सास फेर्नु आवश्यक हुन्छ। हामी सास तान्छौँ र फ्याक्छौँ। यसरी तान्ने फ्याकने क्रियामा वायुका किसिममा पर्याप्त परिवर्तन आउने भएकाले फेर्ने शब्द अत्यन्त उपयोगी देखिन्छ। संसारका कतिपय भाषामा पस्दो श्वासका सहायताबाट उच्चरित ध्वनि पनि हुन्छन् तर हाम्रा राष्ट्रराष्ट्रिय भाषाहरूका ध्वनि प्रश्वासका माध्यमले उच्चरित हुन्छन्। अफ्रिकाका जुलु, होटेन्टोट र बुस्मन भाषाका ध्वनिहरू श्वासका सहायताबाट उच्चरित हुन्छन्। यस्ता ध्वनिलाई क्लिक ध्वनि भनिन्छ। हाम्रो भाषामा विस्मयको चुकचुक च च, प प, टट्ट त्यसरी नै उच्चरित हुने ध्वनि हुन्।

ध्वनि ग्रीक शब्दसँग सम्बन्धित छ। ध्वनि शब्द संस्कृतको भण् धातुको परिवर्तित रूप हो। साधारणत ध्वनि शब्द कुनै पनि आवाजमा प्रयुक्त हुन सक्छ। उदाहरणका रूपमा थपडी मार्दा, सुसेली हाल्दा, चराको चिरबिर आदि। सामान्य रूपमा यस्ता आवाजहरूली ध्वनि मान्न सकिए तापनि भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणले भने मान्न सकिन्न। किनभने भाषाशास्त्रीय दृष्टिबाट मनुष्यद्वारा उच्चरित आवाजलाई मात्र ध्वनि मानिन्छ। भाषिक ध्वनि ती ध्वनि हुन् जसको सहयोगले शब्द र वाक्यहरू गठन हुन्छन्। भाषामा प्रयोग हुने ध्वनिलाईलाई भाषिकध्वनि भनिन्छ। सजिलोको लागि यसलाई ध्वनि मात्र भन्ने चलन छ। भाषिक ध्वनिलाई पूरा किसिमले एउटा शारीरिक प्रक्रिया हो भन्ने मानिन्छ। ध्वनिको उच्चारण सासको सहयोगबाट गरिन्छ। हरेक भाषाका ध्वनिहरू निश्चित रूपको वितरणमा आउँछन् भने कतिपय खास परिवेशमा आउँदैनन्। जुन ध्वनिहरू जुन स्थानमा आउँछन् ती स्थानलाई ती ध्वनिहरूको वितरण स्थान भनिन्छ। भाषाका ध्वनिहरूलाई वितरणका आधारमा अध्ययन गर्ने गरिन्छ। यसरी ध्वनिवितर्णमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितर्णबाट निर्धारण गरिने अर्थभेदक एकाइलाई चाहिँ वर्ण भनिन्छ। कुनै पनि भाषाका वर्णनिश्चितता ध्वनिहरूको वितरणको विश्लेषणबाट निकर्षण गरिन्छ।

मोहनराज शर्मा ध्वनिलाई लघुतम उच्चार्य एकाइ मान्दछन् र भन्दछन्, उच्चारणका क्रममा सुन्न सकिने लघुतम पृथक आवाजलाई ध्वनि (**Phone**) भन्छन्, जस्तै ग को पचास वा सोभन्दा बढी पटक उच्चारण गर्दा प्रत्येक पटक पृथक उच्चारण हुन्छ भने ती पचास वा बढी ग पृथक-पृथक ध्वनि हुन्।

भाषाविज्ञानमा ध्वनिलाई स्वर पनि भनिन्छ र यसको अध्ययन ध्वनिविज्ञान (**Phonetics**) मा गरिन्छ। ध्वनिको पहिचान गराउने प्रमुख लक्षणहरू यी हुन्-

- ध्वनि लघुतम उच्चार्य एकाइ हो।
- ध्वनि बोली (**Speech**) द्वारा प्रकटित हुन्छ।
- ध्वनि श्रवणीय प्रकृतिको हुन्छ।
- श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्।
- ध्वनि भौतिक स्वरूपको हुन्छ र यसलाई उच्चारणद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ।
- कुनै पनि भाषामा ध्वनिहरू असीमित सङ्ख्यामा हुन्छन्।
- परस्परमा भिन्न प्रकृतिका ती ध्वनिहरू अर्थभेदक नहुन पनि सक्छन्।
- लेख्य भाषामा ती ध्वनिलाई जनाउँदा कोष्ठभित्र राखिन्छ, जस्तै [क], [ल] आदि।

4.4 वर्णको अर्थ र परिभाषा

वर्ण भन्नाले भाषाले कुनै एउटा प्रयत्न र स्थान विशेषबाट उच्चरित भएर शब्दमा अर्थको निर्धारण गर्नसक्ने ध्वनिविशेष भन्ने बुझिन्छ। अर्थात् अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आ-आफ्नो वर्णव्यवस्था हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। साधारण व्यवहारमा वर्णलाई अक्षर पनि भन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमा चाहिँ ध्वनि, वर्ण, अक्षर र लिपि बेग्लाबेग्लै कुरा हुन्। वर्ण भन्नाले भाषाले कुनै एउटा प्रयत्न र स्थान विशेषबाट उच्चरित भएर शब्दमा

अर्थको निर्धारण गर्नसक्ने ध्वनिविशेष भन्ने बुझिन्छ। अर्थात् अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आ-आफ्नो वर्णव्यवस्था हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। साधारण व्यवहारमा वर्णलाई अक्षर पनि भन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमा चाहिँ ध्वनि, वर्ण, अक्षर र लिपि बेग्लाबेग्लै कुरा हुन्। शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो।

अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। एउटा वर्णमा एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि समूह हुन्छन्। वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। यो विशिष्ट, व्यतिरेकी र प्रकार्यपरक हुन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। कर, खर, गर, जस्ता शब्द लघुतम युग्म हुन्। यिनीहरूको तुलना गर्दा सबैमा अर परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो।

संसारका सबै भाषामा समान किसिमको वार्णिक व्यवस्था पाइँदैन। भाषा विशेषको वार्णिक व्यवस्था अरू व्यवस्थाभन्दा भिन्न हुन्छ। असीमित सङ्ख्यामा रहेका ध्वनिहरूमध्ये करिब मिल्दाजुल्दा ध्वनिलाई एउटा समूहमा आबद्ध गरिन्छ र त्यस ध्वनि समुच्चयलाई एउटा वर्णद्वारा प्रतिनिधित्व गराउँदा असीमित ध्वनि सीमित वर्णमा सूत्रबद्ध हुन सक्छन्। वर्णसिद्धान्तले असीमित ध्वनिलाई सीमित वर्णमा प्रस्तुत गर्ने गराउने प्रयास गर्दछ। वर्ण भाषा विशेषमा फरक सङ्ख्यामा देखिन्छन्। ठूलो र सानो अक्षरमा लेखिने यी वर्णका अर्थमा व्यतिरेक पाइँदैन। तर नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर र व्यञ्जन जम्मा 35 (6+29) वटा पाइन्छन्। ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ।

भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा वर्णको केन्द्रीय भूमिका हुन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। कथ्य स्तरमा मात्र जीवित रहेका भाषाको लेखीकरणका निमित्त पनि वर्णविज्ञान र वर्णसिद्धान्त आवश्यक हुन्छ।

भाषाशास्त्रीहरू अनुसार वर्णको परिभाषा यसप्रकार छन्-

- वर्ण अमूर्त एकाइ नभएर मूर्त एकाइ हो। - कुर्तने
- वर्ण भाषिक अवधारणाका आधारमा निर्धारित एकाइ हो। - याकोब्सन
- विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। - ब्लुमफिल्ड
- भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ वर्ण हो। - क्रिस्टल
- विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। - ड्यानियल जोन्स
- वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। - चूडामणि बन्धु

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा वर्णका विशेषतालाई यसप्रकार टिपोट गर्न सकिन्छ-

- प्रत्येक वर्ण अन्य वर्णभन्दा भिन्न र विशिष्ट हुन्छ।
- वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो।
- वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो।
- यो मूर्त एकाइ हो।
- यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।

- वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो।
- यो परम्परामा अर्थभेदक रूपमा प्रकटित हुन्छ।
- यो निश्चित परिवेशमा वितरणमा आउँछ।
- असीमित ध्वनिलाई सीमित वर्णले प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन्। आदि।

4.5. ध्वनि र वर्णका विभेद

मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ। यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्नचाहिँ नसक्ने ध्वनिलाई **संवर्ण** भनिन्छ। नेपालीमा **डाँडा** का दुईवटा **ड** को उच्चारण बेग्लाबेग्लै सुनिने भए तापनि यी दुवै एउटै वर्णका संवर्ण हुन्। अथवा नेपालीमा साधारणत **स** मात्र उच्चरित हुन्छ, **श** अनि **ष** को उच्चारण हुँदैन। यदि कुनै परिवेशमा **श** उच्चरित भएको पाइएमा त्यो **स** कै संवर्ण मात्र हो किनभने नेपालीमा **श** र **स** अर्थभेदक छैनन्। **आकास** र **आकाश** वा **आँसु** र **आँशु** मा कुनै अर्थगत भिन्नता छैन।

ध्वनि र वर्णमाला (**Alphabet**) का बीचमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध नहुन सक्छ। वर्णमालामा जति वर्ण छन् त्यस भाषामा त्यति नै वर्ण हुँदैनन्। वर्णमालाले लेखनपरम्परालाई मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछ। नेपालीमा एउटा मात्र **स** वर्ण छ तर वर्णमालामा **श**, **ष**, **स** तीनवटा छन्। **ज**, वर्ण नेपालीमा छैन। संस्कृतका आगन्तुक शब्दमा मात्र **ण** वर्ण छ। यसैले भाषाको ध्वनिव्यवस्था र लेखनव्यवस्था नितान्त भिन्न कुरा हुन्। कुनै पनि भाषामा केकति वर्णहरू छन् भन्ने कुरो ध्वनिहरूको वितरणको विश्लेषणबाट मात्र प्रमाणित हुन्छ। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो। ध्वनिविज्ञानको सहारा नलिई वर्णहरूको निक्यौल सम्भव छैन। भाषाशास्त्री डा, पाइक ले **ध्वनिविज्ञानले कच्चा माल जम्मा गर्छ र वर्णविज्ञानले त्यसलाई पकाउँछ** भन्छन्। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने

ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। ध्वनिले अर्थलाई केन्द्र मान्दै तर वर्णले अर्थली केन्द्र मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। ध्वनि उच्चारण, सञ्चरण, र श्रवणमा केन्द्रित हुन्छ भने वर्ण प्रयोगमा केन्द्रित हुन्छ। ध्वनि वर्णमूलक हुन्छ भने वर्ण वितरणमूलक हुन्छ। ध्वनि सामान्यीकृत हुन्छ भने वरण विशिष्टीकृत हुन्छ। भाषिक एकाइको प्रारम्भिक चरण ध्वनि हो भने उत्तरवर्ती चरण वर्ण हो। भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचार बहन गर्ने कथ्यरूपसँग हुन्छ। लेख्य भाषासँग ध्वनिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन। विचारको प्रकटीकरण बोलेर र लेखेर हुन सक्छ। बोलाइको समुचित प्रस्तुतिकरणका लागि ध्वनि निस्कनुपर्छ भने लेखाइको प्रस्तुति वर्णहरूबाट हुन्छ।

4.6 नेपाली वर्णका भेद

अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। एउटा वर्णमा एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि समूह हुन्छन्। वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। यो विशिष्ट, व्यतिरेकी र प्रकार्यपरक हुन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। कर, खर, गर, जस्ता शब्द लघुतम युग्म हुन्। यिनीहरूको तुलना गर्दा सबैमा अर परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो।

संसारमा थुप्रै भाषाको अस्तित्व देखिन्छ। एउटै भाषा पनि समयको अन्तराल, लामो इतिहास, भौगोलिक दुरी, भाषाद्वीपीय स्थिति, यातायातको कठिनाइ, विषय तथा पेसागत विविधता आदि जस्ता कारणले

Notes

छुट्टाछुट्टै भाषाका रूपमा विकसित हुन्छन्। यसरी विकसित भएका भाषाले अर्को भाषाभित्र विशेषतालाई पछ्याएको हुन्छ। त्यस्तो भिन्नता भाषाका आन्तरिक तथा बाह्य रचनाका कुनै पनि स्तरमा देखिन सक्छन्। तसर्थ अन्य भाषाका भाषिक विशेषताका आधारमा कुनै भाषालाई हेर्नु प्रस्तावित पद्धति मात्र हुन्छ। यस्तो पद्धतिले सम्बन्धित भाषाको वर्णात्मक स्वरूपको सही रूपमा प्रस्तुतिकरण हुँदैन। नेपाली भाषा अन्य भाषाभन्दा भिन्न वैशिष्ट्य ग्रहण गरेर स्वतन्त्र अस्तित्व कायम गरेको भाषा हो। त्यसैले यस भाषामा भएका वर्णहरूको पहिचान, वर्गीकरण र वर्णन आवश्यक हुन्छ। भाषामा स्वर र व्यञ्जन दुई खालका वर्णहरू पाइन्छन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो। विभिन्न भाषामा वर्णव्यवस्था आ-आफ्नै किसिमको पाइन्छ। नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित। नेपाली भाषाका सबै स्वर-व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण भिन्नबाट बाहिर निस्कने सासको सहायताले हुन्छ। उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली बोल्दा अर्थात् बातचित गरिँदा मात्र यी वर्णहरूको उच्चारण गरिने भन्ने बुझ्नुपर्छ।

नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।

नेपाली वर्णका भेद

नेपाली वर्णहरू	प्रकार	उदाहरण
जम्मा सङ्ख्या		
खण्डीय वर्ण	स्वर	अ, आ, इ, उ, ए, ओ
	6	
	अर्धस्वर	अइ (ऐ), आइ, उइ, एइ, ओइ, अउ (औ), आउ, इउ, एउ, ओउ

व्यञ्जन क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ,
ट, ठ,

ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प,
फ, ब, भ, म,

य, र, ल, व, स, ह

29

खण्डेतर वर्ण	अनुनासिका	-----
-----	1	
	विराम	-----
-----	1	

नेपाली भाषामा भएका खण्डीय तथा खण्डेतर वर्णहरूको सङ्ख्यालाई उक्त तालिकाले देखाएको छ। नेपाली भाषाका खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिको सङ्ख्या 47 देखिन्छ।

क) खण्डीय वर्ण

उच्चारण र श्रवणका आधारमा एक-एकवटा गरी छुट्ट्याउन सकिने ध्वन्यात्मक एकाइलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ। यस्ता खण्डीय वर्णलाई स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न सकिन्छ र उच्चरित ध्वनिको उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व आदिजस्ता कारणले देखापर्ने अन्तरली उच्चारण गर्ने व्यक्ति र श्रोतासमेतले पनि अनुभव गर्न सक्छ र त्यसअनुसार ती वर्णको वर्णन र विश्लेषण गर्न सक्छ। खण्डीय वर्णभित्र भाषाका स्वर (एकल र द्वि) र व्यञ्जन (अर्धस्वरसमेत) हरू पर्दछन्।

स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्ने तथा छुट्ट्याउन वा खण्ड गर्न सकिने वर्णलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ। खण्डीय वर्णहरू तीन प्रकारका छन्- स्वर, व्यञ्जन र अर्धस्वर। भाषाका स्वर, व्यञ्जन र अर्धस्वरहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न सकिन्छ। त्यस्तै यी ध्वनिहरूलाई खण्डीकृत गर्न

सकिन्छ। स्वतन्त्र अर्थ उद्भासित गर्न असक्षम भए पनि यस्ता ध्वनिहरूले वर्णात्मक- रूपात्मक- शब्दात्मक आदि एकाइमा प्रयुक्त हुँदा अर्थ प्रकट गर्न सक्छन्।

स्वरको परिचय र वर्गीकरण

संस्कृतको स्वृ धातुबाट स्वर शब्द व्युत्पन्न भएको हो। स्वर शब्दको शाब्दिक अर्थ ध्वनि हो। तर यस शब्दले हिजोआज विभिन्न अर्थलाई वहन गरेको पाइन्छ। स्वर र व्यञ्जनको स्पष्ट व्याख्याचाहिँ महाभाष्यकार पतञ्जलिले गरे। विभिन्न भाषाविदहरूद्वारा दिएको वर्णका भेदहरूको परिभाषा यसप्रकार छन्-

- स्वयम् उच्चरित हुने स्वर हुन्, व्यञ्जनचाहिँ स्वरका पछिपछि जान्छन्। स्वरको सहायताबिना व्यञ्जन उच्चारण हुन सक्दैनन्।---
पतञ्जलि
- जुन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा पर्दैन त्यसलाई स्वर भनिन्छ---**चूडामणि बन्धु**
- कुनै उच्चारणमा स्थानमा नठोकिई वा श्वास प्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ। तर श्वास प्रवाहमा रोकबाट नआउनु मात्र स्वरलाई हेर्ने आधार होइन। स्वरको कार्यली विचार गर्दा स्वरले अक्षरको काम गर्न सक्छ तर व्यञ्जनले त्यस्तो काम गर्न सक्दैन। फेरि अक्षरको संरचनामा स्वर केन्द्रविन्दु भएर आउँछ। त्यसैले स्वर र व्यञ्जनको भिन्नतालाई आक्षारिक र अनाक्षारिक आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ।----- **हेमाङ्गराज अधिकारी**
- उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा उत्पन्न नभई फोक्साबाट आएको श्वास विनारोकटोक बाहिर निस्केको अवस्थामा स्वर वर्णहरू उच्चरित हुन्छन्।----- **देवीप्रसाद गौतम**
- श्वास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न नभई उच्चरित हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ। यसको उच्चारण एकलै र धेरै बेरसम्म सजिलै गर्न सकिन्छ।

भाषामा स्वर वर्णको महत्वपूर्ण स्थान छ। स्वरको अभावमा अक्षरको रचना हुँदैन।----मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल

- आक्षारिक्ता हुनु स्वरको लक्षण हो, व्यञ्जन प्राय अनाक्षरिक हुन्छन्। केही व्यञ्जन (र, स, म, ज) बाहेक स्वरको लामो समयसम्म उच्चारण गर्न सकिन्छ तर अधिकांश व्यञ्जनको यस्तो उच्चारण सम्भव छैन। स्वतन्त्र रूपमा सबै व्यञ्जनको उच्चारण गर्न कठिन छ तर स्वरको स्वतन्त्र उच्चारण सम्भव छ। प्राय स्वरहरू घोष हुन्छन्, व्यञ्जनचाहिँँ घोष-अघोष दुवै हुन्छन्।----टङ्कप्रसाद न्यौपाने।
- खण्डीय वर्णलाई अबाधित (**Vocoid**) र बाधित (**Contoid**) भनेर प्रस्तुत गरे।----डा. पाइक

उपर्युक्त परिभाषामा आधारित स्वर वर्णका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- घोक्रादेखि हाब्रासम्मका सबै भाग खुला रही श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा नभई उच्चरित हुन्छन्।
- सापेक्षिक हिसाबले स्वर श्रवणीय हुन्छन्।
- उच्चारण गर्दा धेरै समयसम्म गर्न सकिने भएकाले स्वरहरू स्पष्ट हुन्छन्।
- स्वरहरू मौखिक वर्ण हुन्।
- यी घोष स्वरतन्त्रीको कम्पनबाट उच्चरित हुन्छन्।
- स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ।
- स्वरहरू आक्षारिक प्रकृतिका हुने हुँदा व्यञ्जनको उच्चारणमा पनि स्वरको शीर्षता हुन्छ अर्थात् व्यञ्जना वर्णलाई समेत समेटेर स्वरले अक्षरको निर्माण गर्न सक्छन्।
- व्यञ्जनको तुलनामा स्वरको सङ्ख्या कम हुन्छ।
- स्वरको उच्चारणमा श्रव्यघर्षण र बाधा हुँदैन।

नेपालीका स्वरहरूको सङ्ख्या

नेपाली भाषामा व्यतिरेकी स्वरहरू 6 वटा छन्। अर्थात् नेपालीमा षट्स्वरी व्यवस्था पाइन्छ। वर्णमालामा भएका सबै स्वर वर्ण नेपाली भाषामा व्यतिरेकी छैनन्। वर्णमालामा भएका स्वर वर्णहरू यसप्रकार छन्-

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः।

यीमध्ये अ, आ, इ, उ, ए, ओ समेत जम्मा 6 वटा मात्र स्वर नेपाली भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण हुन्। इ र ई लाई अनि उ र ऊ लाई कथ्य रूपमा व्यतिरेक गर्न नसकिने भएकाले इ र उ लाई मात्र स्वर वर्ण मानिएको छ। ऋ वर्ण संस्कृतमा थियो, नेपाली भाषाले र् + इ= रि का रूपमा उच्चारण गर्छन्। अ + इ=ऐ, र अ + उ= औ उच्चरित हुने भएकाले यी शुद्ध स्वर होइनन्, द्विस्वर (**Diphthongs**) हुन्। त्यस्तै ल् + ऋ (र + ई)= लृ हुने भएकाले यो ध्वनि पनि नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर होइन। अं ध्वनिमा अ + म् को संयुक्तमा देखिन्छ भने अः चाहिँ अ कै श्वसनबाट उत्पन्न वर्ण हो। अतएव नेपाली भाषामा व्यतिरेकी रूपमा 6 वटा मात्र स्वर ध्वनिको अस्तित्व देखिन्छ।

स्वर वर्णको वर्गीकरण

नेपाली भाषामा भएका व्यतिरेकी विभेदक स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

- जिब्राको उचाइको आधार
- जिब्राको सक्रियताको आधार
- ओठको स्थितिको आधार
- मांसपेशीय अवस्थाको आधार
- मुखविवरका अवस्थाको आधार

उचाइका आधारमा स्वरको भेद

नेपाली भाषामा भएका स्वरहरूको उच्चारण गर्दा मुखविवरमा जिब्राले विभिन्न किसिमको उचाइ ग्रहण गर्छ। नेपाली भाषाका इ, उ उच्च, ए, ओ मध्य, अ, आ निम्न स्वरलाई तालिकामा देखाउन सकिन्छ,

उच्च-----इ, उ

मध्य-----ए, ओ

निम्न-----अ, आ

जिब्रो हात्रामा (मुखविवरमा) सबभन्दा माथि उचालिई हात्राको खुला भाग साँघुरिन पुग्दा उच्चरित हुने र हात्रालाई पूरा फैलन दिई जिब्रो सबैभन्दा तल गई उच्चरित हुने अवस्थाको सृजना गर्दा उच्च र निम्न स्वर उच्चरित हुन पुग्छन् भन्ने कुरालाई उक्त चित्रले स्पष्ट गरिसकेको छ भने मध्य स्वरमा जिब्रो बीचसम्म मात्र उचालिन्छ।

जिब्रोको सक्रिय हिस्साका आधारमा स्वरको

भेद-

जिब्रो प्रशस्त खुम्चन र फैलन सक्ने मांसपेशीबाट बनेको अङ्ग हो। जिब्राका सबै भाग समान किसिमले स्वरको उच्चारणमा सक्रिय हुँदैन। अधिल्लो भागदेखि पछिल्लो भागसम्म कुनै न कुनै भाग सक्रिय हुन्छ। अधिल्लो भागको सक्रियतामा उच्चरित स्वर अग्र, बीचको भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने केन्द्रीय र जिब्राको पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा पश्य स्वरहरू उच्चरित हुन्छन्। नेपाली भाषामा अग्र र पश्य स्वर मात्र छन्। तलका तालिकामा अग्र र पश्य स्वरली देखाउन सकिन्छ-

अग्र	पश्य
इ	उ
ए	ओ

अ

आ

स्वरलाई अग्र, केन्द्रीय र पश्च भनेर डेनियल जोन्सले छुट्याएका हुन्। उनका अनुसार आ वर्ण केन्द्रीय हुन पुगेको मात्र हो। नेपालीमा केन्द्रीय स्वर छैनन्।

ओठको स्थितिका आधारमा स्वरको भेद

स्वरको उच्चारण गर्दा ओठको अवस्था समान रहेको पाइँदैन। कुनै स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन पुग्छ भने कुनैको उच्चारणमा गर्दा ओठ गोलो हुँदैन। यसकारण नेपाली स्वरलाई गोलित (**Rounded**) र अगोलित (**Flat**) गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

गोलित--- उ ओ

अगोलित--- इ, ए, अ, आ

मांसपेशीको अवस्थाका आधारमा स्वरको भेद

स्वरको उच्चारण गर्दा मुखका मांसपेशीहरू समान अवस्थामा रहँदैनन्। कुनैको उच्चारणमा मुखका मांसपेशी दृढ हुन्छन् भने कुनैको उच्चारणमा खुकुलिन्छन्। अतः स्वरली दृढ र शिथिल दुई भेद गर्न सकिन्छ। तलका तालिकामा दृढ र शिथिल स्वरहरू हेरौं-

दृढ--- आ इ उ

शिथिल--- अ ए ओ

मुखविवरको अवस्थाका आधारमा स्वरको भेद

मुखविवर हात्राको अवस्थाका रूपमा पनि व्याख्या हुन सक्छ। मुखविवरलाई निश्चित गर्ने अङ्ग जिब्रो र चिउँडो हुन्। चिउँडो चलायमान अङ्ग हो। यो फराकिलो र साँघुरो हुन्छ भने स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राले पनि विभिन्न उचाइ ग्रहण गर्छ। यसलाई चित्रमा हेरौं-

इ-----उ संवृत (

बन्द)

ए-----ओ अर्धसंवृत (आधाबन्द)

-----अ अर्धविवृत (आधाखुला)

-----आ विवृत (खुला)

डा. चूडामणि बन्धुले स्वरको वर्गीकरण गर्दा कोमल तालुको अवस्थाको पनि उल्लेख गरेका छन्। जुन वर्णको उच्चारण गर्दा फोक्साबाट निस्केका हावा नाकतिर पनि निस्कन्छ त्यस्तालाई अनुनासिक र मुखबाट मात्र निस्कनेली मौखिक वा अनुनासिक स्वर भनिन्छ। नेपालीका खण्डीय स्वरहरू मौखिक मात्र छन्। खण्डेतर हुँदाचाहिँ (ई, उँ, एँ, अँ, र औँ) अनुनासिक पनि हुन पुगेको पाइन्छ।

स्वरहरूको उच्चारण प्रक्रियामा नेपाली स्वरको स्पष्ट व्याख्या गरिसकिएको छ।

व्यञ्जनको परिचय र परिभाषा

वि उपसर्गयुक्त व्यञ्ज धातुमा अन्न प्रत्यय लागिर बनेको व्यञ्जन शब्दको शाब्दिक अर्थ व्यक्त गर्नु वा प्रकट गर्नु भन्ने हुन्छ। स्वर र व्यञ्जन शब्द प्राय विपरीतार्थक रूपमा प्रयोग हुँदै आएका छन्। स्वरको चर्चाबाट पनि कतिपय कुरा व्यञ्जनका सम्बन्धमा स्पष्ट भएकै छ। यस सन्दर्भमा व्यञ्जनको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिन्छ-

- व्यञ्जन ती ध्वनि हुन्, जसको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहलाई कुनै न कुनै ठाउँमा बाधा दिइन्छ।----- डा. चूडामणि बन्धु
- व्यञ्जनध्वनिहरू श्वास प्रवाहमा विभिन्नकिसिमका बाधाहरू हुँदा उच्चरित हुन्छन्। त्यसैले स्वर वर्णभन्दा व्यञ्जन वर्णको उच्चारण प्रक्रिया भिन्न हुन्छ। तर व्यञ्जन वर्णहरू एकलै उच्चरित हुँदैनन्। कुनै न कुनै स्वरसित टाँसिएर तिनीहरूको उच्चारण हुन्छ। स्वर र

व्यञ्जनलाई छुट्टयाउने प्रमुख आधार यही आश्रित र अनाश्रित स्थिति हो।---- डा. देवीप्रसाद गौतम

- श्वास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न भएर उच्चारण हुने वर्णली व्यञ्जन भन्दछन्। लामो समयसम्म उच्चारण गर्नाका लागि यिनीहरूलाई स्वरको सहायता आवश्यक हुन्छ। यिनीहरूबाट प्राय अक्षरको निर्माण हुँदैन।---- मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल
  - व्यञ्जनको उच्चारणमा फोक्सोबाट हावा निर्वाध रूपमा बाहिर निस्कन पाउँदैन यसमा कि त वायु मार्ग साँघुरिन्छ कि त पूर्ण रूपमा अवरुद्ध हुन्छ।---- डा. देवीप्रसाद गौतम र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल
  - व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट निस्केको सास निर्वाध गतिमा बाहिर आउँदैन।---- डा. हेमाङ्गराज अधिकारी
- उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा व्यञ्जन वर्णको देहायअनुसारका विशेषता उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ।
- लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्।
- व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्।
- व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्।
- व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्।
- व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन सक्छन्।
- व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्।

व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण

व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। ती आधारहरू यसप्रकार छन्-

- उच्चारण स्थानको आधार।
- उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नको आधार।
- घोषत्वको आधार (स्वरतन्त्रीको अवस्था) ।
- प्राणत्वको आधार (श्वास प्रवाहको मात्रा) ।

उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जनको भेद

भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न किसिमका उच्चारक अङ्गहरूको सक्रियतामा उच्चरित हुन्छन्। एउटा वर्णको उच्चारणमा कुनै खास उच्चारक अङ्गहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता हुने भए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा चाहिँ अन्य उच्चारक अङ्गहरूको पनि सहयोग हुन्छ। उच्चारक अङ्गहरू कुनै चल र कुनै अचल हुन्छन्। चल अङ्गलाई भन्दा अचल अङ्गलाई आधार बनाएर उच्चारण स्थानको निकर्षण हुन्छ। दुवै अङ्ग चल भए चल अङ्ग नै उच्चारण स्थानमा निर्धारित हुन्छ भने कम चल भए त्यसको र अचल भए त्यही प्राथमिकता क्रममा उच्चारण स्थान तोकिन्छ।

वर्ण उत्पादक अवयवहरूको सचित्र प्रस्तुतिमाथि भइसकेको छ। यहाँ व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण स्थानलाई चित्रात्मक व्याख्या गर्ने प्रयास गरिन्छ। व्यञ्जन वर्णलाई उच्चारण स्थानका आधारमा देहायअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

अ-----कण्ठ्य	आ-----वत्सर्य
इ-----दन्त्य	ई-----ओष्ठ्य
उ-----तालव्य	ऊ-----अतिकण्ठ्य

उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जन वर्णहरू

कुनकुन व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा कुनकुन उच्चारण अवयवहरू कहाँ कहाँ र के- कसरी रहन्छन् र तिनीहरूले श्वास प्रवाहमा कस्तो परिवर्तन ल्याउँछन् भन्ने आधारमा गरिने वर्गीकरणलाई उच्चारण प्रक्रिया भनिन्छ। यसलाई प्रयत्नको आधार पनि भन्न सकिन्छ। फोक्सबाट बाहिर निस्केको श्वास हाब्रो र नाके टोडकीमा मोर्ने वा परिचालन गर्ने तरिकालाई प्रयत्न भनिन्छ। व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न प्रक्रियाबाट उच्चरित हुन्छन्। उच्चारण अवयवको निकटताका कारणले भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रक्रिया फरक पर्न जान्छ। उच्चारण अवयवका निकटताका विभिन्न अवस्था देखिन्छन्। ती अवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ- स्वर्शबिना वायु मार्ग साँघुरिएको अवस्था, हल्का स्पर्श भएको अवस्था, बारम्बार स्पर्श भएको अवस्था, पूर्ण स्पर्श अवस्था। उच्चारण प्रक्रिया (प्रयत्न) का आधारमा व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण देहायबमोजिम गर्न सकिन्छ-

प्रयत्न (**Manner of Articulation**

)

स्पर्शी सङ्घर्षी   स्पर्शिसङ्घर्षी   नासिक्यपाश्विक प्रकम्पित
अर्धस्वर

घोषत्वको आधारमा (स्वरतन्त्रीको अवस्था)

व्यञ्जन वर्णको भेद-

व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण गर्ने महत्वपूर्ण आधार घोषत्वको आधार पनि हो। घोषत्वको सिर्जना स्वरतन्त्रीले गर्ने भएकाले यसलाई स्वरतन्त्रीको आधार पनि भनिन्छ। भाषाका वर्णहरूको उच्चारण गर्दा स्वरतन्त्रीका मूलत दुईवटा अवस्था हुन्छन्-

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री साँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्थाका आधारमा व्यञ्जनको भेद-

स्वरचिम्ती नसाँघुरिएको अवस्था घोष

स्वरचिम्ती साँघुरिएको अवस्था अघोष

प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन वर्णका भेद-

भाषाका व्यञ्जन वर्णलाई वर्गीकरण गर्ने यो अर्को आधार हो। प्राण भनेको हावाको मात्रा हो। जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावा धेरै निस्कन्छ ती वर्ण महाप्राण हुन्छन् र जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावाको मात्रा र गति कम हुन्छ ती अल्पप्राण हुन्छन्। हावालाई थोरै र धेरै उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्तीले गर्दछ। स्वरचिम्ती साँघुरिएका अवस्थामा हावाको उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्तीले गर्दछ। स्वरचिम्ती साँघुरिएकी अवस्थामा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्ती फरीकिंदा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्ती फराकिंदा हावाको निष्कासन बढी हुन्छ र महाप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन्। तालिकामा अल्पप्राण र महाप्राण वर्णहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

अल्पप्राण

महाप्राण

क च ट त प ग ज ड

ख छ ठ थ

फ घ झ ढ ध

द ब ड न म य र ल व

भ स ह

क) खण्डेतर वर्ण-

उच्चारण र श्रवणका आधारमा खण्डीकृत गर्न नसकिने ध्वन्यात्मक एकाइलाई खण्डेतर वर्ण भनिन्छ। वक्ता तथा श्रोताले खण्डेतर वर्णको उच्चारण स्थान,

प्रयत्न आदिका आधारमा उच्चार्य विन्दुको किटान गर्न सक्तैन। यस्ता वर्ण खण्डीय वर्णसँग सम्बद्ध भएर देखापर्छन्। अत यिनीहरू स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित हुँदैनन्। खण्डीय वर्णका विशेषतालाई चिनोहरूले अझ थपेर गर्छन्। खण्डेतर वर्णले थपेका ध्वन्यात्मक विशेषताली छुट्ट्याएर उच्चारण गर्न सकिँदैन। खण्डेतर वर्णमा मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन, लुर, बलेघात, विराम, लय आदि पर्दछन्। खण्डेतर वर्णको नामकरण विभिन्न ढङ्गले भएको पाइन्छ। अमेरिकी भाषा वैज्ञानिकहरूले यसली खण्डेतर वा अखण्ड वर्णको नाम दिन्छन्। नेपालीमा खण्डेतर वर्ण अङ्ग्रेजा (**Supra segmental phone**) को रूपान्तर भएर आएको हो।

खण्डेतर ध्वनिका सम्बन्धमा भाषा वैज्ञानिकहरूका अभिव्यक्तिलाई अधि सारौं-

- जब कुनै भाषामा मात्रा, अनुनासिकता, लय र आघात आदि विशेषता व्यतिरेकी भएर आउँछन्, त्यस्ता विशेषतालाई खण्डेतर अथवा गौण वर्ण भन्न सकिन्छ।--- डा. चूडामणि बन्धु
- खण्डेतर वा अखण्ड्य वर्म भनेको टुक्रा पार्न नसकिने अर्थात् टुक्राका रूपमा स्वतन्त्र उच्चारण गर्न नसकिने वर्ण हो।...वस्तुतः खण्डेतर वर्ण अरू नै वर्मका पूरक वा विस्तारक मात्र भएर आउँछन्। यसैले सामान्यतया स्वर र व्यञ्जनका गुण भएर आउने, स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित हुन नसकिने वर्णलाई खण्डेतर वर्म भनिन्छ।--- डा. टङ्कप्रसाद न्यौपाने
- भाषामा खण्डेतर स्वनिमहरूको छुट्टै वा स्वतन्त्र अस्तित्व वा प्रयोग हुँदैन। त्यसैले यिनीहरू स्वर तथा व्यञ्जनसँग मिलेर अस्तित्वमा आउँछन्। स्वर वा व्यञ्जनद्वै खण्ड गरेर छुट्टाछुट्टै हेर्न नसकिने भएकाले यिनीहरूलाईखण्डेतर स्वनिम भनिन्छ।--- मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल
- उच्चारण र श्रवणका आधारमा पृथक-पृथक रूपमा खण्डीकृत गर्न नसकिने वर्णात्मक एकाइ खण्डेतर वर्ण हुन्।--- डा. देवीप्रसाद र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्

- भाषाको आधार वर्ण हो। वर्ण भन्नाले प्रायः स्वर र व्यञ्जनलाई चिनिन्छ तर भाषा स्वर र व्यञ्जको योगबाट मात्र बन्दैन। स्वर र व्यञ्जनका साथ लागेर मात्रा, सुर, बलाघात आदिले पनि काम गरेका हुन्छन्।--- डा. भोलानाथ तिवारी
- हामी संहिता (Juncture), बलाघात (Stress), र सुर (Pitch) लाई खण्डेतर वर्ण भन्न सक्छौं।--- डा. भर्सेने

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा खण्डेतर वर्णका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- यी खण्ड गर्न नसकिने वर्ण हुन्।
- यिनीहरूको स्वर र व्यञ्जनको जस्तो स्वतन्त्र र सहज उच्चारण गर्न सकिँदैन।
- स्वर र व्यञ्जनका साथ लागेर मात्र उच्चरित हुने भएकाले यिनीहरूलाई पराश्रित वर्ण मानिन्छ।
- यी खण्डीय वर्णका पूरक वा विस्तारकका रूपमा प्रयुक्त हुने वर्ण हुन्।
- खण्डेतर वर्णले वर्णका सूक्ष्मतम विशेषतालाई समेट्ने भएकाले स्थूल आलेखनमा प्रायः अनुनासिकताबाहेक प्रस्तुत हुँदैनन्।
- ध्वनितात्त्विक आलेखनमा यी कोष्ठक [ ] भित्र मात्र देखापर्छन्।
- यी अर्थभेदक वर्णात्मक एकाइ हुन्, वार्णिक एकाइ होइनन्।
- यी स्वर र व्यञ्जनभन्दा कम श्रवणीय हुन्छन्।
- यिनीहरू उच्चारणमा लामो छोटो समय लाग्न सक्ने हुन्छन्।
- यी मौखिक तथा नासिक्य दुवै हुनसक्छन्।

खण्डेतर ध्वनिको भेद

खण्डेतर ध्वनिली देहायअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

मात्रा	आघात, बलाघात	सुर, तान
अनुनासिकता		
संहिता, विराम	लय	श्वसन

क) मात्रा (Length)- वर्णको उच्चारण गर्दा लाग्ने समयावधिकी मात्रा भनिन्छ। हामीले उच्चारण गर्ने सबै वर्म समान लम्बाइका हुँदैनन्। कुनै वर्णको उच्चारण गर्दा बढी समय लाग्छ भने कुनैको कम। यसमा उच्चारक अवयवको पनि भूमिका रहन्छ। स्वरको उच्चारण र व्यञ्जनको उच्चारणमा लाग्ने समय (मात्रा) को भेद हुन्छ। त्यसो त सूक्ष्म रूपमा हेर्दा (स्वर, द्विस्वर अर्धस्वर र प्रवाही व्यञ्जन नासिक्य, पार्श्विक सङ्घर्षी, प्रकम्पित आदि) हरूमा पनि अलगअलग समयावधिको उल्लेख हुन्छ। तर मूल रूपमा ह्रस्व र दीर्घ मात्रा प्रचलनमा छन्।

संस्कृतमा चार मात्राको उल्लेख भएको पाइन्छ- अर्धह्रस्व, ह्रस्व, दीर्घ र प्लुत। ठ्यौवाको एक आवाज बराबरको समयलाई आधाह्रस्व, आँखाको एक झिमिक वा विजुलीको एक चमक बराबरको समय लाग्नेलाई ह्रस्व मात्रा, कागको एक उच्चारण बराबरको समयलाई दीर्घ र मयूरको एक आवाज बराबरको समय लाग्ने वर्मली प्लुत भनिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको लेख्य स्वरूपमा ह्रस्व र दीर्घ पाइए पनि कथ्य स्वरूपमा यसले अन्तर ल्याएको पाइँदैन। मात्राले अन्तरमात्र ल्याउँछ। अत नेपाली भाषामा मात्राको अस्तित्व देखिँदैन।

ख) बलाघात (Stress, accent)- खण्डेतर वर्णको महत्वपूर्ण विशेषता बलाघात पनि हो। बलाघात बलको मात्रासँग सम्बद्ध विषय हो। हामीले उच्चारण गर्ने वर्म वा अक्षर सबैमै एकनासको बल प्रयोग हुँदैन। कुनैमा कम र कुनैमा बढी हुन्छ। फोक्साबाट आउने सासको मात्रा र गति बढी हुँदा स्वरचिम्टी साँघुरो अनुभूत हुन्छ अनि बढी प्रकम्पन पैदा हुन्छ। सासको मात्रा र गति प्रबल भई उच्चरित हुने विभिन्न भाषिक एकाइको स्पष्ट अनुभव श्रोताले गर्न सक्छ र अभिव्यक्ति र बोधका बीचमा सामाञ्जस्य हुन्छ, अन्यथा वक्ताको अभिप्राय श्रोताले गर्न सक्तैन। बलाघातयुक्त वर्ण वा अक्षरले वक्तामा वस्तुगत प्रभाव पार्छ। बलाघातयुक्त ध्वनिको उच्चारणमा शारीरिक शक्ति बढी खर्च हुन्छ र अभाषिक अङ्ग पनि यसमा संलग्न हुन

सक्छन्। बलाघातलाई ध्वनि, अक्षर, शब्द र वाक्य बलाघातमा भेद गर्न सकिन्छ।

ग) सुर, तान (Pitch)- सुर पनि खण्डेतर वर्णको विशेषता हो। स्वरचिम्टीको कम्पन र तनावबाट सुरको सिर्जना हुन्छ। फोक्साबाट आएको सासको मात्रा र स्वरचिम्टीका तनावबाट उत्पन्न प्रकम्पन आवृत्तिको तीव्रता नै सुर हो। सुर मूलत दुई प्रकारका हुन्छन्- उच्च र निम्न। स्वरचिम्टीको साँघुरोपन जति बढी हुन्छ त्यति हावाले स्वरचिम्टीलाई बढी थर्काउँछ। यसरी उक्त चिम्टीमा थर्कन पैदा गर्ने- नगर्ने कुरा फोक्साबाट आएको हावाको मात्रा र वेगमा पनि भर पर्छ। फोक्साबाट सासको ठूलो झोक्का आएको छ तर स्वरचिम्टीचाहिँ साँघुरिएको छ भने स्वभाविक रूपमा उच्च सुर पैदा हुन्छ। सापेक्षिक रूपमा घोष वर्णहरूको सुर उच्च हुन्छ, किनभने घोष वर्णको उच्चारणमा स्वरचिम्टी साँघुरिएका हुन्छन्।

सुरलाई नाप्न सकिन्छ। यसलाई मापन यन्त्रलाई एष्टअज व्मतचभ भनिन्छ। यसले स्वरचिम्टीको प्रकम्पन र त्यसको आवृत्तिली मापन गर्छ। स्वरचिम्टीको प्रकम्पन बढी भएका वर्णहरू उच्च सुरमा हुन्छन् भने स्वरचिम्टीको प्रकम्पन कम भएका निम्नसुरका हुन्छन्। स्वरचिम्टीका प्रकम्पन प्रतिसेकेन्ड 440 हर्जसम्म हुन्छ। सुरबाट मानसिक संवेदना र उच्चारणगत् विशेषताको अन्दाज लगाउन सकिन्छ। त्यसको उच्च र निम्न अवस्थाबाट प्राप्त हुन्छ। गात गायनमा उच्च सुरको अभ्यास हुन्छ। स्वरचिम्टीको कम्पन बढीभन्दा बढी गर्न गरिने अभ्यास रियाज गीत गायनको महत्वपूर्ण पक्ष हो।

घ) अनुनासिकता (Nasalisation)- वर्णको उच्चारणमा नाके टोङ्कीको संलग्नतासँग अनुनासिकताको सम्बन्ध हुन्छ। यो पनि खण्डेतर वर्णको विशेषता नै हो। नाकतिरबाट हावाको उन्मोचन हुने वर्ण ङ (ज, ण), न, म हुन्। खण्डेतर वर्ण शिरविन्दु र चन्द्रविन्दु हुन्। नेपाली भाषामा अनुनासिकता व्यतिरेकी देखिन्छ। नेपाली भाषामा अनुनासिक र अनुनासिक प्रयोगमा निहित अर्थगत् अन्तरलाई तलको उदाहरणले पनि देखाउँछ-

बाझो - बाँझो, आधी - आँधी, गास -
गाँस, ठाडो - ठाँडो, खाद - खाँद,
टाका - टाँका, अगार - अँगार, बाडी - बाँडी

ड) विराम, संहिता, सङ्गम (**Juncture**)- यो पनि खण्डेतर वर्णको विशेषता नै हो। वर्णहरूका बीचमा विराम हुन्छ। हामी विरामरहित रूपमा विभिन्न वर्णको उच्चारण गर्न सक्तौं। एउटा वर्म उच्चारित भएपछि अर्को वर्ण उच्चारित हुन्छ। यस्तो वर्णात्मक उच्चारणमा विभिन्न किसिमका विराम प्रयुक्त हुन्छन्। कथ्य भाषाको वर्णात्मक क्रम र त्यसका बीचको अन्तराललाई लेख्य भाषामा पनि अङ्कित गर्न सकिन्छ। यसका विविध किसिमको उल्लेख हुन सक्छ-

विराम----- [बन्दविराम, खुलाविराम

खुलाविराम----- [अचिह्नित विराम, चिह्नित विराम

चिह्नित विराम----- [अल्पविराम, अर्धविराम, पूर्णविराम

च) श्वसन (**Breathiness**)- श्वसन पनि खण्डेतर वर्णको विशेषता हो। श्वसन भनेको खण्डीय वर्णको उच्चारण गर्दा लाग्ने सास र समयदेखिबाहेक अरू सास र समय खर्च गरी उच्चारण गरिने वर्ण हो। श्वसनले विसर्ग वा दबासबिन्दुको जस्तो उच्चारणलाई जनाउँछ। यस्तो विसर्गात्मक उच्चारणमा खर्च हुने अतिरिक्त सासबाट उच्चारित हुने श्वसित वर्ण ह जस्तो सुनिन्छ। यस्तो वर्ण हुँदा र नहुँदा नेपालीमा अर्थव्यतिरेक गर्ने विशेषता पाइँदैनन् तर नेपालका थकाली, गुरुङ र तामाङ भाषामा व्यतिरेकी श्वसन पाइन्छ।

छ) लय (**Rhythm**)- लय पनि खण्डेतर ध्वनिको विशेषता हो। कुनै स्वर वर्णको दीर्घता खास वर्ण शृङ्खलामा आउँदा क्रमश कम हुन गई लगभग समताको स्थितिमा रहन्छ र त्यसबाट एक प्रकारको साङ्गीतिक झङ्कार (**Musical Notation**) उत्पन्न हुन्छ। यसरी वर्ण समताका कारणबाट हुने झङ्कारलाई लय भनिन्छ। झङ्कारलाई लय भनिन्छ। लयात्मकताका निमित्त भिन्नभिन्न स्थितिको सिर्जना हुन्छ। ती विभिन्न स्थितिको उल्लेख यस सन्दर्भमा गरौं-

- उच्च सुरमा अभिव्यक्त हुने वर्णलाई फोक्साबाट निस्कने हावाको मात्रा कम हुँदा स्वरचिम्टीको कम्पन आवृत्ति घट्न जान्छ।
- दीर्घस्वर र द्विस्वरको उच्चारणमा समयको मात्रा घट्न जान्छ।
- जिब्राको उचाइ घट्न जान्छ। जति दीर्घताको मात्रा बढ्छ त्यति जिब्रोको उचाइ बढ्न जान्छ तर लय समताको सिर्जनामा जिब्राको उचाइ घट्छ।
- अघोष र ह्रस्व स्वर वर्णको उच्चारणमा स्वरचिम्टीको कम्पन आवृत्ति तुलनात्मक रूपमा थोरै बढ्न जान्छ।
- बलाघातयुक्त वर्णहरूको उच्चारणमा पनि बलको मात्रा घट्न जान्छ।
- विभिन्न किसिमका वर्णहरूको उच्चारणमा समताको स्थिति हुँदा लयको सिर्जना हुन्छ।

लयको सम्बन्ध मात्रा, बलाघात, र सुरसँग पनि हुन्छ। श्रुति मधुरता लयको विशेषता हो। यसले श्रोतामा विशेष प्रभाव पार्न सक्छ। कर्णकट् अभिव्यक्तिलाई पनि कर्ण प्रिय बनुन लयले भूमिका खेल्न सक्छ। यसमा वर्णात्मक अभिव्यक्तिको आरोह अवरोह सामान्य कथनभन्दा भिन्न हुन्छ। बलाघातयुक्त विशेषता भएका वर्ण पनि बलाघातहीन वर्ण समान हुने र बलाघातहीन वर्ण पनि बलाघातयुक्त हुन खोज्ने प्रवृत्तिली जन्माउँछन् र लयको सिर्जना हुन्छ।

साङ्गीतमा स्वरको आरोह र अवरोहका विशेष तीनवटा क्रम हुन्छन्। ती क्रमहरू विलम्बित, मध्य र प्लुत हुन्। साङ्गीतिक लिपिमा क ले लयात्मकतालाई देखाउँछ यसको मात्रा बढ्दै जाँदा कक, ककक हुन सक्छ। स्वर तात्तु पर्ने स्थितिमा यस्तो साङ्गीतिक लिपि प्रयुक्त हुन्छ।

4.7 उपसंहार

नेपाली भाषामा रहेको मुख्य कुराहरू हुन्- ध्वनि र वर्ण। यी दुईवटा कुराको अध्ययन गरी यसबारे जानकारी हुन आवश्यक छ। यस एकाइको उद्देश्य नेपाली भाषामा रहेको ध्वनि र वर्णमाझको समानता र भिन्नताबारे अध्ययन पनि गर्नु हो। ध्वनि वा भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचारलाई

प्रतिनिधित्व गर्ने कथ्य रूपसँग छ, लिखित रूप वा माध्यमसँग होइन। भाषाका उच्चरित रूप र लिखित रूपका बीच अनिवार्य सम्बन्ध छैन। भाषिक ध्वनि भनेका ती ध्वनिहरू हुन् जो हाम्रो फोक्सोबाट बाहिर निस्कँदा सास सासनली, स्वरचिम्टी, घाँटी, दाँत, ओठ, जिब्रो र नाकबाट हुँदै बाहिर निस्कने क्रममा हाम्रो इच्छाअनुसार भाव प्रकट गर्नका निम्ति उच्चरित हुन्छन्। भाषिक ध्वनिको उच्चारण एउटा विशेष किसिमको मनोदैहिक क्रिया हो। भाषाको आधारभूत एकाइ हो। ध्वनिहरूको सम्बन्ध मानवीय उच्चारण अवयवहरूसँग रहेको हुन्छ। कुनै विचारको अभिव्यक्तिका निम्ति भाषिक ध्वनिको प्रयोग हुन्छ। यसैले भाषिक ध्वनिहरू कथनका संकेतहरू हुन्। ध्वनिले सँधै अर्थलाई संकेत गरिरहेको हुन्छ। कुनै एक भाषामा पाइने यही ध्वनि अर्को भाषामा भिन्न हुनसक्छ। कुनै नयाँ भाषा सिक्दा प्रायः अध्येतालाई पर्ने पहिलो महत्वपूर्ण कठिनाइ ध्वनिसम्बन्धी नै हुन्छ। ध्वनितात्त्विक रूपमा हरेक भाषा विशिष्ट हुन्छ र भाषिक अध्ययनअन्तर्गत ध्वनितत्त्वको अध्ययन अनिवार्य हुन आउँछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। जुन-जुन ध्वनिहरू जुनजुन स्थानमा आउँछन् ती-ती ध्वनिहरूको वितरणस्थान भनिन्छ। भाषाविज्ञानले मान्छेका उच्चारक अङ्गबाट उत्पन्न आवाजलाई ध्वनि मान्दछ। भाषिक ध्वनि ती ध्वनि हुन् जसको सहयोगले शब्द र वाक्यहरू गठन हुन्छन्। भाषामा प्रयोग हुने ध्वनिलाईलाई भाषिकध्वनि भनिन्छ। ध्वनिको उच्चारण सासको सहयोगबाट गरिन्छ। हरेक भाषाका ध्वनिहरू निश्चित रूपको वितरणमा आउँछन् भने कतिपय खास परिवेशमा आउँदैनन्। जुन ध्वनिहरू जुन स्थानमा आउँछन् ती स्थानलाई ती ध्वनिहरूको वितरण स्थान भनिन्छ।

कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आ-आफ्नो

वर्णव्यवस्था हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो। कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो। वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो।

कुनै पनि भाषामा केकति वर्णहरू छन् भन्ने कुरो ध्वनिहरूको वितरणको विश्लेषणबाट मात्र प्रमाणित हुन्छ। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो। ध्वनिले अर्थलाई केन्द्र मान्दैन तर वर्णले अर्थलाई केन्द्र मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। ध्वनि उच्चारण, सञ्चरण, र श्रवणमा केन्द्रित हुन्छ भने वर्ण प्रयोगमा केन्द्रित हुन्छ। ध्वनि वर्णमूलक हुन्छ भने वर्ण वितरणमूलक हुन्छ। ध्वनि सामान्यीकृत हुन्छ भने वर्ण विशिष्टीकृत हुन्छ। भाषिक एकाइको प्रारम्भिक चरण ध्वनि हो भने उत्तरवर्ती चरण वर्ण हो।

भाषामा स्वर र व्यञ्जन दुई खालका वर्णहरू पाइन्छन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो। विभिन्न भाषामा वर्णव्यवस्था आ-आफ्नै किसिमको पाइन्छ। नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित। उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली बोल्दा अर्थात् वातचित गरिँदा मात्र यी वर्णहरूको उच्चारण गरिने भन्ने बुझ्नुपर्छ। नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्। नेपाली

वर्णका भेदहरूमा नेपाली वर्णहरू- खण्डीय वर्ण स्वर अर्धस्वर व्यञ्जन,
खण्डेतर वर्ण- अनुनासिका विराम।

4.8 सार

- बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्।
- श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्।
- ध्वनि भौतिक स्वरूपको हुन्छ र यसलाई उच्चारणद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ।
- वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो।
- वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो।
- यो मूर्त एकाइ हो।
- यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो।
- नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।
- स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ।
- व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्।
- खण्डेतर वर्णमा मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन, लुर, बलेघात, विराम, लय आदि पर्दछन्।
- खण्डेतर वर्णले वर्णका सूक्ष्मतम विशेषतालाई समेट्ने भएकाले स्थूल आलेखनमा प्राय अनुनासिकताबाहेक प्रस्तुत हुँदैनन्।

4.9. अनुशीलनी

---

1) ध्वनि र वर्णका बीचमा भएका विभेदलाई औल्याउनुहोस्।

- 2) वर्ण र ध्वनिबारे अध्ययन गर्नुहोस्।
- 3) स्वर वर्णका विशेषताबारे लेख्नुहोस्।
- 4) व्यञ्जन वर्णको परिचय प्रस्तुत गरी विशेषताको टिपोट गर्नुहोस्।
- 5) नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णका विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेर देखाउनुहोस्।
- 6) नेपाली खण्डेतर वर्णको परिचय दिई यसका प्रकारको टिपोट गर्नुहोस्।

4.10 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. शान्तिप्रसाद ढकाल	सामान्य भाषाविज्ञान
2. डा. रामविक्रम सिजापति	भाषा परिचय
3. देवीप्रसाद गौतम	नेपाली भाषा
परिचय	
4. घनश्याम नेपाल कविता लामा	उच्च माध्यमिक
नेपाली व्याकरण र रचना	
5. डा. टङ्कप्रसाद न्यौपाने	भाषाविज्ञानको
रूपरेखा	
6. भीमनारायण रेग्मी र योगेन्द्रप्रसाद यादव	भाषाविज्ञान

4.11 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. ध्वनिको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 4.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. वर्णको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 4.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. ध्वनि र वर्णमा विभेद ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 4.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली वर्णका भेदहरू ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 4.6 अन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 5, नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकास

संरचना

- 5.1 उद्देश्य
- 5.2 परिचय
- 5.3. वर्णविज्ञानको अर्थ र परिभाषा
- 5.4. नेपाली वर्णविज्ञानको इतिहास
- 5.5. नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकास
- 5.6 उपसंहार
- 5.7सार
- 5.8 अनुशीलनी
- 5.9 अतिरिक्त अध्ययन
- 5.10 मूल्यवृद्धिको निमित्त उत्तर

5.1. उद्देश्य

नेपाली वर्णलाई वैज्ञानिक आधारमा कसरी अध्ययन गरिन्छ भन्ने बारे जानकारी गराउनु यस एकाइको एउटा उद्देश्य रहेको छ भने नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकासबारे अध्ययन गर्नु अर्को उद्देश्य रहेको छ। वर्णविज्ञानको इतिहास - विकास परम्पराबारे अध्ययन चिन्तन गर्नु यस एकाइको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। वर्णविज्ञानलाई परिभाषित गर्दै अध्ययनका क्षेत्रका आधारमा ध्वनिविज्ञानसँग तुलना गर्नु पनि उद्देश्य देखिन्छ।

5.2. परिचय

अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आ-आफ्नो वर्णव्यवस्था हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। साधारण व्यवहारमा वर्णलाई अक्षर पनि भन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमा चाहिँ ध्वनि, वर्ण, अक्षर र लिपि बेग्लाबेग्लै कुरा हुन्। शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। कर, खर, गर, जस्ता शब्द लघुतम युग्म हुन्। यिनीहरूको तुलना गर्दा सबैमा अर परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो। तर नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर र व्यञ्जन जम्मा 35 (6+29) वटा पाइन्छन्। ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ।

भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा वर्णको केन्द्रीय भूमिका हुन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ। यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्नचाहिँ नसक्ने ध्वनिलाई संवर्ण

भनिन्छ। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। प्रत्येक वर्ण अन्य वर्णभन्दा भिन्न र विशिष्ट हुन्छ। वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो। वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो। यो मूर्त एकाइ हो। यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो। यो परम्परामा अर्थभेदक रूपमा प्रकटित हुन्छ। यो निश्चित परिवेशमा वितरणमा आउँछ। असीमित ध्वनिलाई सीमित वर्णले प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन्। आदि।

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वसितुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। परिवेशअनुकूल ध्वनि परिवर्तन हुन्छन्। ध्वनिको परिवर्तन प्रक्रियालाई वर्णविज्ञानमा अध्ययन गरिन्छ। कुनै पनि भाषाका वर्णहरूको निर्धारणको उपयुक्त आधार वर्णविज्ञानले नै प्रदान गर्दछ। ध्वनिलाई भाषिक तहमा राखेर अध्ययन गर्ने यो वर्णविज्ञानले खास भाषाका ध्वनिहरूको वितरणका स्थितिको अध्ययन गर्दछ। त्यसैले वर्णविज्ञान वितरणमूलक र विश्लेषणात्मक हुन्छ। भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरू परस्परमा कति मिल्दाजुल्दा र कति अमिल्दा ठन् ती एउटै वर्गमा समाहित हुन सक्छन् वा सक्तैनन् वा एउटै वर्ण हुन्- होइनन् भनेर विशिष्ट किसिमले

अध्ययन गरिने भएकाले वर्णविज्ञान विशिष्टीकृत पनि हुन्छ। हरेक वर्णले फरक परिवेशमा आएर फरक काम पनि गर्छन्। कस्तो परिवेशमा खास वर्णले के काम गरेको छ भनेर त्यसको निक्योल गर्नु पनि वर्णविज्ञानको काम हो। अत वर्णविज्ञान प्रकार्यपरक पनि हुन्छ। भाषाका ध्वनिहरूको आफ्नो विन्यासक्रम हुन्छ। जुनसुकै ध्वनि जुनसुकै विन्यासक्रममा क्रमित हुन्छन् भन्ने हुँदैन। भाषाका खास परिवेश र क्रममा आउने ती ध्वनिले कस्तो अर्थलाई सङ्केत गर्छन् र अर्थगत् भेद देखाउँछन्, त्यसलाई वर्णविज्ञानको प्रकार्यगत विशेषताले प्रष्ट पार्दछ। प्रारम्भमा ध्वनि विज्ञानअन्तर्गत वर्णविज्ञान पर्दथ्यो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। वर्ण अमूर्त एकाइ नभएर मूर्त एकाइ हो। वर्ण भाषिक अवधारणाका आधारमा निर्धारित एकाइ हो। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ।

भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्। श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्। ध्वनि भौतिक स्वरूपको हुन्छ र यसलाई उच्चारणद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ। वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो। वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो। यो मूर्त एकाइ हो। यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो। नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्। स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्। खण्डेतर वर्णमा मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन, लुर, बलेघात, विराम, लय आदि पर्दछन्। खण्डेतर वर्णले वर्णका

सूक्ष्मतम विशेषतालाई समेट्ने भएकाले स्थूल आलेखनमा प्राय अनुनासिकताबाहेक प्रस्तुत हुँदैनन्। माथि दिइएका नेपाली वर्णमाला संस्कृत भाषाको वर्णमालामा आधारित छ र यस वर्णमालालाई नै भाषाको नेपाली वर्णमालाको रूपमा स्वीकार्नुको कारण के हो भने नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोतबाट आएका तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्द जस्ताको तस्तै रूपमा लेख्नुपर्ने नियम हाम्रो भाषामा रहेको हुनाले यी वर्णहरू हामीले चिन्नु आवश्यक छ।

5.3. वर्णविज्ञानको अर्थ र परिभाषा

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। परिवेशअनुकूल ध्वनि परिवर्तन हुन्छन्। ध्वनिको परिवर्तन प्रक्रियालाई वर्णविज्ञानमा अध्ययन गरिन्छ। कुनै पनि भाषाका वर्णहरूको निर्धारणको उपयुक्त आधार वर्णविज्ञानले नै प्रदान गर्दछ। ध्वनिलाई भाषिक तहमा राखेर अध्ययन गर्ने यो वर्णविज्ञानले खास भाषाका ध्वनिहरूको वितरणका स्थितिको अध्ययन गर्दछ। त्यसैले वर्णविज्ञान वितरणमूलक र विश्लेषणात्मक हुन्छ। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।

भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरू परस्परमा कति मिल्दाजुल्दा र कति अमिल्दा ठन् ती एउटै वर्गमा समाहित हुन सक्छन् वा सक्तैनन् वा एउटै वर्ण हुन्- होइनन् भनेर विशिष्ट किसिमले अध्ययन गरिने भएकाले

वर्णविज्ञान विशिष्टीकृत पनि हुन्छ। हरेक वर्णले फरक परिवेशमा आएर फरक काम पनि गर्छन्। कस्तो परिवेशमा खास वर्णले के काम गरेको छ भनेर त्यसको निक्क्योल गर्नु पनि वर्णविज्ञानको काम हो। अत वर्णविज्ञान प्रकार्यपरक पनि हुन्छ। भाषाका ध्वनिहरूको आफ्नो विन्यासक्रम हुन्छ। जुनसुकै ध्वनि जुनसुकै विन्यासक्रममा क्रमित हुन्छन् भन्ने हुँदैन। भाषाका खास परिवेश र क्रममा आउने ती ध्वनिले कस्तो अर्थलाई सङ्केत गर्छन् र अर्थगत भेद देखाउँछन्, त्यसलाई वर्णविज्ञानको प्रकार्यगत विशेषताले प्रष्ट पार्दछ। प्रारम्भमा ध्वनिविज्ञानअन्तर्गत वर्णविज्ञान पर्दथ्यो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ। यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्नचाहिँ नसके ध्वनिलाई संवर्ण भनिन्छ। नेपालीमा डाँडा का दुईवटा ड को उच्चारण बेग्लै सुनिने भए तापनि यी दुवै एउटै वर्णका संवर्ण हुन्। अथवा नेपालीमा साधारणतः स मात्र उच्चरित हुन्छ, श अनि ष को उच्चारण हुँदैन। यदि कुनै परिवेशमा श उच्चरित भएको पाइएमा त्यो स कै संवर्ण मात्र हो किनभने नेपालीमा श र स अर्थभेदक छैनन्। आकास र आकाश वा आँसु र आँशु मा कुनै अर्थगत भिन्नता छैन।

ध्वनि र वर्णमाला (**Alphabet**) का बीचमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध नहुन सक्छ। वर्णमालामा जति वर्ण छन् त्यस भाषामा त्यति नै वर्ण हुँदैनन्। वर्णमालाले लेखनपरम्परालाई मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछ। नेपालीमा एउटा मात्र स वर्ण छ तर वर्णमालामा श, ष, स तीनवटा छन्। ज, वर्ण नेपालीमा छैन। संस्कृतका आगन्तुक शब्दमा मात्र ण वर्ण छ। यसैले भाषाको ध्वनिव्यवस्था र लेखनव्यवस्था नितान्त भिन्न कुरा हुन्। कुनै पनि भाषामा केकति वर्णहरू छन् भन्ने कुरो ध्वनिहरूको वितरणको विश्लेषणबाट

मात्र प्रमाणित हुन्छ। कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो।

ध्वनिविज्ञानको सहारा नलिई वर्णहरूको निकर्षण सम्भव छैन। भाषाशास्त्री डा, पाइक ले ध्वनिविज्ञानले कच्चा माल जम्मा गर्छ र वर्णविज्ञानले त्यसलाई पकाउँछ भन्छन्। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। ध्वनिले अर्थलाई केन्द्र मान्दैन तर वर्णले अर्थलाई केन्द्र मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। ध्वनि उच्चारण, सञ्चरण, र श्रवणमा केन्द्रित हुन्छ भने वर्ण प्रयोगमा केन्द्रित हुन्छ। ध्वनि वर्णमूलक हुन्छ भने वर्ण वितरणमूलक हुन्छ। ध्वनि सामान्यीकृत हुन्छ भने वरण विशिष्टीकृत हुन्छ। भाषिक एकाइको प्रारम्भिक चरण ध्वनि हो भने उत्तरवर्ती चरण वर्ण हो। भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचार बहन गर्ने कथ्यरूपसँग हुन्छ। लेख्य भाषासँग ध्वनिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन। विचारको प्रकटीकरण बोलेर र लेखेर हुन सक्छ। बोलाइको समुचित प्रस्तुतिकरणका लागि ध्वनि निस्कनुपर्छ भने लेखाइको प्रस्तुति वर्णहरूबाट हुन्छ। मानिस उच्चारण अवयवका सहायताले थुप्रै ध्वनिहरूको उच्चारण गर्ने सक्छ। कुनै भाषाको प्रयोग गर्दा उसले उच्चारण गर्न सक्ने ध्वनिहरूको उच्चारण गर्दैन, त्यसभन्दा कम ध्वनिहरूको उच्चारण गर्छ। ध्वनिविज्ञानले भाषामा प्रयोग हुने र उच्चारण गरिने सबै ध्वनिको अध्ययन गर्छ तर वर्णविज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको मात्र अध्ययन गर्छ। ध्वनिविज्ञानले हरेक ध्वनिलाई स्वतन्त्र एकाइका रूपमा लिन्छ तर वर्णविज्ञानले ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। तसर्थ यसले कुनै एक ध्वनि अर्कासँग व्यतिरेकी हो वा होइन भन्ने आधारमा उक्त ध्वनि स्वतन्त्र एकाइ वर्ण वा अर्को ध्वनिमाथि आश्रित वा अर्को ध्वनिको पूरक संवर्ण हो भनेर हेर्दछ। ध्वनिविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यनिरपेक्ष रूपमा गर्ने हुँदा यो भाषानिरपेक्ष हुन्छ। तर वर्णविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यका सापेक्षतामा अध्ययन गर्दछ। ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञानमा फरकहरू देखापरे तापनि यी दुई बीच अत्यन्त निकट सम्बन्ध रहेको छ। दुवैको अध्ययनको विषय भाषिक ध्वनि नै भएकाले उक्त सम्बन्ध स्वत स्पष्ट छ।

5.4. नेपाली वर्णविज्ञानको इतिहास

प्रारम्भमा वर्णविज्ञान पनि ध्वनिविज्ञानसँगै समेटिएको थियो। उन्नाइसौँ शताब्दीअघि यी दुई शाखा भिन्नभिन्न रूपमा विकसित नभएकाले वर्णका विषयमा पनि ध्वनिविज्ञानमा नै अध्ययन गरिन्थ्यो। उन्नाइसौँ शताब्दापछि मात्र ध्वनिविज्ञानबाट वर्णविज्ञान छुट्टिएको हो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। ध्वनिविज्ञानबाट छुट्टिएपछि नै वर्णविश्लेषण र वर्ण निर्धारणका सम्बन्धमा विभिन्न अवधारणाहरू विकसित भए। त्यसपछिमात्र वर्णलाई भाषाको आधारभूत एकाइ मान्न थालिएको हो।

इ. सं. 1870 तिर रुसी भाषाशास्त्री क्रुजेस्कीले पहिलोपल्ट वर्ण शब्दको प्रयोग गरेका हुन्। यसलाई मनोवैज्ञानिक अवधारणाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने रुसी भाषाशास्त्री कुर्त्ने हुन्। फर्डिन्यान्ड डि. सस्युरले वर्णात्मक भाषाविज्ञानलाई जन्म दिए। यसअनुसार भाषाको वर्तमान स्थितिको यथार्थ विश्लेषण हुन्छ। वर्णनात्मक भाषाविज्ञानका प्रणेता सस्युरले वर्णलाई मनोवैज्ञानिक र अमूर्त वस्तु तथा संवर्णलाई भौतिक र मूर्तवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरे। वर्णली वितरणका आधारमा विश्लेषण र व्याख्या गर्ने धारणा प्रस्तुत गर्ने प्राग सम्प्रदायका भाषाशास्त्री व्रुवेच्कोइ हुन्। यिनले वर्ण, संवर्ण र मुक्त वर्णका विषयमा पनि चर्चा गरेका छन्। प्राग सम्प्रदायका अर्को भाषाशास्त्री याकोब्सनले इ. सं. 1928 तिर ध्वनिली द्विचरविभेद द्वारा हेर्ने धारणा अघि सारे। यसअनुसार भाषाका ध्वनि भएका ध्वन्यात्मक विशेषतालाई ध्वनात्मक चिह्न द्वारा हेर्ने धारणा अघि सारे। यसअनुसार भाषाका ध्वनिमा भएका ध्वन्यात्मक विशेषतालाई ऋणात्मक चिह्न द्वारा जनाइन्छ। यो द्विचर विभेद को सिद्धान्तलाई प्राग सम्प्रदायले 1937तिर मात्र सकाऱ्यो। कोपेनहेगन सम्प्रदायका भाषाशास्त्री यल्म स्लेभ र उल्डालले वर्णलाई अर्थ विभेदक एकाइका रूपमा परिभाषित गरे। वर्णलाई मनोवैज्ञानिक अवधारणा मान्ने पूर्वपरम्पराको विरोध गरी वर्णविश्लेषण गर्दा

प्रकार्यका आधारमा गर्नुपर्ने कुरा पनि यिनीहरूले अघि सारे। संरचनावादी बोआस र सपरियरले वर्णलाई मनोविम्बका रूपमा लिएर वर्णको व्यतिरेकी सम्बन्धलाई पनि देखाउन पुगेका छन्। भाषाशास्त्री ब्लुमफिल्डले वर्णलाई भौतिक र वस्तुगत सन्दर्भबाट प्रस्तुत गरेका छन् र उनले वर्णको विश्लेषण गर्दा वितरणको सिद्धान्तलाई आधार बनाउनुपर्ने कुरा अघि सारे। उनले वर्णलाई विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षण भएको लघुतम भाषिक एकाइ मानेका छन्। संरचनावादी के. एल. पाइकको वर्ण तथा संवर्णलाई इमिक र इटिक रूपमा हेर्ने दृष्टिकोणले वर्णविश्लेषका दिशामा नयाँ आयाम थपेको छ। रूपान्तरणवादी नोम चोम्स्कीले माथिका वितरण र व्यतिरेकी आधारमा वर्ण विश्लेषण गर्ने आधारलाई अस्वीकार गरे। उनले लघुतम युग्म छानेर वर्ण निर्धारण गर्ने प्रक्रियाले अर्थली सङ्केत गर्दैन र यसरी गरिने युग्म परीक्षणले अर्थ परीक्षण पनि गर्दैन भन्ने धारणा पनि प्रस्तुत गरे। उनले ध्वन्यात्मक अभिलक्षणलाई वर्ण विश्लेषण गर्ने महत्वपूर्ण आधार हो भन्ने कुरालाई मान्यता दिए र प्राग सम्प्रदायका याकोब्सन आदिका अध्ययनलाई परिमार्जन र अग्रगति दिने काम भाषाशास्त्री पोस्टलले पनि गरेका छन्। वर्णविज्ञानको अध्ययन परम्पराका उन्नायकहरू हेनरी स्विट, ज्यानियल जोन्स, ए.सि.जिम्सन, जे. आर. फर्थ, ह्यालिडे, जे.सि.क्याटफोर्ड, आर. एच. रविन्स, पि.लेडिफगेड आदि हुन्। यिनीहरूले खण्डीय वर्णलाई वर्णविज्ञान र खण्डेतर वर्णलाई वर्णेतर वर्णविज्ञानको नामकरण पनि गरे।

5.5. नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकास

कुनै भाषाको वर्णको पहिचान गर्ने र उक्त भाषामा कति वर्ण छन् र ती कसरी उक्त भाषामा प्रयोगमा आउँछन् भनेर हेर्ने काम वर्णविज्ञानले गर्दछ। वर्णका विश्लेषका लागि संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। यिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्णविश्लेषण गर्न सकिन्छ। ती सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन्-

Notes

- व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त
- मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त
- ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त
- परिपूरक वितरणको सिद्धान्त
- तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त
- मितव्ययिताको सिद्धान्त

यी सिद्धान्तहरूले भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरूमध्येबाट वर्णको निर्धारण गर्न मद्दत पुग्दछ।

व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त

एउटै स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि भनिन्छ। नेपालीका यी उदाहरण हेरौं-

काम- खाम

यस उदाहरणमा क र ख ध्वनि व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि हुन्। यी दुवैको परिवेश आ हो। व्यतिरेकी वितरणमा आउने ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्ण हुन्। त्यसैले क र ख नेपालीका छुट्टाछुट्टै दुई वर्ण हुन्। व्यतिरेकी वितरण हेर्ने लघुतम युग्म को प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणमा लिएका काम र खाम लघुतम युग्म हुन्। लघुतम युग्मका दुई सदस्यहरू एक मात्र ध्वनिको भिन्नताले गर्दा भिन्नभिन्न अर्थ प्रदान गर्दछन्। यी दुई शब्दवीचको भिन्नता भनेको एउटा मात्र ध्वनिको भिन्नता हो जसले अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ।

मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त

दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनिहरू भनिन्छ र यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णको संवर्ण मानिन्छन्। नेपाली भाषाबाट यो उदाहरण हेरौं- रेडियो-डाडु

यस उदाहरणमा ड र ङ को परिवेश एउटै छ र अर्थमा पनि भिन्नता छैन। तसर्थ यी दुवै एउटा वर्णका संवर्ण हुन्।

ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त

ध्वन्यात्मक अनुरूपता भनेको दुई ध्वनिहरू ध्वन्यात्मक रूपमा उस्तै हुनु हो। प र फ दुई ध्वनि ध्वन्यात्मक रूपले अनुरूप छन् भन्न सकिन्छ। यसको आधार के हो भने यी दुई ध्वनिबीच प्राणत्वबाहेक अरू सबै विशेषता समान हुने स्थिति नै ध्वन्यात्मक अनुरूपता हो। यस सिद्धान्तलाई परिपूरक वितरणको सिद्धान्तसँग राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। परिपूरक वितरणमा आउने ध्वनिहरू सामान्यत एकाै वर्णका संवर्ण हुन्छन् तर कहिलेकाही यस्तो स्थिति हुन्छ कि ती दुई ध्वनिलाई एउटै वर्णका संवर्णका रूपमा लिनु युक्तिसङ्गत देखिँदैन। फलतः ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्तअनुसार कुनै दुई ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण हुनन परिपूरक वितरणमा आएर मात्र हुँदैन तिनमा ध्वन्यात्मक अनुरूपता पनि हुनुपर्छ।

नेपालीमा यसलाई प्रष्ट्याउन एउटा राम्रो उदाहरण छ। ह ध्वनि कहिले पनि पदान्तमा आउँदैन र ङ् ध्वनि अनुकरणबाट निर्मित शब्दमा बाहेक पदादिमा आउँदैन। यसरी हेर्दा ह र ङ परिपूरक वितरणमा रहेका देखिन्छन् तर यी दुई ध्वनिबीच स्थान र प्रयत्न दुई आधारमा क्रमशः स्वरयन्त्रमुखी र हनुमूलीय तथा सङ्घर्षी र नासिक्य स्पष्ट रूपले भिन्नता रहेकाले ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्तअनुसार यी दुई ध्वनि एकाै वर्णका संवर्ण नभई भिन्नभिन्न वर्ण हुन्।

परिपूरक वितरणको सिद्धान्त

दुई ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा कहिल्यै उपस्थित हुँदैनन् वा एउटा ध्वनि आउन सक्ने परिवेशमा अर्को ध्वनि आउँदान भने ती ध्वनिहरू परस्पर परिपूरक वितरणमा आएका मानिन्छन्। यस्ता ध्वनिहरू सामान्यत एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् नेपालीको यो उदाहरण हेरौ- आफू- फुपू-----
-----आँखा- खाग

यस उदाहरणमा पहिलो फ वर्ण भिन्न छन्। यी वर्ण सङ्घर्षी हुन् भने दोस्रो ध्वनि ख स्पर्शिको परिवेशमा आएका छन्। यी दुई परिवेशमा पदादिको परिवेश छ। यी दुई परिवेशमा क्रमश परिपूरक वितरणमा आएका छन्। त्यसैले यी दुई जोडा ध्वनिहरू दुई वर्णका परस्पर संवर्णहरू हुन्।

तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त

कुनै भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जन सामान्यत सममितियुक्त ढाँचामा रहेको हुन्छन् भनिन्छ। यस्तो ढाँचा तर्कपूर्ण मानिन्छ। उदाहरणका लागि एउटा कुनै भाषामा तीन स्वर छन् भने ती स्वर इ, उ, आ हुन्छन्, पाँच स्वर छन् भने इ उ ए ओ आ हुन्छन्। नेपालका अधिकांश भोटबर्मेली परिवारका भाषामा यिनै पाँच स्वर पाइन्छन्। यस उदाहरणमा अग्र, पश्च, उच्च, निम्न सबै स्वरहरूको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ। यससिद्धान्तअनुसार यदि भाषामा अग्र स्वर मात्र भेटिए भने पश्च स्वर पनि होलान भनी खोजी गर्नुपर्छ। नेपाली स्पर्शी, स्पर्शसङ्घर्षी र नासिक्य व्यञ्जनहरू हेरौं-

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	
ट्	ठ्	ड्	ढ्	
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

यस उदाहरणमा दन्त्य नासिक्य व्यञ्जन देखिँदैन। यस्तो स्थितिमा त्यो व्यञ्जन पनि नेपालीमा होला भनी खोज्नुपर्ने हुन्छ। तर नेपालीमा वास्तवमै यो वर्ण छैन।

मित्ययिताको सिद्धान्त

भाषामा वर्णको सङ्ख्या थोरैहुनु अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ। तसर्थ, माथि उल्लेखित सबै सिद्धान्तहरूको अनुकूल हुने गरी सकेसम्म थोरै वर्ण निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त मित्ययिताको सिद्धान्त

हो। मानौं कुनैभाषामा एकजना विद्वानले 40 वटा र अर्का विद्वानले 35 वटा वर्ण निर्धारण गरेका छन् भने अन्य सिद्धान्तहरूले प्रतिकूल नभएमा 35 वर्णको निर्धारण उपयुक्त ठहर्छ।

माथि चर्चा गरिएका सिद्धान्तहरूका आधारमा नेपाली वर्णहरूको निर्धारण वा पहिचान यसरी गर्न सकिन्छ-

उच्चरित नेपाली स्वरवर्ण

अ आ इ उ ए ओ

नेपालीमा यी उच्चरित स्वर वर्ण 6 वटा मात्र छन्। नेपाली भाषामा व्यतिरेकी स्वरहरू 6 वटा छन्। अर्थात् नेपालीमा षट्स्वरी व्यवस्था पाइन्छ। वर्णमालामा भएका सबै स्वर वर्ण नेपाली भाषामा व्यतिरेकी छैनन्। वर्णमालामा भएका स्वर वर्णहरू यसप्रकार छन्-

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः।

यीमध्ये अ, आ, इ, उ, ए, ओ समेत जम्मा 6 वटा मात्र स्वर नेपाली भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण हुन्। इ र ई लाई अनि उ र ऊ लाई कथ्य रूपमा व्यतिरेक गर्न नसकिने भएकाले इ र उ लाई मात्र स्वर वर्ण मानिएको छ। ऋ वर्ण संस्कृतमा थियो, नेपाली भाषीले र् + इ= रि का रूपमा उच्चारण गर्छन्। अ + इ=ऐ, र अ + उ= औ उच्चरित हुने भएकाले यी शुद्ध स्वर होइनन्, द्विस्वर (**Diphthongs**) हुन्। त्यस्तै ल् + ऋ (र + ई)= लृ हुने भएकाले यो ध्वनि पनि नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर होइन। अं ध्वनिमा अ + म् को संयुक्तमा देखिन्छ भने अः चाहिँ अ कै श्वसनबाट उत्पन्न वर्ण हो। अतएव नेपाली भाषामा व्यतिरेकी रूपमा 6 वटा मात्र स्वर ध्वनिको अस्तित्व देखिन्छ।

व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ। लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्। व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्। व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन

Notes

सक्छन्। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्। नेपाली भाषामा व्यञ्जन वर्ण 29 वटा छन्, जस्तै-

उच्चरित नेपाली व्यञ्जन वर्ण

क् ख् ग् घ् ङ्
च् छ् ज् झ्
ट् ठ् ड् ढ्
त् थ् द् ध् न्
प् फ् ब् भ् म्
य् र् ल् व्
स् ह्

उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली लेखाइमा व्यवहार गरिँदै आएका स्वर-व्यञ्जन वर्ण भन्ने बुझ्नुपर्छ। यो नेपाली लेखन परम्परामा चलिआएका स्वर-व्यञ्जन हुन्। प्रचलित नेपाली वर्णमालामा 13 वटा स्वरवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै-

नेपाली वर्णका लिखित रूप

लिखित नेपाली स्वर-व्यञ्जन-वर्ण

अ आ इ ई
उ ऊ ऋ
ए ऐ ओ औ अं अः

प्रचलित नेपाली लेखाइअनुसारको वर्णमालामा 36 वटा व्यञ्जनवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै-

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ् ज्ञ्
 ट् ट्र् ड् ढ् ण्
 त् थ् द् ध् न्
 प् फ् ब् भ् म्
 य् र् ल् व्
 श् ष् स् ह्
 क्ष् त्र् ज्ञ्

वर्णमालामा देखाएका ज्, ण्, श्, ष् नेपालीमा न त अर्थभेदक छन् न त यिनीहरूको उच्चारण नेपाली जिब्रोले सहज रूपमा गर्न सक्छ। लेखनमा श्, ष्, स् तीनैवटा चिह्नले स को नै प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ। प्राय स्वरहरू घोष हुन्छन्, व्यञ्जनचाहिँ घोष-अघोष दुवै हुन्छन्। नेपाली भाषामा भएका व्यतिरेकी विभेदक स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- जिब्राको उचाइको आधार, जिब्राको सक्रियताको आधार, ओठको स्थितिको आधार, मांसपेशीय अवस्थाको आधार, मुखविवरका अवस्थाको आधार।

जिब्राको उचाइ वा अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रोको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा सास कतै नरोकिई बाहिर निस्कन्छ, तर कतिपय स्वर उच्चारण गर्दा जिब्रो माथि उठेर सास बाहिर आउने बाटो अलिक साँघुरो बनाइदिएको हुन्छ। यस दृष्टिले मुखभित्र जिब्राले लिने उचाइका स्थिति चार प्रकारका हुन्छन्- उच्च, उच्च-मध्य, निम्न-मध्य, र निम्न। जिब्रो माथि उठेर कठोर तालुका नजिकै पुगेको अवस्थामा उच्चरित हुने स्वरवर्णलाई उच्च स्वरवर्ण भनिन्छ। यसरी जिब्रो र मुखको माथिल्लो भाग एकाअर्काका नजिकमा आएकाले सास छिर्ने बाटो साँघुरो भएको अवस्था हुने हुनाले यसलाई संवृत अवस्था पनि भन्दछन्। संवृत भन्नाले साँघुरो, छोपिएको वा घेरिएको भन्ने अर्थ बुझिन्छ, जस्तै- इ, उ। जिब्रो मुखभित्र आधाभन्दा मास्तिरसम्म उठार मुखविवरको

Notes

माथिल्लो भाग साँघुरिएको तर उच्चस्थितिको तुलनामा अधिक खुल्ला रहेको अवस्थामा उच्चारित हुने स्वरवर्णलाई उच्च-मध्य भनिन्छ, जस्तै- आ। निम्नमध्यस्वरलाई अर्धविवृत स्वर भनिन्छ। जुन स्वरवर्णको उच्चारण गर्दा जिब्रो प्राय आफ्नो स्वाभाविक स्थितिमा रहन्छ, अनि मुखविवर खुल्ला रहन्छ त्यस्ता स्वरलाई निम्न भनिन्छ, जस्तै- आ। यस्ता निम्नस्वरवर्णलाई विवृत स्वरवर्ण पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा भएका स्वरहरूको उच्चारण गर्दा मुखविवरमा जिब्राले विभिन्न किसिमको उचाइ ग्रहण गर्छ। नेपाली भाषाका इ, उ उच्च, ए, ओ मध्य, अ, आ निम्न स्वरलाई तालिकामा देखाउन सकिन्छ,

उच्च-----इ, उ

मध्य-----ए, ओ

निम्न-----अ, आ

जिब्रो हात्रामा (मुखविवरमा) सबभन्दा माथि उचालिई हात्राको खुला भाग साँघुरिन पुग्दा उच्चरित हुने र हात्रालाई पूरा फैलन दिई जिब्रो सबैभन्दा तल गई उच्चरित हुने अवस्थाको सृजना गर्दा उच्च र निम्न स्वर उच्चरित हुन पुग्छन् भन्ने कुरालाई उक्त चित्रले स्पष्ट गरिसकेको छ भने मध्य स्वरमा जिब्रो बीचसम्म मात्र उचालिन्छ।

जिब्रोको सक्रिय हिस्साका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरवर्णको उच्चारणका सन्दर्भमा हामी जिब्रोलाई तीन भागमा बाँड्न सक्छौं- अग्र, मध्य र पश्च, निम्न। जिब्रोको अघिल्लो भागका सक्रियतामा उच्चरित हुने स्वरलाई अग्रस्वर भनिन्छ। जिब्रो प्रशस्त खुम्चन र फैलन सक्ने मांसपेशीबाट बनेको अङ्ग हो। जिब्रोका सबै भाग समान किसिमले स्वरको उच्चारणमा सक्रिय हुँदैन। अघिल्लो भागदेखि पछिल्लो भागसम्म कुनै न कुनै भाग सक्रिय हुन्छ। अघिल्लो भागको सक्रियतामा उच्चरित स्वर अग्र, बीचको भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने केन्द्रीय र जिब्रोको पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा पश्य स्वरहरू उच्चरित हुन्छन्। नेपाली भाषामा अग्र र पश्च स्वर मात्र छन्। तलका तालिकामा अग्र र पश्च स्वरली देखाउन सकिन्छ-

अग्र	पश्च
इ	उ
ए	ओ
	अ
	आ

स्वरलाई अग्र, केन्द्रीय र पश्च भनेर डेनियल जोन्सले छुट्ट्याएका हुन्। उनका अनुसार आ वर्ण केन्द्रीय हुन पुगेको मात्र हो। नेपालीमा केन्द्रीय स्वर छैनन्।

ओठको स्थितिका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरको उच्चारणमा जिब्राको झैं ओठको पनि भूमिका उलेखनीय छ। तर जिब्राको कार्य मुखविवरभित्र हुन्छ भने ओठको बाहिर हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा ओठको स्थिति एकैनासको हुँदैन। उच्चारणमा ओठले लिने आकारअनुरूप स्वरवर्णका दुई भेद छन्- **गोलित** र **अगोलित**। स्वरको उच्चारण गर्दा ओठको अवस्था समान रहेको पाइँदैन। कुनै स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन पुग्छ भने कुनैको उच्चारणमा गर्दा ओठ गोलो हुँदैन। यसकारण नेपाली स्वरलाई गोलित (**Rounded**) र अगोलित (**Flat**) गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन्छ त्यसै गोलित स्वर भनिन्छ। पश्च स्वर उ, ओ गोलित स्वर हुन्। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो नभएर फैलिएको हुन्छ अर्थात् आफ्नो सहज स्थितिमा नै रहन्छन्, यस्तो स्थितिमा उच्चारित स्वर **अगोलित** हुन्छन्। जस्तै- अग्र स्वर इ ए र मध्य स्वर आ अगोलित स्वर हुन्। गोलित स्वरवर्णलाई **कुञ्चित** अनि अगोलित स्वरवर्णलाई **प्रश्चित** स्वर पनि भन्दछन्। दुवैको माझको जस्तो स्थिति भएमा तटस्थ स्वर भनिन्छ।

उपर्युक्त आधारमा नेपाली स्वरवर्ण

गोलित--- उ ओ

अगोलित--- इ, ए, अ, आ

Notes

- अ- यो निम्नमध्य, पञ्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाका केही भाषिका क्षेत्रमा यो केही मात्रामा गोलित पाइन्छ। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा पाइन्छ। जस्तै- अम्बक, जीवन, सँग।
- आ- यो केन्द्रीय, निम्न र अगोलित स्वर हो। कुनै स्थितिमा अर्को वर्णका साथ आउँदा यो अग्रतिर बढ्न थाल्छ। यो शब्दका सुरु, विच र अन्त यी तीनै ठाउँमा आउन सक्छ, जस्तै- आइफल, फलाम, अमला।
- इ- यो अग्र, उच्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाको लिखित रूपमा इ, र, ई दुवैको प्रयोग पाइन्छ तापनि साधारण बोलचालमा त्यस्तो भेद छैन। शब्दका तीनै स्थानमा पाइन्छ। जस्तै- इ- इच्छा, रमिता, भाइ। ई- ईश्वर, केन्द्रीय, दुई।
- ई- यो पञ्च, उच्च र गोलित स्वर हो। इ को झै यसको पनि लेखनमा उ, र ऊ दुई रूप प्रचलित छन् तापनि नेपालीमा भने सामान्यत एउटै उ को मात्र उच्चारण हुन्छ। यो पदका तीनै ठाउँमा आउँछ। जस्तै- उ- उखान, बालुवा, च्याउ। ऊ- प्रसून, आफू।
- उ- यो अग्र, उच्च-मध्य र अगोलित स्वर हो। यो शब्दका तीनै ठाउँ आउँछ। जस्तै- एउटा, भएर, बनाए।
- ऊ- यो पञ्च, उच्च-मध्य र गोलित स्वर हो। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ। जस्तै- ओखर, बनोट, भलायो।

मांसपेशीको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरको उच्चारण गर्दा मुखका मांसपेशीहरू समान अवस्थामा रहँदैनन्। कुनैको उच्चारणमा मुखका मांसपेशी दृढ हुन्छन् भने कुनैको उच्चारणमा खुकुलिन्छन्। अतः स्वरलाई दृढ र शिथिल दुई भेद गर्न सकिन्छ। तलका तालिकामा दृढ र शिथिल स्वरहरू हेरौं-

दृढ--- आ इ उ

शिथिल--- अ ए ओ

मुखविवरको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता- मुखविवर हात्राको अवस्थाका रूपमा पनि व्याख्या हुन सक्छ। मुखविवरलाई निश्चित गर्ने अङ्ग जिब्रो र चिउँडो हुन्। चिउँडो चलायमान अङ्ग हो। यो फराकिलो र साँघुरो हुन्छ भने स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राले पनि विभिन्न उचाइ ग्रहण गर्छ। यसलाई चित्रमा हेरौं-

इ-----उ संवृत (बन्द)

ए-----ओ अर्धसंवृत (आधाबन्द)

-----अ अर्धविवृत (आधाखुला)

-----आ विवृत (खुला)

डा. चूडामणि बन्धुले स्वरको वर्गीकरण गर्दा कोमल तालुको अवस्थाको पनि उल्लेख गरेका छन्। जुन वर्णको उच्चारण गर्दा फोक्साबाट निस्केका हावा नाकतिर पनि निस्कन्छ त्यस्तालाई अनुनासिक र मुखबाट मात्र निस्कनेली मौखिक वा अनुनासिक स्वर भनिन्छ। व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण गर्दा फोक्साबाट निस्केको सास निर्बाध गतिमा बाहिर आउँदैन। व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। ती आधारहरू यसप्रकार छन्-उच्चारण स्थानको आधार, उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नको आधार, घोषत्वको आधार (स्वरतन्त्रीको अवस्था), प्राणत्वको आधार (श्वास प्रवाहको मात्रा) ।

उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता- वर्णको उच्चारण प्रक्रियामा भित्रबाट आएको सासले मुखभित्रका कतिपय स्थानहरूमा करण वा स्थानमाझको सम्पर्कले गर्दा बाधा बेहोर्नुपर्छ। यस्तो बाधा पर्ने वा करणले स्पर्श गर्ने ठाउँलाई उच्चारण स्थान भनिन्छ। यी उच्चारण स्थानहरू हुन्- दाँत, तालु, मूर्धा, वत्सर्य, कण्ठ, घाँटी आदि। यिनीहरूका आधारमा नै व्यञ्जनका निम्नलिखित भेदहरू गरिन्छन्- कण्ठ्य, फलकीय

वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, दन्त्य, द्योष्ठ्य, तालव्य, र
स्वरयन्त्रमुखी।

कण्ठ वा घाँटी- जिब्राको पछिल्लो भागले कोमल तालुलाई छुँदा
कण्ठ वा घाँटीमा सास प्रवाह थुनिएर व्यञ्जन वर्णको उच्चारण हुन्छ। यस्ता
व्यञ्जनवर्णलाई कण्ठ्य वर्ण भनिन्छ। नेपालीमा क, ख, ग, घ, ङ कण्ठ्य
वर्ण हुन्।

फलकीय वत्सर्य- जिब्राको फलकले दन्तमूललाई छोएर जुन वर्णहरू
उच्चरित हुन्छन्, तिनलाई फलकीय वत्सर्य भनिन्छ। च, छ, ज, झ, स,
फलकीय वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणअनुसार च, छ, ज, झ लाई
तालव्य स्पर्श वर्ण भनिन्छ।

अग्र वत्सर्य- जिब्राको अघिल्लो भाग वा टुप्पाले सोही वत्सर्य
स्थानमा स्पर्श गर्दा उच्चरित हुने वर्णलाई अग्र वत्सर्य भनिन्छ। जस्तै- ट,
ठ, ड, ढ, र, ल, न, अग्र वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणका
आधारमा ट, ठ, ड, ढ लाई मूर्धन्य वर्ण भनिन्छ।

दन्त्य- जुन वर्ण उच्चारण हुँदा जिब्राको टुप्पाले अधिपट्टिका
माथिल्लो दाँतलाई छुन्छ, त्यस्ता वर्णलाई दन्त्य वर्ण भनिन्छ। नेपालीमा
त, थ, द, ध दन्त्य वर्ण हुन्।

द्योष्ठ्य- दुवै ओठ ट्याप्प जोडेर सासको बाटो थुनेपछि फेरि दुवै
छुट्टिएर सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने वर्णलाई द्योष्ठ्य भनिन्छ। जस्तै-
प, फ, ब, भ, म। यी प, फ, ब, भ, म, को उच्चारण हुँदा दुईवटा
ओठ पुरै जोडिन्छन् भने व वर्ण नजिकै आएर पनि जोडिँदैन। यद्यपि यसमा
दुईवटा ओठ सक्रिय रहनाले यसलाई पनि द्योष्ठ्य वर्ण भनिन्छ।

तालव्य- जिब्राको बिच भाग उठेर कठोर तालुलाई स्पर्श गर्दा
उच्चरित हुने वर्णलाई तालव्य भनिन्छ। जस्तै- य।

स्वरयन्त्रमुखी- यस वर्णको उच्चारणस्थान स्वरचिम्टी हो। मानिसको
घाँटीभित्र रहने स्वरयन्त्रमा कम्पन भएर उच्चरित हुने वर्ण हो। ह वर्णलाई
स्वरयन्त्रमुखी व्यञ्जन भनिन्छ। यसलाई कण्ठ्य व्यञ्जन पनि भनिएको छ।

उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता-

प्रयत्न भनेको उच्चारणस्थानमा जिब्रो, ओठ, आदि गतिशील उच्चारण अवयव वा कारणले स्पर्श गरेर सासलाई प्रभावित पार्ने तरिका हो। नेपाली व्यञ्जनवर्णको उच्चारण निम्नलिखित प्रयत्नद्वारा गरिन्छ- स्पर्श, स्पर्श सङ्घर्षी, सङ्घर्षी, प्रकम्पित, पार्श्विक, नासिक्यस्पर्शी र अन्तस्थ। कुनकुन व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा कुनकुन उच्चारण अवयवहरू कहाँ कहाँ र के- कसरी रहन्छन् र तिनीहरूले श्वास प्रवाहमा कस्तो परिवर्तन ल्याउँछन् भन्ने आधारमा गरिने वर्गीकरणली उच्चारण प्रक्रिया भनिन्छ। यसलाई प्रयत्नको आधार पनि भन्न सकिन्छ। फोक्साबाट बाहिर निस्केको श्वास हाब्रो र नाके टोडकीमा मोर्ने वा परिचालन गर्ने तरिकालाई प्रयत्न भनिन्छ। व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न प्रक्रियाबाट उच्चरित हुन्छन्। उच्चारण अवयवको निकटताका कारणले भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रक्रिया फरक पर्न जान्छ। उच्चारण अवयवका निकटताका विभिन्न अवस्था देखिन्छन्। ती अवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ- स्पर्शबिना वायु मार्ग साँघुरिएको अवस्था, हल्का स्पर्श भएको अवस्था, बारम्बार स्पर्श भएको अवस्था, पूर्ण स्पर्श अवस्था। उच्चारण प्रक्रिया (प्रयत्न) का आधारमा व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण देहायबमोजिम गर्न सकिन्छ-

प्रयत्न (Manner of Articulation

)

स्पर्शी सङ्घर्षी स्पर्शिसङ्घर्षी नासिक्यपार्श्विक प्रकम्पित
अन्तस्थ

स्पर्श- घाँटी अर्थात् कण्ठमूलदेखि ओठसम्मको क्षेत्रभरिमा उच्चारण अवयवले कुनै न कुनै उच्चारणस्थानलाई छोडिँदा मात्र उच्चरित हुने वर्णहरू स्पर्श व्यञ्जनवर्ण हुन्। अथवा यसो भनौं- ओठ, जिब्रो, दाँत, जिह्वापत्र र कोमल तालु आदि अवयवहरूमा कुनै ठाउँ एकअर्कामाझ स्पर्श भएर मात्र उच्चरित हुने वर्णलाई स्पर्श व्यञ्जन वर्ण भनिन्छ। जस्तै-

घ् ग् ख् क्-----कण्ठ्य-स्पर्श

ढ् ङ् ट् ट्-----तालु-दन्त्यमूलीय
स्पर्श

ध् द् थ् त्-----दन्त्यस्पर्श

भ् ब् फ् प्-----ओष्ठ्य स्पर्श

स्पर्श सङ्घर्षीप्रयत्न- वर्णहरू उच्चारण गर्दा जिब्राको टुप्पाले वत्सर्य वा माथिल्लो दाँतका पछिल्लिर भुङ्क उठेको ठाउँमा स्पर्श गर्छ। फलस्वरूप त्यहाँ सास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न हुन्छ र सासले सङ्घर्ष गर्दै निस्कने प्रयत्नसमेत गर्दछ। त्यसैले पहिले स्पर्श गर्ने र पछि सङ्घर्ष गर्दै उच्चरित हुने वर्णलाई **स्पर्श सङ्घर्षी व्यञ्जन** भनिन्छ। नेपाली भाषाका च, छ, ज, झ स्पर्श-सङ्घर्षीव्यञ्जन हुन्। संस्कृतमा यी व्यञ्जनहरू तालु-स्पर्श व्यञ्जनका रूपमा उच्चरित हुन्थे। त्यसै हुनाले संस्कृत व्याकरणका आधारमा पुराना नेपाली व्याकरणका किताबहरूमा यिनलाई स्पर्शवर्णकै हारमा राखिएको पाइन्छ। तर अचेल आएर नेपाली भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रणालीबारे विद्वानहरूले गरेका व्यापक शोध र अध्ययन नेपाली भाषामा यव स्पर्शी वर्ण होइनन्, स्पर्शी सङ्घर्षी व्यञ्जनका रूपमा यी उच्चरित हुन्छन् भन्ने कुरा स्थापित भइसकेको छ।

सङ्घर्षी प्रयत्न- वर्णको उच्चारण हुँदा फोक्सोबाट आएको सासलाई मुखभित्रको कुनै अवयवले पूर्ण रूपले रोक्दैन र जिब्राले वत्सर्यमा छुँदा सास यी दुवै अवयवको साँघुरो चेपबाट सङ्घर्ष भएर सुसाउँदै बाहिर निस्कन्छ। यस्तो प्रयत्नलाई **सङ्घर्षी प्रयत्न** भनिन्छ। नेपालीमा **स्**, **ह** सङ्घर्षी व्यञ्जन हुन्।

प्रकम्पित प्रयत्न- प्रकम्पित भनेको सासको जोडले गर्दा जिब्रोको टुप्पो थर्क काम्दै वत्सर्य स्थानमा छोएर सास बाहिर निस्कने प्रयत्न हो। यसरी उच्चरित हुने व्यञ्जनलाई **प्रकम्पित व्यञ्जनवर्ण** भनिन्छ। नेपाली र प्रकम्पित व्यञ्जन वर्ण हो।

पाश्विक प्रयत्न- कुनै कुनै वर्णको उच्चारण गर्दा जिब्राको अधिल्लो भाग देखिन्छ अनि जिब्राको टुप्पाले वत्सर्यमा छुन्छ र जिब्रो दोब्रिएको बेला त्यसका दुवै छेउ झोलिन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा सास जिब्राको झोलिएको किनार वा छेउपट्टि पछिल्लिरबाट भाएर बाहिर निस्कन्छ। यस्ता प्रयत्नले उच्चारित वर्णलाई **पाश्विक** भनिन्छ। नेपाली ल व्यञ्जन पाश्विक हो।

नासिक्य-स्पर्शी प्रयत्न- सामान्य अवस्थामा हामीले मुख आँ गरेर ऐनामा हेर्दा भने कोमलतालुभन्दा पर घाँटीको माथिपट्टि एउटा सानो लुको झुन्डिएको देखिन्छ। त्यसलाई काकल वा किलकिले भनिन्छ। त्यो उँभो ट्याप्प टाँसिदा नाकपट्टि सास जाने बाटो थुनिन्छ र मुखबाटै मात्र सास बाहिर निस्कन्छ। कुनै वर्ण उच्चारण गर्दा मुखभित्र करणले स्थानलाई ट्याप्प छोड्दिएर सास बाहिर निस्कन्छ अनि त्यसैसँगै ध्वनि उच्चारित हुन्छ। यसरी नाकबाट सास बाहिर निस्कने क्रममा उच्चारित हुने वर्णलाई **नासिक्य व्यञ्जन** अनि यस्तो प्रयत्नलाई **नासिक्य प्रयत्न** भनिन्छ। जस्तै- **ङ, न, म,** नासिक्य-स्पर्श हुन्।

अन्तस्थ- उच्चारणमा दृष्टिले व्यञ्जन र स्वरका माझको स्थितिमा रहेका देखिने वर्णलाई **अन्तस्थ** भनिन्छ। यस्ता वर्णलाई **अर्धस्वर** पनि भनिन्छ। अर्धस्वर भनेको उच्चारण प्रक्रिया स्वर जस्तै हुने तर कार्यचाहिँ व्यञ्जन समान गर्ने वर्ण हो। यस्ता वर्णको उच्चारणमा सासमा कुनै बाधा पर्दैन र सास सुसाउँदैन पनि। नेपालीमा **य्, व्,** व्यञ्जन अन्तस्थ वा अर्धस्वर हुन्।

उच्चारण प्रयत्नका आधारमा नेपाली व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण

क, ख, ग, घ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, प, फ, ब, भ, -
--स्पर्शी

च, छ, ज, झ-----स्पर्शी-सङ्घर्षी

स, ह-----सङ्घर्षी

र, ---प्रकम्पित

ल-----पाश्विक

ङ् न म्---नासिक्य-स्पर्शी

य व-----अन्तस्थ

घोषत्वको आधारमा (स्वरतन्त्रीको अवस्था) व्यञ्जन वर्णको विशेषता-

व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण गर्ने महत्वपूर्ण आधार घोषत्वको आधार पनि हो। घोषत्वको सिर्जना स्वरतन्त्रीले गर्ने भएकाले यसलाई स्वरतन्त्रीको आधार पनि भनिन्छ। भाषाका वर्णहरूको उच्चारण गर्दा स्वरतन्त्रीका मूलत दुईवटा अवस्था हुन्छन्-

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री साँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्थाका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता-

स्वरचिम्टी नसाँघुरिएको अवस्था   घोष

स्वरचिम्टी साँघुरिएको अवस्था   अघोष

घोष- व्यञ्जनको उच्चारणमा स्वरतन्त्रीहरू एकाअर्कासित टाँस्सिन आएर सासको निम्ति साँघुरो बाटो मात्र खुल्ला रहन गएको हुन्छ। यस समयमा सास सङ्घर्ष गर्दै बाहिर निस्कन्छ जसले गर्दा स्वरतन्त्रीहरूमा कम्पन पैदा हुन्छ, फलस्वरूप ध्वनिमा पनि कम्पन उत्पन्न हुन्छ। यसरी उच्चरित हुने वर्णलाई **घोष वर्ण** भनिन्छ। नेपाली वर्णमालाका प्रत्येक वर्गका तेस्रो र चौथो स्पर्श वर्ण अर्थात् ग, ज, ङ, द, ब, घ, झ, ढ, ध, भ घोष वर्ण हुन्। नेपाली भाषाका घोष ध्वनिहरू हुन्- ग ग, ज, ङ, द, ब, घ, झ, ढ, ध, भ, ङ, न, म, य, र, ल, व, ह अनि जम्मै स्वर वर्णहरू।

अघोष- घोषको ठिक विपरीत जुन वर्ण उच्चारण गर्दा सासमा कुनै प्रकारको कम्पन हुँदैन, त्यस्ता वर्णलाई अघोष भनिन्छ। नेपाली भाषाका प्रत्येक वर्णको पहिलो र दोस्रो वर्ण अघोष हुन्। नेपाली भाषाका अघोष वर्णहरू हुन्- कचटतप, खछठथफ, स।

अघोष व्यञ्जन

क् ख्

च् छ्

ट् ठ्

त् थ्

प् फ्

स्

ह्

घोष व्यञ्जन

ग् घ् ङ्

ज् झ्

ड् ढ्

द् ध् न्

ब् भ् म्

य् र् ल् व्

प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन वर्णका भेद-

भाषाका व्यञ्जन वर्णलाई वर्गीकरण गर्ने यो अर्को आधार हो। प्राण भनेको हावाको मात्रा हो। जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावा धेरै निस्कन्छ ती वर्ण महाप्राण हुन्छन् र जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावाको मात्रा र गति कम हुन्छ ती अल्पप्राण हुन्छन्। हावालाई थोरै र धेरै उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्टीले गर्दछ। स्वरचिम्टी साँघुरिएका अवस्थामा हावाको उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्टीले गर्दछ। स्वरचिम्टी साँघुरिएकी अवस्थामा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्टी फरीकिंदा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्टी फराकिंदा हावाको निष्कासन बढी हुन्छ र महाप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन्। तालिकामा अल्पप्राण र महाप्राण वर्णहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

क च ट त प ग ज ड

ख छ ठ थ

फ घ झ ढ ध

द ब ङ न म य र ल व

भ स ह

नेपालीका खण्डीय स्वरहरू मौखिक मात्र छन्। खण्डेतर हुँदाचाहिँ (ई, उँ, एँ, अँ, र आँ) अनुनासिक पनि हुन पुगेको पाइन्छ।

5.6. उपसंहार

शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। कर, खर, गर, जस्ता शब्द लघुतम युग्म हुन्। यिनीहरूको तुलना गर्दा सबैमा अरु परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो। ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा वर्णको केन्द्रीय भूमिका हुन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ।

नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ।

कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञान ध्वनिविज्ञानसँग सरोकार राख्ने विषय हो। कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो। वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ। वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।

भाषामा प्रयुक्त ध्वनिहरू परस्परमा कति मिल्दाजुल्दा र कति अमिल्दा ठन् ती एउटै वर्गमा समाहित हुन सक्छन् वा सक्तैनन् वा एउटै वर्ण हुन्- होइनन् भनेर विशिष्ट किसिमले अध्ययन गरिने भएकाले वर्णविज्ञान विशिष्टीकृत पनि हुन्छ। हरेक वर्णले फरक परिवेशमा आएर फरक काम पनि गर्छन्। कस्तो परिवेशमा खास वर्णले के काम गरेको छ भनेर त्यसको निक्यौल गर्नु पनि वर्णविज्ञानको काम हो। अत वर्णविज्ञान प्रकार्यपरक पनि हुन्छ। भाषाका खास परिवेश र क्रममा आउने ती ध्वनिले कस्तो अर्थलाई सङ्केत गर्छन् र अर्थगत भेद देखाउँछन्, त्यसलाई वर्णविज्ञानको प्रकार्यगत विशेषताले प्रष्ट पार्दछ। प्रारम्भमा ध्वनिविज्ञानअन्तर्गत वर्णविज्ञान पर्दथ्यो। यसलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा हेर्ने प्रचलन चलेको धेरै भएको छैन। अब यो भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विकसित भइसकेको छ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। ध्वनिविज्ञानको सहारा नलिई वर्णहरूको निक्यौल सम्भव छैन। भाषाशास्त्री डा, पाइक ले ध्वनिविज्ञानले कच्चा माल जम्मा गर्छ र वर्णविज्ञानले त्यसलाई पकाउँछ भन्छन्। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने

ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। ध्वनिले अर्थलाई केन्द्र मान्दै तर वर्णले अर्थली केन्द्र मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। ध्वनि उच्चारण, सञ्चरण, र श्रवणमा केन्द्रित हुन्छ भने वर्ण प्रयोगमा केन्द्रित हुन्छ। ध्वनिविज्ञानले भाषामा प्रयोग हुने र उच्चारण गरिने सबै ध्वनिको अध्ययन गर्छ तर वर्णविज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको मात्र अध्ययन गर्छ। ध्वनिविज्ञानले हरेक ध्वनिलाई स्वतन्त्र एकाइका रूपमा लिन्छ तर वर्णविज्ञानले ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। तसर्थ यसले कुनै एक ध्वनि अर्कासँग व्यतिरेकी हो वा होइन भन्ने आधारमा उक्त ध्वनि स्वतन्त्र एकाइ वर्ण वा अर्को ध्वनिमाथि आश्रित वा अर्को ध्वनिको पूरक संवर्ण हो भनेर हेर्दछ। ध्वनिविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यनिरपेक्ष रूपमा गर्ने हुँदा यो भाषानिरपेक्ष हुन्छ। तर वर्णविज्ञानले ध्वनिको अध्ययन अर्थ वा कार्यका सापेक्षतामा अध्ययन गर्दछ। ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञानमा फरकहरू देखापरे तापनि यी दुई बीच अत्यन्त निकट सम्बन्ध रहेको छ। दुवैको अध्ययनको विषय भाषिक ध्वनि नै भएकाले उक्त सम्बन्ध स्वत स्पष्ट छ।

ध्वनिविज्ञानले भाषामा प्रयोग हुने र उच्चारण गरिने सबै ध्वनिको अध्ययन गर्छ तर वर्णविज्ञानले व्यतिरेकी ध्वनिको मात्र अध्ययन गर्छ। ध्वनिविज्ञानले हरेक ध्वनिलाई स्वतन्त्र एकाइका रूपमा लिन्छ तर वर्णविज्ञानले ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञानमा फरकहरू देखापरे तापनि यी दुई बीच अत्यन्त निकट सम्बन्ध रहेको छ। दुवैको अध्ययनको विषय भाषिक ध्वनि नै भएकाले उक्त सम्बन्ध स्वत स्पष्ट छ। ध्वनिविज्ञानबाट छुट्टिएपछि नै वर्णविश्लेषण र वर्ण निर्धारणका सम्बन्धमा विभिन्न अवधारणाहरू विकसित भए। त्यसपछि मात्र वर्णलाई भाषाको आधारभूत एकाइ मान्न थालिएको हो। वर्णविज्ञानको अध्ययन परम्पराका उन्नायकहरू हेनरी स्विट, ज्यानियल जोन्स, ए.सि.जिम्सन, जे. आर. फर्थ, ह्यालिडे, जे.सि.क्याटफोर्ड, आर. एच. रविन्स, पि.लेडिफगेड आदि हुन्। यिनीहरूले खण्डीय वर्णलाई वर्णविज्ञान र खण्डेतर वर्णलाई वर्णेतर वर्णविज्ञानको नामकरण पनि गरे।

वर्णका विश्लेषणका लागि संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। यिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्णविश्लेषण गर्न सकिन्छ। ती सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन्- व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त, मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त, ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त, परिपूरक वितरणको सिद्धान्त, तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त, मितव्ययिताको सिद्धान्त।

व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त- एउटै स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि भनिन्छ। नेपालीका यी उदाहरण हेरौं- काम- खाम। यस उदाहरणमा क र ख ध्वनि व्यतिरेकी वितरणमा रहेको ध्वनि हुन्। यी दुवैको परिवेश आ हो। व्यतिरेकी वितरणमा आउने ध्वनिहरू छुट्टाछुट्टै वर्ण हुन्। त्यसैले क र ख नेपालीका छुट्टाछुट्टै दुई वर्ण हुन्। व्यतिरेकी वितरण हेर्ने लघुतम युग्म को प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणमा लिएका काम र खाम लघुतम युग्म हुन्। लघुतम युग्मका दुई सदस्यहरू एक मात्र ध्वनिको भिन्नताले गर्दा भिन्नभन्न अर्थ प्रदान गर्दछन्। यी दुई शब्दबीचको भिन्नता भनेको एउटा मात्र ध्वनिको भिन्नता हो जसले अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ।

मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त- दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनिहरू भनिन्छ र यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णको संवर्ण मानिन्छन्। नेपाली भाषाबाट यो उदाहरण हेरौं- रेडियो-डाडु। यस उदाहरणमा ड र ड को परिवेश एउटै छ र अर्थमा पनि भिन्नता छैन। अतः यी दुवै एउटा वर्णका संवर्ण हुन्।

ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त- ध्वन्यात्मक अनुरूपता भनेको दुई ध्वनिहरू ध्वन्यात्मक रूपमा उस्तै हुनु हो। प र फ दुई ध्वनि ध्वन्यात्मक रूपले अनुरूप छन् भन्न सकिन्छ। यसको आधार के हो भने यी दुई ध्वनिबीच प्राणत्वबाहेक अरु सबै विशेषता समान हुने स्थिति नै ध्वन्यात्मक अनुरूपता हो। यस सिद्धान्तलाई परिपूरक वितरणको सिद्धान्तसँग राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। परिपूरक वितरणमा आउने ध्वनिहरू सामान्यत एकै वर्णका संवर्ण हुन्छन् तर कहिलेकाही यस्तो स्थिति हुन्छ कि ती दुई ध्वनिलाई

एउटै वर्णका संवर्णका रूपमा लिनु युक्तिसङ्गत देखिँदैन। फलतः ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्तअनुसार कुनै दुई ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण हुनन परिपूरक वितरणमा आएर मात्र हुँदैन तिनमा ध्वन्यात्मक अनुरूपता पनि हुनुपर्छ। नेपालीमा यसलाई प्रष्ट्याउन एउटा राम्रो उदाहरण छ। ह ध्वनि कहिले पनि पदान्तमा आउँदैन र इ ध्वनि अनुकरणबाट निर्मित शब्दमा बाहेक पदादिमा आउँदैन। यसरी हेर्दा ह र इ परिपूरक वितरणमा रहेका देखिन्छन् तर यी दुई ध्वनिबीच स्थान र प्रयत्न दुई आधारमा क्रमशः स्वरयन्त्रमुखी र हनुमूलीय तथा सङ्घर्षी र नासिक्य स्पष्ट रूपले भिन्नता रहेकाले ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्तअनुसार यी दुई ध्वनि एकै वर्णका संवर्ण नभई भिन्नभिन्न वर्ण हुन्।

परिपूरक वितरणको सिद्धान्त- दुई ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा कहिल्यै उपस्थित हुँदैनन् वा एउटा ध्वनि आउन सक्ने परिवेशमा अर्को ध्वनि आउँदान भने ती ध्वनिहरू परस्पर परिपूरक वितरणमा आएका मानिन्छन्। यस्ता ध्वनिहरू सामान्यत एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् नेपालीको यो उदाहरण हेरौ- आफू- फुपू-----आँखा- खानु। यस उदाहरणमा पहिलो फ वर्ण भिन्न छन्। यी वर्ण सङ्घर्षी हुन् भने दोस्रो ध्वनि ख स्पर्शीको परिवेशमा आएका छन्। यी दुई परिवेशमा पदादिको परिवेश छ। यी दुई परिवेशमा क्रमशः परिपूरक वितरणमा आएका छन्। त्यसैले यी दुई जोडा ध्वनिहरू दुई वर्णका परस्पर संवर्णहरू हुन्।

तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त -कुनै भाषाका ध्वनिहरू स्वर र व्यञ्जन सामान्यत सममितियुक्त ढाँचामा रहेको हुन्छन् भनिन्छ। यस्तो ढाँचा तर्कपूर्ण मानिन्छ। उदाहरणका लागि एउटा कुनै भाषामा तीन स्वर छन् भने ती स्वर इ, उ, आ हुन्छन्, पाँच स्वर छन् भने इ उ ए ओ आ हुन्छन्। नेपालका अधिकांश भोटबर्मेली परिवारका भाषामा यिनै पाँच स्वर पाइन्छन्। यस उदाहरणमा अग्र, पश्च, उच्च, निम्न सबै स्वरहरूको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ।

मित्ययिताको सिद्धान्त -भाषामा वर्णको सङ्ख्या थोरैहुनु अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ। तसर्थ, माथि उल्लेखित सबै

सिद्धान्तहरूको अनुकूल हुने गरी सकेसम्म थोरै वर्ण निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त मितव्ययिताको सिद्धान्त हो। मानौं कुनैभाषामा एकजना विद्वानले 40 वटा र अर्का विद्वानले 35 वटा वर्ण निर्धारण गरेका छन् भने अन्य सिद्धान्तहरूले प्रतिकूल नभएमा 35 वर्णको निर्धारण उपयुक्त ठहर्छ।

5.7. सार

- शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो।
- वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चारित र लिखित।
- नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।
- नेपालीमा यी उच्चारित स्वर वर्ण 6 वटा मात्र छन्।
- बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्।
- श्रवणीय ध्वनि व्यतिरेकी हुन्छन्।
- वर्ण भाषिक ध्वनि वा ध्वनिहरूको सामूहिक नाम हो।
- वर्ण लेख प्रक्रियात्मक एकाइ हो।
- यो मूर्त एकाइ हो।
- यो न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- कथ्यभाषाको आधारभूत एकाइ ध्वनि हो भने लेख्य भाषाको आधारभूत एकाइ वर्ण हो।
- नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।
- स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ।
- व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्।

- भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।
- कुनै पनि भाषामा भएका वाकप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ।
- कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा वर्णविज्ञान हो।
- कुनै पनि भाषामा कतिवटा वर्णहरू छन् ती वर्णहरू कुन क्रममा आउँछन् भनेर हेर्ने उपयोगी शास्त्र वर्णविज्ञान हो।
- वर्णविज्ञानले ध्वनिलाई भाषिक एकाइका रूपमा राखेर अध्ययन गर्छ।
- वर्णविज्ञानले भाषाविशेषका वर्णहरू र तिनीहरूको परिवर्तनलाई पनि देखाउँछ।
- भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ।
- भाषाविज्ञानको छुट्टै र स्वतन्त्र शाखाका रूपमा वर्णविज्ञान विकसित भइसकेको छ।
- वर्णविज्ञानको अध्ययन परम्पराका उन्नायकहरू हेनरी स्विट, ज्यानियल जोन्स, ए.सि.जिम्सन, जे. आर. फर्थ, ह्यालिडे, जे.सि.क्याटफोर्ड, आर. एच. रविन्स, पि.लेडिफगेड आदि हुन्।
- वर्णका विश्लेषणका लागि संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन्। यिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्णविश्लेषण अध्ययन गर्न सकिन्छ। ती सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन्- व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त, मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त,

ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त, परिपूरक वितरणको सिद्धान्त,
तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त, मितव्ययिताको सिद्धान्त।

5.8. अनुशीलनी

- 1) वर्ण खास भाषिक व्यवस्थामा व्यतिरेकी ध्वनि हो भन्ने तथ्यलाई पुष्टि गर्नुहोस्।
- 2) वर्णविज्ञानलाई परिभाषित गर्दै सिद्धान्तको आधारमा अध्ययन गर्नुहोस्।
- 3) वर्णविज्ञानलाई परिभाषित गर्दै अध्ययनको क्षेत्रका आधारमा ध्वनिविज्ञानसँग यसलाई तुलना गर्नुहोस्।
- 4) नेपाली वर्णविज्ञानका सिद्धान्तका आधारमा नेपालीका वर्णहरूको निर्धारण गर्नुहोस्।
- 5) व्यतिरेकी सिद्धान्तको खोलुवा दिनुहोस्।

5.9. अतिरिक्त अध्ययन

---

1. शान्तिप्रसाद ढकाल भाषाविज्ञान	सामान्य
2. घनश्याम नेपाल कविता लामा नेपाली व्याकरण र रचना	उच्च माध्यमिक
3. डा. टङ्कप्रसाद न्यौपाने रूपरेखा	भाषाविज्ञानको
4. भीमनारायण रेग्मी र योगेन्द्रप्रसाद यादव	भाषाविज्ञान
5. देवीप्रसाद गौतम परिचय	नेपाली भाषा

5.10 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. वर्णविज्ञानको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 5.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. नेपाली वर्णविज्ञानको इतिहास ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 5.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली वर्णविज्ञानको सिद्धान्तको विकास ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 5.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. उच्चारण प्रक्रिया र घोषत्वको आधारमा व्यञ्जन वर्णको विशेषता ।

.....
.....

.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 5.5 अन्तर्गत उत्तर
खोज्न सकेछन्)

एकाइ - 6. नेपाली शब्द - ढुकुटी

संरचना

- 6.1 उद्देश्य
- 6.2 परिचय
- 6.3 शब्द - ढुकुटीको अर्थ र परिभाषा
- 6.4 नेपाली शब्द - ढुकुटी
  - 6.4.1 तत्सम शब्द
  - 6.4.2 तद्भव शब्द
  - 6.4.3 देशीय शब्द
  - 6.4.4 आगान्तुक शब्द
- 6.5 उपसंहार
- 6.6 सार
- 6.7 अनुशीलनी
- 6.8 अतिरिक्त अध्ययन
- 6.9 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

6.1. उद्देश्य

नेपाली शब्द ढुकुटीबारे जानकारी गराउनु यस एकाइको उद्देश्य रहेको छ। नेपाली शब्द ढुकुटीमा कुन स्रोतबाट के कति शब्दहरू आएको रहेछ भन्ने बारे जानकारी गराउनु मुख्य उद्देश्य देखिन्छ।

6.2. परिचय

भाषिक कथन वाक्यका रूपमा व्यक्त हुन्छ तापनि शाब्दिक एकाइको संयोजनबाट वाक्य बन्ने हुँदा शब्दतत्त्व भाषाको महत्वपूर्ण एकाइ हो। कुनै पनि भाषा कति समृद्ध र सम्पन्न छ भन्ने कुरो त्यस भाषाको शब्द- ढुकुटी केकति छ भन्ने कुराबाट स्पष्ट हुन्छ। जुनसुकै भाषामा पनि वाक्यहरू असीमित हुन्छन् तर शब्दतत्त्व सीमित र निश्चित हुन्छन्। शब्दतत्त्वको विस्तारका दृष्टिले जुन भाषा बढी शक्तिशाली छ, त्यस भाषाका वक्ताहरूको संस्कृति, जीवनपद्धति र सिङ्गो मानवीय व्यवहार पनि त्यति नै विस्तृत हुन्छ। यसैले शब्द-ढुकुटी भाषाभाषीको बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक तथा प्राविधिक क्षेत्रको सम्पन्नता- असम्पन्नताको द्योतक पनि हो।

भाषामा पुराना-पुराना शब्दहरू लुप्त हुँदै जान्छन् र तिनबाट केही नयाँ शब्दहरू बन्दछन् र केही चाहिँ त्यही शब्द लुप्त हुँदै जान्छन् र तिनबाट केही नयाँ शब्दहरू बन्दछन् र केही चाहिँ त्यही शब्द भए तापनि अर्थका क्षेत्रमा भिन्न अनुहार लिएर देखापर्छन्। समयको विकासका क्रममा त्यस भाषामा कतिपय नयाँ शब्दहरूको प्रयोग हुन जान्छ भने आगन्तुक शब्दहरूबाट भाषिक शब्द-भण्डार भरिँदै जान्छ। यसरी हेर्दा कुनै पनि भाषाको शब्द-भण्डारको अभिवृद्धिका निम्ति निम्न कारणहरू सहायक हुन सक्ने देखिन्छन्-

ज्ञानविज्ञानको विकास

समाजको विकाससँगसँगै ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा पनि विकास हुँदै जान्छ। यसरी नयाँ क्षेत्रको विकास भएपछि खोज र अनुसन्धानबाट प्राप्त नयाँ विचारलाई व्यक्त गर्नाका निम्ति सम्पन्न भाषाबाट शब्द सापटी लिएर ढुकुटी भर्नु पर्ने हुन्छ। यस आवश्यकताले भाषाको शब्द-ढुकुटी सम्पन्न बन्दछ।

नेपाली भाषामा ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी नयाँ कुरालाई बुझाउनका निम्ति संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाबाट शब्दहरू लिएर ढुकुटी भर्न थालिएको छ। संस्कृतमा नभएका शब्दहरू पनि विभिन्न प्रकृति र प्रत्यय जोडेर वा सिद्ध शब्दलाई पनि नयाँ अर्थ र सन्दर्भ दिएर प्रयोग गर्न

थालिएको छ। ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको विकासले हाम्रो भाषिक सम्प्रदायलाई पनि अझ सम्बृद्ध तुल्याउँदै लगेको छ।

राष्ट्रिय चेतना र एकीकरणको प्रयास

राष्ट्रिय चेतनाको विकासबाट पनि भाषिक शब्दभण्डारमा अभिवृद्धि हुन्छ। संसारका थुप्रै राष्ट्रहरू स्वतन्त्र भएपछि वा राष्ट्रिय चेतनाको लहरमा लहरिन थालेपछि राष्ट्रभाषाको विकास र विस्तारमा दत्तचित्त भएर लागेका पाइन्छन्। यस्ता राष्ट्रभाषाको स्तरीकरणमा नयाँ शब्दहरूको आगमनको स्वागत गर्दै भाषाका माध्यमबाट जातीय-राष्ट्रिय गौरवको अनुभव गर्दै आएका छन् र बहुभाषिक र बहुसास्कृतिक राष्ट्रमा त राष्ट्रिय जीवनका यावत् व्यवहार आफ्नै भाषामा गर्न खोज्दैछन्। यस आवश्यकताले भाषाको शब्दतत्त्वमा आगमनको मात्रा बढी हुन्छ र भाषा समृद्ध बन्दै जान्छ। अङ्ग्रेजीजस्तो विकसित भाषामा पनि साठी प्रतिशत भन्दा बढी शब्दहरू अरू भाषाबाट लिइएका छन् भनिन्छ।

नेपाली भाषा राष्ट्रभाषा, कार्यालयीय भाषा तथा प्रमुख माध्यमभाषा वा सम्पर्कभाषा भएकाले राष्ट्रिय जीवनको समग्र अनुभूतिलाई आत्मसात् गरिनका निम्ति यस भाषामा शाब्दिक आगमनको मात्रा बढ्नु स्वाभाविकै हो। नेपाली भाषा कानुन प प्रशासनमा आत्मनिर्भर भइसकेको छ र विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा क्रमशः शब्द-ढुकुटीमा अभिवृद्धि हुँदै जाँदैछ। 2007सालअघिको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार र हालको नेपाली भाषाको शब्दभण्डारको तुलना गर्दा उक्त कुरा अझ स्पष्ट हुन्छ। भाषाका माध्यमबाट राष्ट्रिय सञ्चारलाई एकीकृत गर्ने चेष्टाबाट पनि शब्दभण्डारमा अभिवृद्धि हुँदैछ।

अन्य भाषाभाषीसँगको सम्पर्क

भाषिक सम्पदाको अभिवृद्धिमा अन्य भाषाभाषीसितको अविच्छिन्न सम्पर्क पनि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। निरन्तर सम्पर्कका कारणले भाषाभाषीहरू दोभासे बन्दछन् र एउटा भाषामा कुता गर्दा अर्का भाषाका शब्दहरूको समेत प्रयोग गर्दछन्। यसरी प्रयोग हुँदाहुँदा त्यस्ता शब्दलाई

त्यस भाषिक समुदायले पचाइदिन्छ र आफ्नै भाषाको शब्द ठानेर प्रयोग गर्न थाल्दछ। अझ कतिपय शब्द त आफ्ना भाषामा नपाइएको हुँदा उसले लिनै पर्ने आवश्यकता पनि पर्दछ। भाषासँगै संस्कृति पनि आउने हुँदा आपसी सम्पर्कसँगै सांस्कृतिक सामाज्य हुन गई स्वतः शब्दतत्त्व अर्को भाषाको भण्डारमा गइदिन्छन्।

यसैगरी नेपाली भाषामा आफ्नै भाषिकाबाट र अन्य स्थानीय भाषाबाट पनि थुप्रै शब्दहरू आएका छन्। नेपाली भाषा मगर, नेवार, लिम्बू आदिले पनि मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेको र ती चातिका आ- आफ्नै भाषा भएको हुनाले नेपाली भाषामा ती भाषाका शब्दहरूको आगमन हुनु स्वाभाविकै पनि हो। अन्य भाषिक समुदायका संस्कृतिलाई नेपालीभाषीहरूले ग्रहण गर्दै जाँदा पनि ती भाषाभाषीको संस्कृतिमार्फत् नेपालीमा थुप्रै शब्द आएका छन्।

भाषिक स्रोतप्रतिको सचेतता

आफ्नो भाषा जुन स्रोतबाट विकसित भएको छ, त्यस स्रोतबाट सकेसम्म शब्दभण्डार ग्रहण गर्ने मनस्थिति गरेक भाषिक समुदायमा रहेको हुन्छ। प्रत्येक भाषिक समुदाय आफ्नो स्रोतबाहेक रू स्रोतबाट शब्द सापट लिनका निम्ति त्यति छिटै तयार हुँदैन। तर त्यति आवश्यकता नभए पनि आफ्नो स्रोतबाट चाहिँ विनासन्देह शब्दहरू लिइरहेको हुन्छ। नलिई नहुने स्थितिमा मात्र वा त्यस विचार वा संस्कृतिलाई बुझाउन आफ्नो भाषा असमर्थ भएका खण्डमा मात्र अरू स्रोतबाट लिने गरिन्छ। तर आफ्नो भाषिक स्रोत वा आफ्नो सगोत्री भाषिक स्रोतबाट चाहिँ सकेसम्म साधिकार विनाहिचिकिचाहट लिने गरिन्छ। यसका कारणबाट पनि शब्द ढुकुटी सम्पन्न बन्दछ। यसरी आफ्नो भाषिक स्रोतप्रति सचेत बन्ने भाषिक समुदायले भरसक आफ्नै स्रोतबाट शब्द लिने गर्दछ। त्यसैले यस किसिमको सचेतता पनि शब्दभण्डार भर्ने गतिलो आधार बनेको तथ्य संसारमा थुप्रै भाषामा पाइन्छ।

नेपाली भाषामा पनि यही स्थिति छ। नेपाली भाषाको स्रोत संस्कृत भाषा हो। यस भाषाबाट अनगिन्ती शब्दहरू लिइएका छन् र यो क्रम

Notes

बढिरहेको छ। विज्ञान र प्रविधिको विकासलाई नेपाली भाषाले समेट्नु पर्ने स्थितिमा संस्कृतिबाट सकेसम्म शब्दहरू लिने, संस्कृत- परम्परामा रही नयाँ शब्दको निर्माण गर्ने काम नै वास्तविक रूपमा समस्या-समाधानको विषय बन्दै आएको छ। संस्कृत प्राकृत हुँदै आएका तद्भव शब्दहरू हुँदाहुँदै पनि पुनः तत्सम शब्दलाई पनि ल्ने प्रक्रिया बढ्दो छ। शिक्षा, सञ्चार र विज्ञान- प्रविधिको विकासपछि नयाँ खालका तत्सम शब्दहरू नेपालीमा प्रयोग हुन थालेका छन्। 2007सालपछि यो क्रम निकै बढेको पाइन्छ। कर्मबाट विकसित काम तद्भव पनि नेपालीमा छ र कर्म मूल पनि छ, कार्य पनि छ, काज पनि छ, पति पनि छ, पोइ पनि छ। यसरी संस्कृत प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका तद्भव शब्द हुँदाहुँदै पनि नेपालीमा शिक्षण कार्यको प्रारम्भपछि सांस्कृतिक मोहका कारणले वा स्रोत-सचेतताका कारणले तत्सम शब्दको भण्डारमा वृद्धि भएको छ। कतिपय शब्दहरूमा अर्थभिन्नता भए तापनि कतिपय तत्सम शब्द र त्यसैबाट विकसित तद्भव शब्दले उही अर्थ दिएका छन्। तल नमूनाका रूपमा एकै संस्कृत मूलका तत्सम तथा तद्भव दुवै शब्द नेपालीमा कसरी प्रयोग भएका छन् भन्ने कुरामाथि प्रकाश पारिएको छ। कोष्ठभित्र दिएका शब्दहरूले ध्वनितत्त्वको विकासलाई देखाइएका छन्-

संस्कृत मूल प्रयुक्त तत्सम शब्द	नेपालीमा प्रयुक्त तद्भव शब्द	नेपालीमा
कार्य कज्ज	काज्	कार्य
भक्त भक्त	भात्	----
व्याख्यान बक्खाण व्याख्यान	बखान्	
वृषभ	बसाहा	वृषभ
दृढ दढो	दरो	दृढ
यत्न यतन	जतन्	यत्न

कर्म कम्म	काम्	कर्म
अष्ट अट्ट	आठ्	अष्ट
अग्नि अग्नि	आगो	अग्नि
नृत्य नच्च	नाच्	नृत्य
दीप दीओ	दीयो	दीप
घृत घिव	घिउ	घृत
तीक्ष्ण तीक्खो	तीखो	तीक्ष्ण
घृणा घिण्ण	घीन्	घृणा
दुग्ध दुद्ध	दूध्	दुग्ध
भूमि भूइम्	भूइँ	भूमि
वृद्ध बुद्धो	बूढो	वृद्ध
पौष पुस्स	पुस्	पौष
स्थूल ठुल्लो	ठूलो	स्थूल
कर्पूर	कर्पूर	कर्पूर
उच्च उच्चो	ऊचो	उच्च
मूल्य मोल्ल	मोल्	मूल्य
काष्ठ काट्ट	मोल	मूल्य
स्कन्ध कान्ध	काँध	स्कन्ध
क्षेत्र खेत्त	खेत्	क्षेत्र
पक्ष पक्खो	पाखो	पक्ष
लक्ष लक्ख	लाख्	लक्ष

लग्न लग्न	लागो	लग्न
फाल्गुण फाल्गुण	फाल्गुन्	फाल्गुण
यज्ञ जग्यँ	जग्गे	यज्ञ
व्याघ्र बग्घ	बाघ	व्याघ्र
चक्र चक्क	चाको	चक्र
पञ्च पाञ्च	पाँच्	पञ्च
सत्य सच्च	साँचो	सत्य

6.3. शब्द - ढुकुटीको अर्थ र परिभाषा

कुनै पनि भाषाभाषीहरूले प्रयोग गर्ने शब्द-समूहलाई शब्दभण्डार भनिन्छ। जुन भाषाको भण्डारमा अनेकौं शब्दहरूको व्यवस्था भएको हुन्छ त्यो भा। अभिव्यक्तिका दृष्टिले त्यति नै धनी हुन्छ। शब्द भाषाको सबैभन्दा सानो स्वतन्त्र अर्थपूर्ण एकाइ हो। तसर्थ भाषामा भएका धेरै शब्दहरूको समष्टिगत रूप शब्दभण्डार हो। यसलाई शब्दढुकुटी पनि भनिन्छ। भाषाले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा शब्द थुपार्छ। शब्द नै भाषाको सम्पत्ति हो। भाषाले जति धेरै शब्द थुपार्न सक्दछ त्यति नै भाषा समृद्धशाली र त्यति नै ढुकुटी भरिपूर्ण हुन्छ।

हाम्रो समाज जति विकसित हुन्छ त्यति नै हाम्रो शब्दभण्डार बलियो हुन्छ। प्रत्येक भाषाको शब्दभण्डारमा शब्दहरूको सङ्ख्या घट्ने - बढ्ने प्रक्रिया चलिरहेछ। समयानुसार यसमा नयाँनयाँ शब्दहरूको समावेश हुँदै जान्छ भने जुन शब्दहरूको प्रयोग हुँदैन ती दिन-प्रतिदिन हराउँदै जान्छन्। जस्तै- अचेलकम्प्युटर, इ-मेल, मिडिया, च्यानल, कोल्ड ड्रिङ्क्स आदि शब्दहरू हाम्रो शब्दभण्डारमा आफ्नै शब्दहरू सरह प्रयोगमा आइरहेका छन्। अर्कातिर सेर, छटाक, माना, पाथी, ओदान, मञ्जरी, बुङ्गल, पेचाजस्ता शब्दहरू अप्रचलित भई लोप भएर गइरहेका छन्।

शब्द भन्नाले भाषाको सम्पत्ति हो। हामी आफ्नो सम्पत्तिलाई ढुङ्गीमा थन्क्याउँछौं। हामीमध्ये को कति सम्पन्न अथवा को कति विपन्न छौं, यो कुरा हाम्रो शब्द ढुकुटी भरिपूर्ण अथवा खालीहुनुमा निर्भर गर्छ। ठीक यसै गरी भाषा सम्पन्न छ कि छैन भन्ने कुरो पनि त्यसको ढुकुटीमा पर्याप्त मात्रामा शब्द रहनु अथवा नरहनुमा निर्भर गर्दछ। वास्तवमा भाषा अभिव्यक्तिको सबैभन्दा उत्कृष्ट साधन हो। अगणित अनुभूतिहरूलाई समेट्ने गरी मानवसमाजमा सार्थक ध्वनिसङ्केतहरूको परम्परा बसेको हुन्छ। यिनै परम्परागत सङ्केतहरूलाई हामी शब्द भन्दछौं। दुनियाँमा कति यस्ता पनि भाषा छन्, जसमा शब्दहरूको अस्तित्व पाइँदैन। उदाहरणस्वरूप अमेरिकामा रेडइण्डियनहरूमध्ये कसैकसैको भाषामा शब्दको साटो वाक्यबाटै अभिव्यक्तिको काम चलाइन्छ। यस्ता भाषाहरूलाई समासात्मक भनिन्छ। अमेरिकाको ग्रिनल्यानडेली भाषा यसको एउटा उदाहरण हो। परन्तु नेपाली भाषा भन्ने शब्दहरूको आडमा निर्मित भाषा हो।

शब्दको सम्बन्ध हाम्रा अनुभूतिहरूसित हुने हुनाले र अनुभूतिहरू हाम्रो प्रज्ञाको सक्रियतामा निर्भर हुनेहुनाले जति विकसित हाम्रो समाज हुन्छ त्यति नै विकसित हाम्रो शब्दभण्डार पनि हुन्छ। समाजको विकासको आध्यात्मिक र भौतिक गरी दुई तह हुन्छन्, यिनमध्ये प्रमुख आध्यात्मिक र गौण भौतिक हो। हाम्रा ऋषिमुनि भौतिक दृष्टिले सम्पन्न थिएनन् र तिनको मातृभाषा संस्कृतको शब्दढुकुटी अपरिमेय हुनाको कारण के हो भने ती आध्यात्मिक चिन्तनमा बेजोड थिए। आधुनिक कालमा पाश्चात्य मुलुकहरू भौतिक सभ्यताको आडमा आश्चर्यजनक विकास गर्दैछन् र सँगसँगै तिनका शब्दभण्डारहरू पनि सूक्ष्म पर्यायहरूद्वारा विभूषित हुँदैछन्।

नेपाली भाषा अनुप्राणित छ- पाश्चात्य र पार्वत्य दुवै परम्पराबाट। यसले पनि दुनियाँका अरू जिउँदा भाषाहरूले झैं आफ्नो सार सौध्याइँको शब्दढुकुटीको विकास गरेको छ। साम्प्रदायिक विभेद र धार्मिक भावनादेखि पृथक रहिआएका हामी नापालीहरूले आफ्नो बोल्ने शब्दहरूलाई लिएर कुनै अनुदार नीति अँगालेका छैनौं। यसैले त हाम्रो शब्दढुकुटीको परीक्षा गर्ने हो भने त्यहाँ अनेकौं स्रोतका शब्दहरू पाइन्छन्। हुन पनि त्यही भाषा शक्तिशाली ठहरिन्छ जसले यथाशक्य धेरै स्रोतहरूबाट सापटी लिएको हुन्छ

र तिनली आफ्नो आभ्यान्तर आनीबानीको पायकपर्दो तुल्याएर चलाएको हुन्छ। भरिशक्य आफ्ना निजी शब्दहरूलाई सदुपयोग गरेर नै कुनै भाषाले गौरवको रक्षा गर्न सक्तछ, तथापि हडारौं वर्षको खुरन्धारबाट विकसित हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको मानवीय सभ्यतालाई पुरै अँगाल्नु आफ्ना निजी शब्दहरूली काखी च्यापेर मात्रै कुनै हालतमा सम्भव छैन। साच्चै भन्ने हो भने तथाकथित निजी शब्दहरूमध्ये पनि कतिपयलाई अतीतमा कुनै अर्को भाषाबाट ग्रहण गरिएको पाउन सक्छौं। जसरी आज आफूलाई नेपालका रैथाने भन्ने नेपालीहरूको नालीबेली पहिल्याउँदै जाँदा तिनका पूर्वजमध्ये कोही कहाँबाट र कोही कहाँबाट बसाइँ सरेँ आएका ठहरिनु सम्भव छ, त्यसै गरी झर्झन्दा झर्झ शब्दहरूको नालीबेली पहिल्याउँदा पनि असङ्ख्य उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्झ शब्दलाई हामीले किन आफ्नो भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैं रतिएका छन्। आफ्नो भाषाली ज्ञान धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

झर्झ शब्दहरूलाई रैथाने नागरिकसँग दाँज्न सकिन्छ भने नवागान्तुक शब्दहरूलाई विदेशी आगन्तुकसँग दाँज्न सकिन्छ। विदेशी आगन्तुक यदि केवल पर्यटकको रूपमा अथवा राजदूतावासको कर्मचारीको रूपमा आएको हो भने त्यसले हाम्रो देशको कानून नमान्नु स्वाभाविकै छ। त्यो त दुई दिनको पाहुना मात्र हो। परन्तु विदेशमा जन्मिएर पनि नेपालको माटोप्रति आस्था राख्ने आगन्तुकले भने हाम्रा ऐन-कानून र चालचलनलाई शिरोधार्य गरिसकेको हुन्छ। यस्तो आगन्तुकलाई हामीले आफ्नै नागरिक ठान्न थालेका हुन्छौं। यदि नवागान्तुक शब्द विदेशी पर्यटकसरह आएका छन् र नेपाली भाषाका नियमहरूलाई वास्ता गर्दैनन् भने तिनली हामी आफ्नो शब्ददुकुट्टीमा स्थान दिन सक्तैनौं। परन्तु यदि ती हाम्रो भाषाका नियमहरूली मान्ने हिसाबले आएका छन् भने तिनलाई स्वागत गर्नुमा केही आपत्ति छैन।

शब्द सापट लिनुभन्दा अघि हामीले ध्यान दिनुपर्ने केही कुरा छन्। यदि भाषा जुम्से र दुब्लो छ भने त्यसले नवागान्तुक शब्दहरूलाई आत्मसात् गर्न सक्तैन। बरू उल्टै त्यो तिनीहरूको चेपुवामा परी विघटनको शिकार बन्दछ। आरम्भमा एउटा मात्र इङ्गल्याण्ड, जर्सी, गिनी इत्यादि थिए तर पछि न्यूइङ्गल्याण्ड, न्यूजर्सी, न्यूगिनी बन्दै गए। यदि हाम्रो भाषा लिरे भयो भने र हामीले गौरवका साथ यसका मौलिक लक्षणहरूलाई जोगाउन चाहनेौं भने शब्द सापटीको प्रतिकूल प्रभाव पर्नेछ प यसका छातीमा थुप्रै न्यूइङ्गल्याण्ड, न्यूजर्सी अथा न्यूगिनीका भुवा पलाउनेछन् भन्ने कुरामा सन्देह छैन। यति मात्र होइन, त्यहाँ न्यूपन्जाब, न्यूबङ्गाल, न्यूबिहार, न्यूराजस्तान अथवा न्यूबनारस पनि प्रतिबिम्बित हुन थाल्नेछन्। परन्तु हाम्रो भाषा सशक्त छ भने र आफ्नो सतलाई नडगाउने खालको छ भने त्यहाँ सदैव केवल नेपालको चित्र सलबलाइरहनेछ। हामीलाई नयाँपनप्रति मोह छ भने नेपाललाई न्यूनेपाल पार्न हाम्रो बाटो कसैले छेक्ने छैन।

कुनै पनि मानिसले केही कमायो भने उसले आफ्नो धन- सम्पत्ति ढुकुटीमा जसरी थुपाउँ त्यस्तै गरी भाषाको पनि आफ्नो ढुकुटी हुन्छ। भाषाले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा शब्दलाई थुपाउँ। शब्द नै भाषाको सम्पत्ति हो। भाषाले जति धेरै शब्द थुपार्नु सक्दछ, त्यति नै भाषा समृद्धशाली हुन्छ। त्यति नै ढुकुटी भरिपूर्ण हुन्छ। भाषा समृद्धशाली अथवा सम्पन्न छ कि छैनन् त्.समा निर्भर गर्दछ। भाषा अभिव्यक्तिको सशक्त साधन हो। कतिपय यस्ता भाषाहरू छन् जसमा शब्दहरूको अस्तित्व रहेको पाइँदैन, जस्तै- अमेरिकाका रेड इन्डियन। यीमध्ये कसै-कसैको भाषामा शब्दकोसट्टा वाक्यबाटै अभिव्यक्तिको काम टरिने गरिन्छ।

शब्दको नाता मानिसको अनुभूतिहरूसँग हुन्छ र अनुभूतिहरूको सम्बन्ध मानिसको प्रज्ञासँग हुन्छ। हाम्रो समाज माउ संस्कृत भाषामा सवा लाखभन्दा बढी शब्दि थिए भनिन्छ। हुन पनि कुरा सत्य ठहरिन्छ, किनभने हाम्रा ऋषि मुनिहरू आध्यात्मिक चिन्तनमा बेजोड थिए। विश्वका भाषाहरूमध्ये अङ्ग्रेजी भाषा सम्बृद्ध भाषा मानिन्छ यो भाषामा शब्द बढी भएको पाइन्छ, किनभने यसको शब्दभण्डार सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म पर्यायद्वारा

विभूषित हुँदैछ। हाम्रो नेपाली भाषाका बृहत नेपाली शब्दकोष मा (बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित) 50,000 हजार शब्द-सङ्ख्या देखिन्छ भने नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा तयार गरिएको शब्दकोषमा 60,000 भन्दा बढी शब्द-सङ्ख्या पाइन्छ। यसरी नेपाली भाषाको शब्द-भण्डार दिनानुदिन प्रगतिपथमा लम्किँदैछ।

अपभ्रंश-युगमा लेखिएका व्याकरणहरूमा शब्दलाई छान्ने काम हुँदा प्राकृत भाषाको व्याकरण लेखियो र त्यसमा तीन थरीका शब्दहरू पाइन्छन्- तत्सम, तद्भव र देशीय। चन्द्रिका व्याकरणका लेखक हेमराज गुरुज्यूले, राल्फ एल टर्नरले, गोपाल पाण्डेले, प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले (नेपाली भाषा र साहित्य) मा नेपाली भाषाको शब्ददुकुटीको चर्चा गरेका पाइन्छ।

हेमराज गुरुज्यू र गोपाल पाण्डे (रचनाकेशर) ले झर्ना ठेट शब्दहरूबाहेक आगन्तुक शब्दहरूलाई मात्र चर्चा गरी ठेच र आगन्तुक शब्दमा विभाजित गरी आगन्तुक शब्दहरूलाई तत्समर तद्भवमा बेग्लाएका छन्। गुरुज्यूले यसमा संस्कृत, हिन्दी र भारतका विभिन्न भाषाबाट उर्दु, फारसी, अङ्ग्रेजी र नेपालका प्रान्तीय भाषाहरू मगर, गुरुङ, भोटे, नेवारी इत्यादिबाट आएका तत्सम र तद्भव शब्दहरूको चर्चा गरेका छन्। संस्कृत, प्राकृत हुँदा आएका शब्दहरूमा र मूल भाषाबाट बिग्रेर आएका शब्दहरू पनि तद्भव हुन्।

6.4. नेपाली शब्द - दुकुटी

नेपाली भाषा अनुप्राणित छ- पाश्चात्य र पार्वत्य दुवै परम्पराबाट। यसले पनि दुनियाँका अरू जिउँदा भाषाहरूले झैं आफ्नो सार सौध्याइँको शब्ददुकुटीको विकास गरेको छ। साम्प्रदायिक विभेद र धार्मिक भावनादेखि पृथक रहिआएका हामी नापालीहरूले आफ्नो बोल्ने शब्दहरूलाई लिएर कुनै अनुदार नीति अँगालेका छैनौं। यसैले त हाम्रो शब्ददुकुटीको परीक्षा गर्ने हो भने त्यहाँ अनेकौं स्रोतका शब्दहरू पाइन्छन्। हुन पनि त्यही भाषा शक्तिशाली ठहरिन्छ जसले यथाशक्य धेरै स्रोतहरूबाट सापटी लिएको हुन्छ।

र तिनली आफ्नो आभ्यान्तर आनीबानीको पायकपर्दो तुल्याएर चलाएको हुन्छ। भरिशक्य आफ्ना निजी शब्दहरूलाई सदुपयोग गरेर नै कुनै भाषाले गौरवको रक्षा गर्न सक्तछ, तथापि हडारौं वर्षको खुरन्धारबाट विकसित हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको मानवीय सभ्यतालाई पुरै अँगाल्नु आफ्ना निजी शब्दहरूली काखी च्यापेर मात्रै कुनै हालतमा सम्भव छैन। साच्चै भन्ने हो भने तथाकथित निजी शब्दहरूमध्ये पनि कतिपयलाई अतीतमा कुनै अर्को भाषाबाट ग्रहण गरिएको पाउन सक्छौं। जसरी आज आफूलाई नेपालका रैथाने भन्ने नेपालीहरूको नालीबेली पहिल्याउँदै जाँदा तिनका पूर्वजमध्ये कोही कहाँबाट र कोही कहाँबाट बसाइँ सरेँ आएका ठहरिनु सम्भव छ, त्यसै गरी झर्राभन्दा झर्रा शब्दहरूको नालीबेली पहिल्याउँदा पनि असङ्ख्य उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्रा शब्दलाई हामीले किन आफ्नो भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैँ रत्तिएका छन्। आफ्नो भाषालाई झन धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

हाम्रो नेपाली भाषाका बृहत नेपाली शब्दकोष मा (बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित) 50,000 हजार शब्द-सङ्ख्या देखिन्छ भने नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा तयार गरिएको शब्दकोषमा 60,000 भन्दा बढी शब्द-सङ्ख्या पाइन्छ। यसरी नेपाली भाषाको शब्द-भण्डार दिनानुदिन प्रगतिपथमा लम्किँदैछ।

अपभ्रंश-युगमा लेखिएका व्याकरणहरूमा शब्दलाई छान्ने काम हुँदा प्राकृत भाषाको व्याकरण लेखियो र त्यसमा तीन थरीका शब्दहरू पाइन्छन्- तत्सम, तत्भव र देशीया। चन्द्रिका व्याकरणका लेखक हेमराज गुरुज्यूले, राल्फ एल टर्नरले, गोपाल पाण्डेले, प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले (नेपाली भाषा र साहित्य) मा नेपाली भाषाको शब्ददुकुटीको चर्चा गरेका पाइन्छ।

Notes

हेमराज गुरुज्यू र गोपाल पाण्डे (रचनाकेशर) ले झर्ना ठेट शब्दहरूबाहेक आगन्तुक शब्दहरूलाई मात्र चर्चा गरी ठेच र आगन्तुक शब्दमा विभाजित गरी आगन्तुक शब्दहरूलाई तत्सम र तद्भवमा बेग्लाएका छन्। गुरुज्यूले यसमा संस्कृत, हिन्दी र भारतका विभिन्न भाषाबाट उर्दु, फारसी, अङ्ग्रेजी र नेपालका प्रान्तीय भाषाहरू मगर, गुरुङ, भोटे, नेवारी इत्यादिबाट आएका तत्सम र तद्भव शब्दहरूको चर्चा गरेका छन्। संस्कृत, प्राकृत हुँद आएका शब्दहरूमा र मूल भाषाबाट बिग्रेर आएका शब्दहरू पनि तद्भव हुन्, जस्त-

अङ्गार (संस्कृत)	अङ्गार (तद्भव)
कालो (प्राकृत)	कालो (तत्सम)
तीज (संस्कृत)	तीज (तत्सम)
ठोकर (हिन्दी)	ठक्कर (तत्सम)
इनाम (उर्दू)	इनाम (तत्सम)
जगह (उर्दू)	जग्गा (तद्भव)
खर्च (फार्सेली)	खर्च (तत्सम)
अमीर (अर्बेली)	अमीर (तत्सम)
आइरन (अर्बेली)	ऐन (तद्भव)
कोट (अङ्ग्रेजी)	कोट (तत्सम)

क्याप्टेन (अङ्ग्रेजी)

कसान (तत्सम)

नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोशका लेखक राल्फ एल टर्नर नेपाली भाषाको शब्द ढुकुटीका 6 वटा स्रोत बताएका छन्-

- क) संस्कृत, प्राकृत, हुँदै आएका तद्भव शब्दहरू,
- ख) भारतीय भाषामा पाइने शब्दहरू जो अज्ञात स्रोत र अज्ञात व्युत्पत्तिका शब्दहरू छन् र अनुकरणात्मक शब्द,
- ग) भारत वा छिमेकी आर्य भाषाका शब्दहरू
- घ) भोट-बर्मेली खलकका भागहरूबाट आएका शब्दहरू
- ङ) अङ्ग्रेजी शब्दहरू
- च) संस्कृतबाट प्राप्त तत्सम र अर्धतत्सम शब्दहरू।

प्रा. बालकृष्ण पोखरेलले नेपाली भाषा र साहित्य पुस्तकमा नेपाली शब्दढुकुटीको चर्चा गर्दा मौलिक र आगन्तुकमा बाँडी आगन्तुकमा भारोपेली- क) भारतेली शाखाभित्रका मैथिली, बङ्गाली, पन्जाबी, गुजराती, मराठी भाषाबाट आएका, ख) इरानेली शाखाका उर्दू, हिन्दीमार्फत आएका र अङ्ग्रेजी फ्रान्सेली, पोर्तुगाली र रसियालीबाट आएका युरोपेली शाखाका स्वदेशी भाषाहरूमा नेवारी, मग्राती, गुरुङ, तामाङ, किराती, भोटे आदि। अरबेली तुर्केलीबाट आएका र अन्य भनेर देखाएका छन्। मौलिकको वर्गीकरणमा - तत्सम, अर्धतत्सम र तद्भव छुट्याएका छन्। तद्भवमा संस्कृत-प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका तद्भव शब्दहरू, संस्कृतले द्रविड भाषाबाट सापट लिएर प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका तद्भव शब्दहरू, संस्कृतले अग्नेय भाषाबाट सापट लिएर प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका शब्दहरू, भारोपेली खलकका ग्रीक, अवेस्ताली आदि भाषाबाट संस्कृत-प्राकृत हुँदै नेपालीमा आका शब्दहरू र तुर्क-मङ्गोलका खलकहरूका भाषाबाट संस्कृत-प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका शब्दहरू।

त्यस्तै तत्सममा- क) संस्कृतदेखि प्राकृतमा पनि तत्सम नै हुँदै आएका शब्दहरू र ख) प्राकृतमा तद्भव भइसकेका तर फेरि संस्कृतबाटै लिएका शब्दहरू अर्धतत्सममा चाहिँ प्राचीन र नवीन तत्सममा थोकै विकार

ल्याएका शब्दहरू। यसलाई स्पष्ट पार्नका लागि उनकै तालिकालाई प्रस्तुत गरिएकोछ-

नेपाली शब्द-ढुकुटी

आगन्तुक

मौलिक

भारोपेली-----अभारोपेली

तद्भव

तत्सम

अर्धतत्सम

भारोपेली---- भारतेली, इरानेली, युरोपेली तत्सम----नयाँ पुरानो,

अर्धतत्सम--- नयाँ पुरानो अभारोपेली---स्वदेशी, भारतेली, अन्य

नेपाली भाषाको ढुकुटीमा ढुई किसिमका धन रहन्छन्- क) स्वदेशी र ख) विदेशी। ठेटझर्रा शब्दहरू स्वदेशी र अरू विदेशी। नेपाली शब्दहरूका ढुई भेद छन्- मौलिक र आगन्तुक। मौलिक शब्दहरूका तीन भेद छन्- क) तत्सम, ख) तद्भव र ग) अर्धतत्सम। त्यस्तै गरी आगन्तुकमा नेपाली भाषाभाषी समुदाय अन्य भाषाभाषीहरूको सम्पर्कमा आउँदा थपिन आएका गरी पाँच खलकका शब्दहरू नेपालीमा पाइन्छन्, जस्तै- क) भोट-चिनियाँ भोट-हिमाली, ख) भारोपेली आधुनिक आर्येली भाषा, ग) अगनेली, घ) द्रविडेली र ङ अन्य खलक।

नेपाली भाषाका शब्द- भण्डार

मौलिकौ

आगन्तुक

झर्रो (ठेट)

मौलिक-----तत्सम, अर्धतत्सम, तद्भव

आगन्तुक--- अग्रेली, , द्रविडेली, भोट-बर्मेली, भारोपेली, अन्य

नेपाली भाषाको आफ्नै शब्दभण्डार र यसका आफ्नै विशेषता छन्। नेपाली शब्दढुकुटीको सर्वेक्षण गर्ने हो भने यसका वक्ताहरूले विभिन्न

स्रोतहरूबाट शब्द सापटी लिनै तिनली पचाउँदै आएको प्रस्टिनेछ। तल हामी सङ्क्षेपमा नेपाली शब्ददुकुटीलाई केलाउनेछौं।

नेपाली शब्दहरूमा प्रमुख दुई भेद छन्- मौलिकर आगन्तुक। तत्सम, तद्भव र अर्धतत्सम गरी मौलिकताका तीन उपभेद छन्। भारोपेली र अभारोपेली गरी आगन्तुकका दुई भेद छन्। नेपाली भाषामा मुख्यत चार प्रकारका शब्दहरू छन्। ती चार प्रकारका शब्दहरूलाई तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, र झर्ना शब्दका रूपमा वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ। तत्सम र तद्भव शब्दलाई मौलिक शब्द भन्ने गरिन्छ। यस दृष्टिमा मौलिक, आगन्तुक र झर्ना शब्दका रूपमा तीन प्रकारका पनि शब्ददुकुटीलाई विभक्त गरिन्छ। झर्ना शब्दलाई देशीय वा देशज शब्द पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ।

6.4.1. तत्सम शब्द

जुन शब्द भाषामा आफै आएको हुन्छ त्यसली मौलिक शब्द भनिन्छ। नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो। तसर्थ संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंशबाट सोझै नेपालीमा आएका शब्दहरू नेपालीका मौलिक शब्द मानिन्छन्। तर कतिपय भाषाविद्हरूले संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक पनि भनेका छन्। यस प्रकारका शब्दहरूलाई नेपाली शब्दभण्डारबाट निकालिदिने हो भने नेपाली भाषामा थोरै मात्र शब्दहरू बाँकी रहन्छन्। नेपाली भाषामा मौलिक शब्दहरूलाई अन्तर्गत तत्सम र तद्भव पर्दछन्।

नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत हुँदै जन्मिएको भाषा हो। संस्कृतबाट आका कतिपय शब्दहरू नेपालीमा परिवर्तन भइसकेका छन् भने कतिपय शब्दहरू जस्ताको तस्तै छन्। यिनै जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। प्राकृत भाषामा पनि तत्सम नै भएका शब्दलाई पुरानो तत्सम जस्तै- सरल, घाम, महिमा) भनिन्छ भने प्राकृत अवस्थामा परिवर्तन भएर पनि फेरि संस्कृतकै अवस्थामा पुगेका शब्दलाई नयाँ तत्सम जस्तै- राजा, प्रजा, पृथ्वी, नदी) भनिन्छ। नेपाली भाषाको जन्मपछि पनि कतिपय तत्सम शब्दहरू परिवर्तन हुन थालेको सुइँको पाइएको छ, जस्तै - कृष्ण- क्खि, विष्णु- विसु, प्रमोद- परमोद, प्रजा-परजा पर्जा। यी शब्दले लेख्य मान्यता नपाउनुका साथै शब्ददुकुटीको ढोकासम्म पनि

पुगेको पाइना नेपाली भाषा संस्कृतबाट जन्मिएको प्राकृतबाट जन्मिएको भाषा हो। यसकी आमा प्राकृत हो भने हजुरआमा हो संस्कृत हजिरआमा संस्कृत शब्दहरूमध्ये कति शब्द नेपालीमा आएर परिवर्तन भइसकेका छन् र कति भने जस्ताको तस्तै छन्। यिनै जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरू तत्सम कहलाउँछन्। संस्कृतमा तत्सम शब्दको अर्थ हुन्छ- ऊ जस्तै। संस्कृत जस्तै भएकाले तत्समलाई यो संज्ञा दिइएको हो। तत्सम शब्दहरू पनि दुई प्रकारका हुन्छन्- नयाँ अनि पुराना। पुराना तत्सम ती हुन् जो प्राकृत भाषामा पनि तत्समै थिए, जस्तै- कुमार, महिमा, धाम, सरल इत्यादि। नयाँ तत्सम ती हुन्, जो प्राकृत अवस्थामा परिवर्तित भइसकेका थिए तर पछि नेपालीमा आएर फेरि संस्कृतकै वस्थामा पुगे, जस्तै- प्रजा, राजा, पृथ्वी, गृह, कृष्ण इत्यादि। प्राकृत भाषामा यिनको साटो क्रमश पया, राया, पुहवी. गेह, एवम् कण्ह शब्द प्रचलित थिए। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाको सन्तान हो र संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै यसको विकास भएको हो भन्ने कुरा पाइन्छ। नेपाली भाषाको स्रोत भाषा संस्कृत भएकाले तत्सम शब्दको तत् अर्थात् त्यो शब्दले संस्कृत भाषालाई संकेत गरेको छ। यहाँ समको अर्थ सोही हो। त्यसैले तत्सम शब्दले उही संस्कृत शब्द भन्नेलाई जनाएको छ। संस्कृतमा प्रयुक्त शब्दहरू उही रूपमा कुनै पनि ध्वनितात्विक परिवर्तन नभई जस्ताको तस्तै नेपालीमा पनि प्रयुक्त भएका छन् भने त्यस्ता शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। यहाँ सम वा सोहीले उही अर्थ नभनेर ध्वनितात्विक समतालाई संकेत गरेको देखिन्छ। अर्थमा परिवर्तन भए वा नभए पनि ध्वनितात्विक रूपमा कुनै पनि परिवर्तन नभएका संस्कृतबाट आएका शब्द नै तत्सम शब्द हुन्।

नेपालीका तत्सम शब्द यसप्रकार छन्-

कृति, क्षति, दया, राजा, भिक्षा, बल, भाग, सेवक, लेखक, सौन्दर्य, भोजन, गमन, रमणीय, योगी, उक्ता, पूरण, शुष्क, गद्य, हास्य, तृप्ति, नीति, शिक्षक, बालक, जनता, राष्ट्रिय, श्रीमान, राक्षस, मौन, श्रद्धा, धार्मिक, मासिक, मानसिक, शारीरिक, वैदिक, दुखित्, गोष्ठी, गरिमा, बलिष्ठ, धनी, प्राचीन, आत्मीय, उत्तम, अन्यत्र, माधुर्य, मित्रता, आवश्यकता, स्वर्णमय, आयुष्मान, सौन्दर्य, वाणिज्य,

नगर, शीतल, मातृवत, गुणवान्, चरित्रवान्, तेजस्वी, यशस्वी, अक्षरश आदि।

6.4.2 तद्भव शब्द

तद्भव शब्द पनि तत् र भव दुई शब्द मिलेर बनेको छ। यहाँ प्रयोग गरिएको तत् शब्दले पनि संस्कृत लाई नै संकेत गरेको छ। अत तत् ले त्यसबाट वा संस्कृतबाट लाई र भव ले भएका वा विकसित भएको भन्ने कुरालाई संकेत गरेको छ। त्यसैले संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै आउँदा ध्वनि तत्त्वमा फेरबदल भएका वा ध्वनितात्विक दृष्टिमा संस्कृत मूलभन्दा भिन्न भएका तर त्यही स्रोतबाट विकसित भएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिन्छ। यसरी हेर्दा ध्वनितात्विक विकासका आधारमा तत्सम शब्दबाट तद्भव शब्दहरू बेग्लिन्छन्।

नेपालीका तद्भव शब्दहरू यसप्रकार छन्

संस्कृत	प्राकृत	नेपाल
व्याघ्र	बघ्य	बाघ,
पत्र	पत्त	पात,
अग्नि	अग्नि	आगो,
अर्क	अक्क	आँक,
कर्ण	कण्ण	कान,
कर्मी	कम्मी	कामी,
गर्दभ	गद्दह	गधा,
धर्म	धम्म	धाम,
छर्द	छद्द	छाद,
अध	अज्ज	आज,
अमावसी	अमुसी	औसी,

Notes

उपाख्यान	उक्खाण,	उखान,
चतुर्थी	चउत्थी	चौथी,
गर्भ	गब्भ	गाभ,
घृणा	घिण्ण	घिन,
चुक	चुक्क	चूक,
पक्क	पक्क	पाको,
पर्ण	पण्ण	पान,
एकादश	एकारस	एघार,
गल्प	गप्प	गफ,
अक्षर	आखर	आखर,
सप्तदश	सत्तरह	सत्र आदि।

6.4.3 देशीय शब्द

ती तत्सम शब्दहरू जो नेपाली भाषामा आएर रूप बदलन्छन् त्यस्तालाई अर्धतत्सम वा देशीय भनिन्छ। नेपाली शब्दहरूमा प्रमुख दुई भेद छन्- मौलिक र आगन्तुक। तत्सम, तद्भव र अर्धतत्सम गरी मौलिकताका तीन उपभेद छन्। भारोपेली र अभारोपेली गरी आगन्तुकका दुई भेद छन्। नेपाली भाषामा मुख्यतः चार प्रकारका शब्दहरू छन्। ती चार प्रकारका शब्दहरूलाई तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, र झर्ना शब्दका रूपमा वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ। तत्सम र तद्भव शब्दलाई मौलिक शब्द भन्ने गरिन्छ। यस दृष्टिमा मौलिक, आगन्तुक र झर्ना शब्दका रूपमा तीन प्रकारका पनि शब्दहरूलाई विभक्त गरिन्छ। झर्ना शब्दलाई देशीय वा देशज शब्द पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको जन्मपछि पनि कतिपय तत्सम शब्दहरू परिवर्तन हुन थालेको सुइँको पाइएको छ, जस्तै - कृष्ण- क्खि, विष्णु- विसु, प्रमोद- परमोद, प्रजा-परजा पर्जा। यी

शब्दहरू देशीय हुन्। यी शब्दले लेख्य मान्यता नपाउनुका साथै शब्ददुकुटीको ढोकासम्म पनि पुगेको पाइन्न।

यदि नेपाली भाषाको जन्म भइसकेपछि कुनै तत्सम शब्दमा परिवर्तन आएको छ भने त्यो अर्धतत्सम कहलाउँछ। पुराना तत्समको विकारबाट जन्मिएका अर्धतत्समहरू पुराना कहलाउँछन्, - छाँद, आँग, घाँग, रङ्ग इत्यादि। नयाँ तत्समको विकारबाट जन्मिएकाहरू नयाँ कहलाउँछन्। झर्ना शब्दहरूलाई रैथाने नागरिकसँग दाँज्न सकिन्छ भने नवागान्तुक शब्दहरूलाई विदेशी आगन्तुकसँग दाँज्न सकिन्छ। जसरी आज आफूलाई नेपालका रैथाने भन्ने नेपालीहरूको नालीबेली पहिल्याउँदै जाँदा तिनका पूर्वजमध्ये कोही कहाँबाट र कोही कहाँबाट बसाइँ सरेँ आएका ठहरिनु सम्भव छ, त्यसै गरी झर्नाभन्दा झर्ना शब्दहरूको नालीबेली पहिल्याउँदा पनि असङ्ख्य उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्ना शब्दलाई हामीले किन आफ्नो भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैँ रत्तिएका छन्। आफ्नो भाषाली ज्ञान धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

6.4.4 आगन्तुक शब्द

आफ्नो भाषामा अरू कुनै भाषाबाट मिसिन आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ। अर्थात् संस्कृत स्रोतबाट अरू स्रोतबाट आएका शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन्। यी आगन्तुक शब्दहरू विभिन्न भारतीय भाषाहरूबाट र अरू विदेशी भाषाहरूबाट सापटी लिइएका शब्दहरू हुन्। यी शब्दहरू मुख्यत दुईवटा स्रोतबाट आएका छन्- क) भारोपेली मूलका भाषाबाट र ख) अभारोपेली मूलका भाषाबाट

नेपाली शब्दभण्डारमा स्वदेशीभन्दा विदेशी भाषाबाट आएका शब्द धेरै छन्। विशेष गरी माध्यमिक कालमा अरबेली, फारसेली शब्दहरू उर्दू हिन्दी भाषाका माध्यमले नेपाली शब्दभण्डारमा भित्रिएका छन् भने आधुनिक कालमा आएर अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमले युरोपका विभिन्न भाषाका शब्द भित्रिने क्रम बढ्दै गइरहेको छ। जस्तै-

Notes

अङ्ग्रेजी- लाइब्रेरी, डायरी, ड्राइभर, मोटर, पार्क, टिकट, करेन्ट, स्कुल, सिनेमा, लालटिन, रेडियो, गिलास, पेपर, ड्रामा, बस, रोड, प्लेन, कार, अक्सिजन, कम्पाउडर, भिटामिन, पेन्सिल, बुट, बजेट, ब्याग, रेडियम आदि।

फ्रान्सेली- इन्जिनियर, पुलिस, बिगुल, टुरिस्ट, कुपन, ब्लाउज, पाउच, कार्टुन, कार्टुस, कलेज, कन्ट्रोल, मार्शल, मेम, रेस्टुराँ, डिलक्स आदि।

पुर्तगाली- अचार, अलकत्रा, आलमारी, कमेज, फित्ता, फाल्टु, गमला, पाउरोटी, पिपा, भारदार, इस्त्री, पाद्री, तमाखु, तौलिया, लिलाम, फेटा, कर्नेल, गिर्जा, आलपिन, बोटल, गोदाम, मिस्त्री, बिस्कुट, कफी, साबुन आदि।

अरबेली- अखबार, अख्तियार, अमानत, असर, आदत, इजाजत, इलाका, इसारा, कदम, कदर, कसम, किताब, कसरत, किस्सा, खराब, खबर, खतम, गरिब, जहाज, जासुस, दलाल, विभाग, दोकान, दुनियाँ, फिक्री, फसेला, बाँकी, मतलब, मालिक, महल, फाइदा, हिम्मत, आखिर, असानी, दौलत, अमानत, हाकिम, हैजा, हौसला आदि।

फारसेली- अनार, अन्दाज, आइन्दा, आम्दानी, आराम, उस्ताद, कम, किनारा, कुस्ती, खुद, गज, गिरफ्तार, गुलाफ, चर्खा, चस्मा, चासनी, जागिर, जादु, जिन्दगी, जोस, ताजा, दरवार, पलड, पुल, लगाम, सरकार, हप्ता, हजार, होस, मकान, पाइजामा, जागिर, पर्दा, आवाज, सितार, चेहरा, तमास, याद आदि।

ल्याटिन- कोटा, बोनस, डेलिगेट, कोरम, अपरेटर, प्रफेसन, एजेन्डा, मिसन, क्याम्पस, क्यालेन्डर, भिसा आदि।

ग्रीसेली- प्रोग्राम, थ्योरी, थिसिस, थर्मस, सुरुड, फिलोसफी आदि।

जर्मनेली- सेमिनार, फारेनहाइट, किन्डरगार्टन आदि।

इटालेली- स्टुडियो, सोडा, भ्वाइलिन, पिजा आदि।

तुर्केली- चक्कु, कैंची, कुल्ली, तलासी, कुर्ता, गलैचा, नोकर, मुचुल्का, बुलाकी, सौगात, काबु, बहादुर, तोप, लफङ्गा, खच्चर, चकमक, लास, तक्मा, चम्चा आदि।

चिनियाँ- चाउचाउ, चिया, चाउमिन, तुफान, टुनी, लिची आदि।

जापानेली- जुडो, रिक्सा, कराते, होन्डा, सुनामब आदि।

भारोपेली मूलका भारतीय भाषाहरूबाट आएका शब्द-

बङ्गाली- उपन्यास, छाता, रसगुल्ला, कविराज, गम्छा आदि।

मैथिली- वन, जन, मागुर, पटुका, पैनी, टाट आदि।

गुजराती- हडताल

मराठी- अनौठो, वाङ्मय, चालू, लागू आदि।

अभारोपेली मूलका भाषाहरूबाट आएका शब्द-

नेवारी- चाकु, ज्यापु, क्राँटी, झ्याल, सुकुल, ढोका, छिडँडी, बुइँगल, डकर्मि, सिकर्मि, पाजु, कुसुले, पर्खाल, पसल, बाँडा, खापा, जुजु, भाजु, धौ, खिच्चा आदि।

मगर- दौरा, गुनिउँ, आँसी, पटुका, भिनाजु, चोलो, जाँतो आदि।

गुरुङ- रोदी, घाटु, घुम, थुन्से, खुर्पा आदि।

राई किराँत- लाप्पा, कुन्यूँ, बैदाङ, गुन्द्रुक, कुम्लो, चिहान, मुन्धुम, मानी, क्पिट आदि।

6.5. उपसंहार

वास्तवमा भाषा अभिव्यक्तिको सबैभन्दा उत्कृष्ट साधन हो। अगणित अनुभूतिहरूलाई समेट्ने गरी मानवसमाजमा सार्थक ध्वनिसङ्केतहरूको परम्परा बसेको हुन्छ। यिनै परम्परागत सङ्केतहरूलाई हामी शब्द भन्दछौं। भाषाले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा शब्दलाई थुपार्छ। शब्द नै भाषाको

सम्पत्ति हो। भाषाले जति धेरै शब्द थुपार्नु सक्दछ, त्यति नै भाषा समृद्धशाली हुन्छ। त्यति नै ढुकुटी भरिपूर्ण हुन्छ। भाषा समृद्धशाली अथवा सम्पन्न छ कि छैनन् त. समा निर्भर गर्दछ। भाषा अभिव्यक्तिको सशक्त साधन हो। शब्दतत्त्वको विस्तारका दृष्टिले जुन भाषा बढी शक्तिशाली छ, त्यस भाषाका वक्ताहरूको संस्कृति, जीवनपद्धति र सिङ्गो मानवीय व्यवहार पनि त्यति नै विस्तृत हुन्छ। यसैले शब्द-ढुकुटी भाषाभाषीको बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक तथा प्राविधिक क्षेत्रको सम्पन्नता-असम्पन्नताको द्योतक पनि हो। भाषामा पुराना-पुराना शब्दहरू लुप्त हुँदै जान्छन् र तिनबाट केही नयाँ शब्दहरू बन्दछन् र केही चाहिँ त्यही शब्द लुप्त हुँदै जान्छन् र तिनबाट केही नयाँ शब्दहरू बन्दछन् र केही चाहिँ त्यही शब्द भए तापनि अर्थका क्षेत्रमा भिन्न अनुहार लिएर देखापर्छन्। समयको विकासका क्रममा त्यस भाषामा कतिपय नयाँ शब्दहरूको प्रयोग हुन जान्छ भने आगन्तुक शब्दहरूबाट भाषिक शब्द-भण्डार भरिँदै जान्छ। भाषिक कथन वाक्यका रूपमा व्यक्त हुन्छ तापनि शाब्दिक एकाइको संयोजनबाट वाक्य बन्ने हुँदा शब्दतत्त्व भाषाको महत्वपूर्ण एकाइ हो। कुनै पनि भाषा कति समृद्ध र सम्पन्न छ भन्ने कुरो त्यस भाषाको शब्द-ढुकुटी केकति छ भन्ने कुराबाट स्पष्ट हुन्छ। समाजको विकाससँगसँगै ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा पनि विकास हुँदै जान्छ। यसरी नयाँ क्षेत्रको विकास भएपछि खोज र अनुसन्धानबाट प्राप्त नयाँ विचारलाई व्यक्त गर्नका निम्ति सम्पन्न भाषाबाट शब्द सापटी लिएर ढुकुटी भर्नु पर्ने हुन्छ। यस आवश्यकताले भाषाको शब्द-ढुकुटी सम्पन्न बन्दछ।

नेपाली भाषामा ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी नयाँ कुरालाई बुझाउनका निम्ति संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाबाट शब्दहरू लिएर ढुकुटी भर्न थालिएको छ। संसारका थुप्रै राष्ट्रहरू स्वतन्त्र भएपछि वा राष्ट्रिय चेतनाको लहरमा लहरिन थालेपछि राष्ट्रभाषाको विकास र विस्तारमा दत्तचित्त भएर लागेका पाइन्छन्। यस्ता राष्ट्रभाषाको स्तरीकरणमा नयाँ शब्दहरूको आगमनको स्वागत गर्दै भाषाका माध्यमबाट जातीय-राष्ट्रिय गौरवको अनुभव गर्दै आएका छन् र बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक राष्ट्रमा त राष्ट्रिय जीवनका यावत् व्यवहार आफ्नै भाषामा गर्न खोज्दैछन्। यस आवश्यकताले भाषाको

शब्दतत्त्वमा आगमनको मात्रा बढी हुन्छ र भाषा समृद्ध बन्दै जान्छ। कतिपय शब्द त आफ्ना भाषामा नपाइएको हुँदा उसले लिनै पर्ने आवश्यकता पनि पर्दछ। भाषासँगै संस्कृति पनि आउने हुँदा आपसी सम्पर्कसँगै सांस्कृतिक सामाज्य हुन गई स्वतः शब्दतत्त्व अर्को भाषाको भण्डारमा गइदिन्छन्।

यसैगरी नेपाली भाषामा आफ्नै भाषिकाबाट र अन्य स्थानीय भाषाबाट पनि थुप्रै शब्दहरू आएका छन्। नेपाली भाषा मगर, नेवार, लिम्बू आदिले पनि मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेको र ती चातिका आ- आफ्नै भाषा भएको हुनाले नेपाली भाषामा ती भाषाका शब्दहरूको आगमन हुनु स्वाभाविकै पनि हो। अन्य भाषिक समुदायका संस्कृतिलाई नेपालीभाषीहरूले ग्रहण गर्दै जाँदा पनि ती भाषाभाषीको संस्कृतिमार्फत् नेपालीमा थुप्रै शब्द आएका छन्। नेपाली भाषाको स्रोत संस्कृत भाषा हो। यस भाषाबाट अनगिन्ती शब्दहरू लिइएका छन् र यो क्रम बढिरहेको छ। विज्ञान र प्रविधिको विकासलाई नेपाली भाषाले समेट्नु पर्ने स्थितिमा संस्कृतिबाट सकेसम्म शब्दहरू लिने, संस्कृत- परम्परामा रही नयाँ शब्दको निर्माण गर्ने काम नै वास्तविक रूपमा समस्या-समाधानको विषय बन्दै आएको छ। संस्कृत प्राकृत हुँदै आएका तद्भव शब्दहरू हुँदाहुँदै पनि पुनः तत्सम शब्दलाई पनि ल्ने प्रक्रिया बढ्दो छ। शिक्षा, सञ्चार र विज्ञान-प्रविधिको विकासपछि नयाँ खालका तत्सम शब्दहरू नेपालीमा प्रयोग हुन थालेका छन्। जुन भाषाको भण्डारमा अनेकौं शब्दहरूको व्यवस्था भएको हुन्छ त्यो भा। अभिव्यक्तिका दृष्टिले त्यति नै धनी हुन्छ। शब्द भाषाको सबैभन्दा सानो स्वतन्त्र अर्थपूर्ण एकाइ हो। तसर्थ भाषामा भएका धेरै शब्दहरूको समष्टिगत रूप शब्दभण्डार हो। यसलाई शब्ददुकुटी पनि भनिन्छ। भाषाले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा शब्द थुपार्छ। शब्द नै भाषाको सम्पत्ति हो। भाषाले जति धेरै शब्द थुपार्न सक्दछ त्यति नै भाषा समृद्धशाली र त्यति नै दुकुटी भरिपूर्ण हुन्छ। प्रत्येक भाषाको शब्दभण्डारमा शब्दहरूको सङ्ख्या घट्ने -बढ्ने प्रक्रिया चलिरहेछ। समयानुसार यसमा नयाँनयाँ शब्दहरूको समावेश हुँदै जान्छ भने जुन शब्दहरूको प्रयोग हुँदैन ती दिन-प्रतिदिन हराउँदै जान्छन्। आफ्ना झर्ना शब्दलाई हामीले किन आफ्नो

भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैं रत्तिएका छन्।

आफ्नो भाषाली झन धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यली राम्ररी बुझ्नुपर्दछ। शब्द सापट लिनुभन्दा अघि हामीले ध्यान दिनुपर्ने केही कुरा छन्। यदि भाषा जुम्से र दुब्लो छ भने त्यसले नवागन्तुक शब्दहरूलाई आत्मसात् गर्न सक्तैन। बरु उल्टै त्यो तिनीहरूको चेपुवामा परी विघटनको शिकार बन्दछ। नेपाली भाषाको ढुकुटीमा दुई किसिमका धन रहन्छन्- क) स्वदेशी र ख) विदेशी। ठेटझर्रा शब्दहरू स्वदेशी र अरु विदेशी। नेपाली शब्दहरूका दुई भेद छन्- मौलिक र आगन्तुक। मौलिक शब्दहरूका तीन भेद छन्- क) तत्सम, ख) तद्भव र ग) अर्धतत्सम। त्यस्तै गरी आगन्तुकमा नेपाली भाषाभाषी समुदाय अन्य भाषाभाषीहरूको सम्पर्कमा आउँदा थपिन आएका गरी पाँच खलकका शब्दहरू नेपालीमा पाइन्छन्, जस्तै- क) भोट-चिनियाँ भोट-हिमाली, ख) भारोपेली आधुनिक आर्येली भाषा, ग) अग्नेली, घ) द्रविडेली र ङ अन्य खलक।

नेपाली भाषाको आफ्नै शब्दभण्डार र यसका आफ्नै विशेषता छन्। नेपाली शब्दढुकुटीको सर्वेक्षण गर्ने हो भने यसका वक्ताहरूले विभिन्न स्रोतहरूबाट शब्द सापटी लिँदै तिनली पचाउँदै आएको प्रस्टिनेछ।

जुन शब्द भाषामा आफै आएको हुन्छ त्यसली मौलिक शब्द भनिन्छ। नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो। तसर्थ संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंशबाट सोझै नेपालीमा आएका शब्दहरू नेपालीका मौलिक शब्द मानिन्छन्। तर कतिपय भाषाविद्हरूले संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक पनि भनेका छन्। यस प्रकारका शब्दहरूलाई नेपाली शब्दभण्डारबाट निकालिदिने हो भने नेपाली भाषामा थोरै मात्र शब्दहरू बाँकी रहन्छन्। नेपाली भाषामा मौलिक शब्दहरूलाई अन्तर्गत तत्सम र तद्भव पर्दछन्।

नेपाली भाषा संस्कृत, प्राकृत हुँदै जन्मिएको भाषा हो। संस्कृतबाट आका कतिपय शब्दहरू नेपालीमा परिवर्तन भइसकेका छन् भने कतिपय शब्दहरू जस्ताको तस्तै छन्। यिनै जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरू तत्सम कहलाउँछन्। तत्सम शब्दहरू पनि दुई प्रकारका हुन्छन्- नयाँ अनि पुराना। नेपालीका तत्सम शब्द यसप्रकार छन्- कृति, क्षति, दया, राजा, भिक्षा, बल, आदि।

तद्भव शब्द पनि तत् र भव दुई शब्द मिलेर बनेको छ। यहाँ प्रयोग गरिएको तत् शब्दले पनि संस्कृत लाई नै संकेत गरेको छ। अतः तत् ले त्यसबाट वा संस्कृतबाट लाई र भव ले भएका वा विकसित भएको भन्ने कुरालाई संकेत गरेको छ। त्यसैले संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै आउँदा ध्वनि तत्त्वमा फेरबदल भएका वा ध्वनितात्विक दृष्टिमा संस्कृत मूलभन्दा भिन्न भएका तर त्यही स्रोतबाट विकसित भएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिन्छ। यसरी हेर्दा ध्वनितात्विक विकासका आधारमा तत्सम शब्दबाट तद्भव शब्दहरू बेग्लिन्छन्।

नेपाली भाषामा मुख्यतः चार प्रकारका शब्दहरू छन्। ती चार प्रकारका शब्दहरूलाई तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, र झर्ना शब्दका रूपमा वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ। तत्सम र तद्भव शब्दलाई मौलिक शब्द भन्ने गरिन्छ। यस दृष्टिमा मौलिक, आगन्तुक र झर्ना शब्दका रूपमा तीन प्रकारका पनि शब्ददुकुटीलाई विभक्त गरिन्छ। झर्ना शब्दलाई देशीय वा देशज शब्द पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको जन्मपछि पनि कतिपय तत्सम शब्दहरू परिवर्तन हुन थालेको सुइँको पाइएको छ, जस्तै - कृष्ण- क्तिन्न, विष्णु- विस्रु, प्रमोद- परमोद, प्रजा-परजा पर्जा। यी शब्दहरू देशीय हुन्। यी शब्दले लेख्य मान्यता नपाउनुका साथै शब्ददुकुटीको ढोकासम्म पनि पुगेको पाइन्छ। यदि नेपाली भाषाको जन्म भइसकेपछि कुनै तत्सम शब्दमा परिवर्तन आएको छ भने त्यो अर्धतत्सम कहलाउँछ। पुराना तत्समको विकारबाट जन्मिएका अर्धतत्समहरू पुराना कहलाउँछन्, - झर्ना शब्दहरूलाई रैथाने नागरिकसँग दाँज्न सकिन्छ भने नवागन्तुक शब्दहरूलाई विदेशी आगन्तुकसँग दाँज्न सकिन्छ। झर्नाभन्दा

झर्रा शब्दहरूको नालीबेली पहिल्याउँदा पनि असङ्ख्य उदाहरणहरूमा बाहिरी स्रोत फेला पर्नु सम्भव छ। यसो हुँदाहुँदै पनि आफ्ना झर्रा शब्दलाई हामीले किन आफ्नो भाषाका अभिन्न तत्त्व मानेका छौं भने यिनले हाम्रो भाषाका आधारभूत लक्षणहरूलाई बाधा दिएका छैनन् बरु मुटुकलेजो अथवा फोक्सोझैं रत्तिएका छन्। आफ्नो भाषालाई झन धनी तुल्याउने उद्देश्यले अन्य भाषाबाट शब्द सापट लिँदा हामीले यस रहस्यलाई राम्ररी बुझ्नुपर्दछ।

आफ्नो भाषामा अरु कुनै भाषाबाट मिसिन आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ। अर्थात् संस्कृत स्रोतबाट अरु स्रोतबाट आएका शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन्। यी आगन्तुक शब्दहरू विभिन्न भारतीय भाषाहरूबाट र अरु विदेशी भाषाहरूबाट सापटी लिइएका शब्दहरू हुन्। यी शब्दहरू मुख्यत दुईवटा स्रोतबाट आएका छन्- क) भारोपेली मूलका भाषाबाट र ख) अभारोपेली मूलका भाषाबाट

6.7. सार

- परम्परागत सङ्केतहरूलाई हामी शब्द भन्दछौं।
- शब्द नै भाषाको सम्पत्ति हो।
- शब्दतत्त्वको विस्तारका दृष्टिले जुन भाषा बढी शक्तिशाली छ, त्यस भाषाका वक्ताहरूको संस्कृति, जीवनपद्धति र सिङ्गो मानवीय व्यवहार पनि त्यति नै विस्तृत हुन्छ।
- शब्द-ढुकुटी भाषाभाषीको बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक तथा प्राविधिक क्षेत्रको सम्पन्नता- असम्पन्नताको द्योतक पनि हो।
- नयाँ क्षेत्रको विकास भएपछि खोज र अनुसन्धानबाट प्राप्त नयाँ विचारलाई व्यक्त गर्नका निम्ति सम्पन्न भाषाबाट शब्द सापटी लिएर ढुकुटी भर्नु पर्ने हुन्छ। यस आवश्यकताले भाषाको शब्द-ढुकुटी सम्पन्न बन्दछ।
- नेपाली भाषामा ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी नयाँ कुरालाई बुझाउनका निम्ति संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाबाट शब्दहरू लिएर ढुकुटी भर्न थालिएको छ।

- नेपाली भाषामा आफ्नै भाषिकाबाट र अन्य स्थानीय भाषाबाट पनि थुप्रै शब्दहरू आएका छन्। नेपाली भाषा मगर, नेवार, लिम्बू आदिले पनि मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेको र ती चातिका आ- आफ्नै भाषा भएको हुनाले नेपाली भाषामा ती भाषाका शब्दहरूको आगमन हुनु स्वाभाविकै पनि हो।
- नेपाली भाषाको ढुकुटीमा दुई किसिमका धन रहन्छन्- क) स्वदेशी र ख) विदेशी। ठेटझर्रा शब्दहरू स्वदेशी र अरू विदेशी। नेपाली शब्दहरूका दुई भेद छन्- मौलिक र आगन्तुक। मौलिक शब्दहरूका तीन भेद छन्- क) तत्सम, ख) तद्भव र ग) अर्धतत्सम।
- नेपाली भाषाभाषी समुदायमा अन्य भाषाभाषीहरूको सम्पर्कमा आउँदा थपिन आएका गरी पाँच खलकका शब्दहरू नेपालीमा पाइन्छन्, जस्तै- क) भोट-चिनियाँ भोट-हिमाली, ख) भारोपेली आधुनिक आर्येली भाषा, ग) अग्नेली, घ) द्रविडेली र ङ अन्य खलक।

6.8. अनुशीलनी

- 1) शब्दढुकुटी भन्नाले के बुझिन्छ
- 2) नेपाली शब्दढुकुटीलाई कति भागमा छुट्याएर हेर्न सकिन्छ र ती के-के हुन्
- 3) मौलिक शब्द भनेको के हो यसका कति भेद छन् र ती के के हुन् उदाहरण पनि दिनुहोस्
- 4) तत्सम र तद्भव शब्दमा के भेद छ
- 5) आगन्तुक शब्द नेपाली भाषामा कतिवटा स्रोतबाट आएका छन्

6.9. अतिरिक्त अध्ययन

---

1. घनश्याम नेपाल कविता लामा	उच्च	माध्यमिक
नेपाली व्याकरण र रचना		
2. देवीप्रसाद गौतम		नेपाली भाषा परिचय
3. डा. रामविक्रम सिजापति		भाषा परिचय
4. बालकृष्ण पोखरेल		राष्ट्र भाषा

6.10 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. शब्द-ढिकुटीको अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 6.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. नेपाली शब्द-ढिकुटीको तत्सम शब्दका परिचय ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 6.4.1 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली शब्द-ढिकुटीको तद्भव शब्दका परिचय ।

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 6.4.2 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली शब्द-ढिकुटीको देशीय शब्दका परिचय ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 6.4.3 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५. नेपाली शब्द-ढिकुटीको आगन्तुक शब्दका परिचय ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 6.4.4 को खण्डमा
उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 7, नेपाली वाक्यका भेद अनि नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता

संरचना

- 7.1 उद्देश्य
- 7.2 परिचय
- 7.3 वाक्यविज्ञानको अर्थ र परिचय
- 7.4 नेपाली वाक्यका भेद
  - 7.4.1 सरल वाक्य
  - 7.4.2 मिश्र वाक्य
  - 7.4.3 संयुक्त वाक्य
- 7.5 नेपाली वर्णको उच्चारण
- 7.6 नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता
- 7.7 उपसंहार
- 7.8 सार
- 7.9 अनुशीलनी
- 7.10 अतिरिक्त अध्ययन
- 7.11 मूल्यवृद्धिको निम्ति उत्तर

7.1 उद्देश्य

वाक्य भाषाको वृहत्तम व्याकरणिक एकाइ हुनाले यसको अध्ययन गर्नु जरूरी छ। नेपाली वाक्य कस्ता छन् र यसका कति भेदहरू छन् यसबारे अध्ययन गर्नु यस एकाइको उद्देश्य रहेको छ।

नेपाली वर्णमाला संस्कृत भाषाको वर्णमालामा आधारित छ र यस वर्णमालालाई नै भाषाको नेपाली वर्णमालाको रूपमा स्वीकारिएको छ। नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोतबाट आएका तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती

शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्द जस्ताको तस्तै रूपमा लेख्नुपर्ने नियम हाम्रो भाषामा रहेको हुनाले यी वर्णहरू हामीले चिन्नु प्रस्तुत एकाइको एउटा उद्देश्य हो। वर्णको उच्चारणगत् विशेषताहरूबारे जानकारी पाउनु र अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ।

7.2 परिचय

वाक्य शब्दको व्युत्पत्ति वाक् धातुबाट भएको मानिन्छ। वाक्-को अर्थ बोल्नु हो। वाक्यको अर्थ जे बोलिन्छ त्यही हो। प्राचीन भारतीय वैयाकरण पतञ्जलिले पूर्ण अर्थको प्रतीति गराउने सक्ने समूहलाई वाक्य भनेका छन्। वाक्य उपवाक्यबाट निर्मित माथिल्लो तहको भाषिक एकाइ हो।

रूपतत्त्व र अर्थ दुवैको दृष्टिले परस्पर सङ्गति मिलेका पद वा शब्दहरूको शृङ्खलालाई नै वाक्य भनिन्छ। रूपतत्त्व भन्नाले धातु, प्रातिपादिक, प्रत्यय, उपसर्ग र पद, तथा तिनको परस्पर योग-वियोग आदिद्वारा रूपपरिवर्तनको प्रक्रिया बुझिन्छ। अर्थतत्त्व भन्नाले यहाँ वाक्यमा प्रयोग गरिएका विभिन्न शब्दले बुझाउने अर्थ र त्यस्ता अर्थमाझको पारस्परिक सम्बन्ध भन्ने बुझ्नुपर्दछ। वाक्य भाषाको वृहत्तम व्याकरणिक एकाइ हो। अर्थ र व्याकरणका दृष्टिले रूपिम भाषाको सबभन्दा सानो एकाइ हो भने वाक्य ठूलो एकाइ हो।

वाक्य छोटाभन्दा छोटा अर्थात् एउटा संज्ञा र एउटा क्रियापद मात्रले बनेका हुन सक्छन्, अथवा अनेकौ शब्दको योगले बनेका लामाभन्दा लामा वाक्य पनि हुन सक्छन्। नेपाली भाषामा लेखिएका पुराना गद्य कृतिहरूमा धेरैजसो लामा वाक्य रहेका पाइन्छन्। नेपाली भाषाका वाक्य लेख्ताखेरि पन्नाको देब्रे किनारबाट दाहिने किनारतर्फ रेखीय ढाँचामा शब्दहरूको लहर बनाइन्छ। दुई वा दुईभन्दा बढी सार्थक शब्द मिली बनेका उद्देश्य र विधेय भएको अनि पूरा कुरा जनाउने उपवाक्यभन्दा ठूलो

स्वतन्त्र भाषिक एकाइलाई वाक्य भनिन्छ। वाक्यलाई संरचनामा एउटा मात्र उपवाक्य अथवा एकभन्दा बढी उपवाक्य पनि हुन सक्छन्।- जस्तै-

उपवाक्य- यो मेरो घर हो।

वाक्य- यो मेरो घर हो।

वाक्य- राम पढ्न बस भनेर उसकी आमाले भनिन्।

उपवाक्य- राम पढ्न बस। उसकी आमाले भनिन्।

वर्ण भन्नाले भाषाले कुनै एउटा प्रयत्न र स्थान विशेषबाट उच्चरित भएर शब्दमा अर्थको निर्धारण गर्नसक्ने ध्वनिविशेष भन्ने बुझिन्छ। अर्थात् अर्थमा भिन्नता ल्याउने सबैभन्दा सानो भाषिक एकाइ वर्ण हो। वर्ण सबै भाषामा एकैनास हुँदैनन्। भाषा विशेषको आ-आफ्नो वर्णव्यवस्था हुन्छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। साधारण व्यवहारमा वर्णलाई अक्षर पनि भन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमा चाहिँ ध्वनि, वर्ण, अक्षर र लिपि बेग्लाबेग्लै कुरा हुन्। शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो। भाषाविज्ञानका यस सन्दर्भमा त हामीले बोल्ने गरेका र सुन्ने गरेका ती ध्वनिमात्र ध्वनि वा भाषिक ध्वनि मानिन्छन् जसको उच्चारण स्थान, उच्चारण विधि, प्राणत्व आदि खास खास सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्नसकिन्छ। यसरी ध्वनि वा भाषिक ध्वनिको सम्बन्ध विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कथ्य रूपसँग छ, लिखित रूप वा माध्यमसँग होइन। भाषाका उच्चरित रूप र लिखित रूपका बीच अनिवार्य सम्बन्ध छैन। सन्देशलाई भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने दुई प्रक्रिया छन्- बोलेर र लेखेर। बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्। वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। यो विशिष्ट, व्यतिरेकी र प्रकार्यपरक हुन्छ। वर्णको निर्धारण शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। कर, खर, गर, जस्ता शब्द लघुतम युग्म हुन्। यिनीहरूको तुलना गर्दा सबैमा अर परिवेश समान रूपमा देखिन्छ तर पदादिमा रहेको क, ख, ग, घ, ध्वनिका कारणले उक्त शब्द एक-अर्काबाट भिन्न, विशिष्ट र अर्थभेदक भएर देखिन्छन्। अतः ती शब्दजोडामा त्यस्तो व्यतिरेक सिर्जना

गर्न आउने लघुतम एकाइ नै वर्ण हो। तर नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर र व्यञ्जन जम्मा 35 (6+29) वटा पाइन्छन्। ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ।

भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रमा वर्णको केन्द्रीय भूमिका हुन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वाक्यप्रतीकहरूलाई वर्णसिद्धान्तका आधारमा सूक्ष्म विश्लेषण र व्याख्या गरी वर्णहरूको निर्धारण गरिन्छ। उस्तैउस्तै जस्ता लाग्ने ध्वनिहरूलाई एउटा समूहमा समूहीकरण गरी ती ध्वनिको सामूहिक प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा वर्ण निर्धारण गरिन्छ। कुनै पनि भाषामा भएका वर्णहरूको निर्धारण वर्णविज्ञानले नै गर्दछ। मुखबाट उच्चरित हुने बोलीको सबैभन्दा सानो टुक्रा ध्वनि हो। यदि त्यस्तो ध्वनि शब्दको अङ्ग वा अंशका रूपमा प्रयोग गरिँदा त्यस शब्दको अर्थ भिन्नै हुन जाने भएमा त्यसलाई वर्ण भनिन्छ। नत्र त्यो ध्वनि एउटै वर्णको स्थान वा परिवेशअनुसार हुने भिन्न रूप वा भेद मात्र मानिन्छ। यसरी उच्चारण गर्दा बेग्लै वर्णजस्तो सुनिए तापनि अर्थमा फेर पार्न चाहिँ नसक्ने ध्वनिलाई **संवर्ण** भनिन्छ। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्। वर्ण भनेको ध्वनिहरूको समुच्चयबाट निर्मित हुने (संवर्णको समुच्चयबाट निर्मित) एकाइ हो। विशिष्ट ध्वन्यात्मक अभिलक्षणको लघुतम एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। भाषाको ध्वनि व्यवस्थामा आउने लघुतम एकाइ वर्ण हो। विपरित ध्वनिहरूको नभएर एउटै ध्वनि परिवेशमा आउने सम्बन्धित ध्वनिहरूको परिवार वा समूह वर्ण हो। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्।

7.3 वाक्यविज्ञानको अर्थ र परिचय

अर्थपूर्ण भाषिक एकाइ वाक्य हो। यसलाई पद वा पदसमूहको समुच्चयबाट निर्मित एकाइ पनि मानिन्छ। वास्तवमा भाषामा केही कुरा

व्यक्त गर्न र बुझ्न वाक्यस्तरसम्म उक्लनै पर्छ, अन्यथा अर्थपूर्णता हुँदैन। खास प्रकरणमा चाहिँ एउटै शब्दले पनि वाक्यको काम गर्न सक्छ। वाक्य हुन कम्तीमा एउटा उद्देश्य (कर्ता) र एउटा विधेय (क्रियापद) हुनैपर्छ। उद्देश्य र विधेयमध्ये कुनै एउटा वा दुईवटै नहुँदा पनि वाक्य हुन सक्ने स्थितिचाहिँ सन्दर्भगत अभिव्यक्तिमा मात्र सम्भव हुन्छ।

वाक्यविज्ञानमा पद-पदलाई मिलाएर वाक्य बनाउने प्रक्रियाको वर्णनात्मक, तुलनात्मक र ऐतिहासिक दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण हुन्छ। वाक्यविज्ञानलाई विभिन्न भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। ती भेदहरू यसप्रकार छन्-

१. वर्णनात्मक वाक्यविज्ञान- खास समयमा प्रचलित भाषाका वाक्यहरूको अध्ययनली वर्णनात्मक वाक्यविज्ञान भनिन्छ।
२. तुलनात्मक अथवा व्यतिरेकी वाक्यविज्ञान- कुनै दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका वाक्यको गठन प्रक्रियालाई हेरेर त्यसमा अन्तर्निहित समानता र विभिन्नतालाई अध्ययन गर्ने वाक्यविज्ञानलाई तुलनात्मक र व्यतिरेकी वाक्यविज्ञान भनिन्छ।
३. ऐतिहासिक वाक्यविज्ञान- खास भाषाका विभिन्न समयमा आधारित भई वाक्य गठन प्रक्रियाको इतिहासलाई विश्लेषण गरेर देखाउनेलाई ऐतिहासिक वाक्यविज्ञान भनिन्छ।

सामान्यतया शब्द र वाक्यका विषयमा पहिलेदेखि नै चर्चा परिचर्चा हुँदै आएको हो, तर हिजोआज वाक्यभन्दा माथिल्ला अर्थपूर्ण एकाइ अनुच्छेद र सङ्कथनसमेतको अध्ययन हुन थालेको छ। वाक्यविज्ञानमा अर्थपूर्ण उच्चारणहरू ध्वनि ध्वनि- रूप, रूप रूप- शब्द, पद पद- पदावली, पदावली पदावली- वाक्यांश, वाक्यांश वाक्यांश- वाक्य, वाक्य वाक्य- अनुच्छेद, अनुच्छेद अनुच्छेद- परिच्छेद, परिच्छेद परिच्छेद- समग्र कथनको विन्यासलाई हेर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ।

भाषाका खण्डीय तथा खण्डेतर ध्वनि ध्वनिविज्ञानको विषय हो ध्वनि ध्वनिको समुच्च्यबाट वर्णको निर्माण हुन्छ। यसली वर्णविज्ञानले विश्लेषण गर्छ भने वर्ण वा वर्ण समूहको संयोगबाट निर्माण हुने भाषिक उच्चार रूप वा

रूपिमको अध्ययन विश्लेषण रूपविज्ञानमा हुन्छ। रूप वा रूपको समुच्चयबाट बन्ने शब्द, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, अनुच्छेद, परिच्छेद, सङ्कथन सम्मका विषय वाक्यविज्ञानका विषय हुन्। अत यसको अध्ययन क्षेत्र अत्यन्त विस्तीर्ण देखिन्छ। पदभन्दा माथिल्लो भाषिक एकाइसँग वाक्यविज्ञानको सम्बन्धित हुन्छ। वाक्य वक्ताको इच्छामा निर्भर रहन्छ। खास प्रकरणमा बाहेक वाक्य हुन दुई पद हुनैपर्छ। वाक्यविज्ञानको क्षेत्र पददेखि माथि भएकाले अर्थगत् अनिश्चितता पचकै हुँदैन।

7.4 नेपाली वाक्यका भेद

वाक्यको वर्गीकरण गर्ने यो आधार वाक्य संरचनाको आधार हो। वाक्यका अर्को किसिमको वर्गीकरण गर्ने यो आधारमा हुन सक्छ। यसलाई कार्यका आधार मान्न सकिन्छ। भाव वा अर्थ विभिन्न हुने र तिनको अभिव्यक्ति भाषामा विभिन्न किसिमले हुन सक्ने हुन्छ। नेपालीमा वाक्यको संरचना अर्थका आधारमा समेत भिन्नभिन्न देखिन्छ। यसरी अर्थका आधारमा समेत सपष्ट रूपमा भिन्नता देखाउने संरचना भएका वाक्यहरूलाई फरक फरक वर्गमा राख्न सकिन्छ। यस आधारमा वाक्यहरूको भेद लाई उदाहरणसहित अध्ययन गरिन्छ।

नेपाली वाक्यका भेद- वाक्यको वर्गीकरणका दुई आधार छन्- 1

) बनोटका आधारमा र 2) कार्यका आधारमा।

बनोटका आधारमा वाक्यका भेद- बनोटका आधारमा वाक्यका आठ भेद छन्- सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य, मिश्र वाक्य, मिलित, लामो, छोटो, समानाधिकरणात्मक, समान्तर विपर्यस्तय

सरल वाक्य- एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुने वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ। सरल वाक्यमा एउटा मात्र उपवाक्य हुन्छ, जस्तै- ऊ बजार जान्छ। अथवा एउटा मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्य नै सरल वाक्य हो। सरल वाक्यभित्र आउने उपवाक्य मुख्य वा स्वतन्त्र उपवाक्य हुन्छ।

भाषाविज्ञानमा एक मात्र समापक क्रिया भएको वाक्य मात्र सरल वाक्य मानिन्छ। वाक्यमा जतिवटा असमापिका क्रिया आए तापनि समापिका क्रिया एउटा मात्र छ भने त्यो सामान्यत सरल वाक्य हुन्छ। जस्तै-

दाजु आयो।

दाजु स्कुल नगएर घर आयो।

संयुक्त वाक्य- दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरू मिली बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ। अर्थका दृष्टिले संयुक्त वाक्यका वाक्यखण्डहरू स्वतन्त्र हुन्छन्। यस्ता वाक्यमा आश्रित उपवाक्यहरू हुन वा नहुन पनि सक्छन्। यस्ता उपवाक्यहरूमा परस्पर समानिधकरणात्मक सम्बन्ध रहेको पनि हुन्छ। यस्ता संयुक्त वाक्यमा दुई स्वतन्त्र वाक्यहरूको संयोजन पाइन्छ। जस्तै-

मेरो हातबाट कलम झर्‍यो र भाँचियो।----संयुक्त वाक्य

मिश्र वाक्य- एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अरू आश्रित उपवाक्य मिली बनेको वाक्यलाई मिश्र वाक्य भनिन्छ। गम्भीर विचारहरू व्यक्त गर्नले मिश्र वाक्यको संरचना गरिन्छ। यस्ता वाक्य प्रधान उपवाक्यअन्तर्गत आश्रित उपवाक्यहरू मिलेर बनेका रूप हुन्। जस्तै-

राम राम्रो पढेर (आश्रित उपवाक्य), ठुलो मान्छे भएको (आश्रित उपवाक्य), म हेर्न चाहान्छु प्रधान उपवाक्य।

मिलित वाक्य- एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्य र कम्तीमा एउटा आश्रित उपवाक्य रहेको वाक्य मिलित वाक्य हो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने मिलित वाक्य संयुक्त र मिश्र वाक्यको मिश्रण हो। मिलित वाक्यका केही उदाहरण हेरौं-

गुरुले हाइड्रोजन बल्छ भन्नुभयो तर रामले कुरो बुझेन।

मैले राम मूर्ख माने उसले राम विद्वान मान्यो।

केटो बाघ देखेर डरायो र फर्क्यो अनि आमाको काखमा लुक्यो।

लामो वाक्य- दुईभन्दा अधिक वाक्यहरू संयोजक पद अथवा पूर्वकालिक क्रिया आदिका सहायताले गाँसिएर एउटै लामो वाक्य बन्न सक्तछ। यस्ता कतिपय वाक्यहरू एक अनुच्छेद वा अझ एक पृष्ठभन्दा बढी लामा पनि हुने गरेको पाइन्छ। विश्लेषण गरी पुराना कथा, पौराणिक आख्यानहरूमा यस प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग अधिक पाइन्छ। यस्ता वाक्यहरू संरचनाका दृष्टिले आफैमा पूर्ण वाक्य जस्ता हुँदाहुँदै पनि पूर्णविरामको साटो र, अनि, तर, आदि संयोजक अव्ययहरू तथा क्रियापदका अन्तमा ई, एर आदि प्रत्ययहरू जोडेर तन्काउँदै लिएका हुन्छन्। यस्ता वाक्यलाई पुनपौन्यमूलक संरचना वा वाक्य भनिन्छ।

छोटो वाक्य- छोटो वाक्य भन्नाले सरल वाक्य भन्ने पनि बुझिन्छ तर सरल वाक्यमा झैं छोटो वाक्यमा क्रियापदको प्रयोग हुनैपर्छ भन्ने छैन। छोटो वाक्य त्यस्ता वाक्यलाई भनिन्छ जुन वाक्यको प्रयोग अध्याहारको कारणले, सामाजिक सम्प्रेषणमा प्रयुक्त हुँदा वा अभिवादन जनाउँदा, सम्बोधन, कृतज्ञता ज्ञापन, धन्यवाद तथा कसैको ध्यानकर्षण गर्दा, उद्गार प्रकट गर्दा प्रयोग गरिन्छ। जस्तै-

अध्याहारद्वार निर्मित छोटो वाक्य- अध्याहारको अर्थ हुन्छ लोप हुनु। अनेकौ स्थानहरूमा वक्ताले केही शब्दको प्रयोग गर्न चाहाचाहँदै ती लुप्त भएर जान्छन्।

सामाजिक सम्प्रेषणमा प्रयुक्त छोटो वाक्य- केही वाक्यहरू यस्ता पनि हुन्छन् जो सामाजिक व्यवहारमा आफ्नो लघु वा सानो रूपमा नै प्रचलित हुन्छन्। यस्ता वाक्यहरूमा अभिवादन शब्द, सम्बोधन शब्द, ध्यानकर्षण शब्द, कृतज्ञता, धन्यवाद आदिका शब्द, सहमति असहमतिसूचक आदि पर्दछन्।

उद्गारात्मक छोटो वाक्य- वक्ताले आफ्नो उद्गार वा भावावेशहरू व्यक्त गर्नको निमित्त केयौ स्थानहरूमा क्रियापदहरूको लोप गर्छन्। प्रश्नवाचक वाक्य, मुहावरा, लोकोक्ति, विज्ञापन, आदिमा यस्ता क्रियापदबिनाको वाक्यको प्रयोग देखिन्छ। काव्यमा पनि यस्तो वाक्यको प्रयोग भएको पाइन्छ।

समानाधिकरणात्मक वाक्य- एउटै उद्देश्यसित अनेक समानान्तर विधेय वा एउटै विधेयसित अनेक समानान्तर उद्देश्य सम्बद्ध भई बनेको वाक्यलाई **समानाधिकरणात्मक वाक्य** भनिन्छ। एउटै उद्देश्यसित एकभन्दा अधिक विधेयहरू सम्बन्धित भई बनेको समानाधिकरणात्मक वाक्यको नमुना धेरै पाइन्छ।

समानान्तर वाक्य- समान संघटनात्मक एकाइहरूको योगले बनेका दुई वा दुईभन्दा अधिक वाक्यलाई समानान्तर वाक्य भनिन्छ।

विपर्यस्त वाक्य- नेपाली भाषाको व्याकरणिक वाक्य कर्ता- कर्म- क्रियाको क्रम अनुसार बन्दछ। तर कहिलेकाही बोल्ने तथा लेखेहरूले आफ्नो भनाइलाई अधिक प्रभावकारी बनाउनका निम्ति यस्तो क्रमको पालन गर्नाको साटो कर्म- कर्ता- क्रिया अथवा क्रिया- कर्म- कर्ता आदि विभिन्न क्रममा पदहरू राखेर वाक्य बनाउँछन्। यसरी सामान्य व्याकरणिक क्रमको उल्लङ्घन गरब वा त्यस क्रमलाई उल्टाएर बनाइएका वाक्यलाई विपर्यस्त वाक्य भनिन्छ। उदाहरण-

सामान्य व्याकरणिक वाक्य- भाइ हिजो घर गएको थियो।

विपर्यस्त वाक्य- भाइ घर गएको थियो हिजो।

गएको थियो भाइ हिजो घर।

हिजो घर गएको थियो भाइ आदि।

2. कार्यका आधारमा वाक्यका भेद

कार्यका आधारमा वाक्यका तीन भेद छन्- प्रश्नार्थक, निश्चयवाचक, विध्यर्थक।

- १) **प्रश्नार्थक वाक्य-** जुन वाक्यमा प्रश्न गरिन्छ अथवा कसैलाई कुनै कुरा सोधिन्छ त्यस्ता वाक्यलाई प्रश्नार्थक वाक्य भनिन्छ। जस्तै-
तिमी कस्तो छौ? . के तिमी सधैं पढ्छौ?, तिम्रो नाम के हो?,
राम आज स्कूल किन गएन?, तिमी किन उदास छौ?

२) निश्चयवाचक वाक्य- जुन वाक्यमा निश्चय गरी कुरा गरिएको हुन्छ त्यस्ता वाक्यलाई निश्चयवाचक वाक्य भनिन्छ। जस्तै- म भोली काकाको घर जान्छु। तिमी यो दबाई खाऊ। सीताको विचार मली ठिक लाग्यो। तिमी भित्र आऊ। मलाई भोक लाग्यो।

३) विध्यर्थक वाक्य- विधि भनेको आज्ञा वा आदेश हो भने विध्यर्थक वाक्य भनेको आज्ञा वा आदेश, इच्छा वा अनुमतिको अर्थ जनाउने वाक्य हो। विध्यर्थक वाक्यका दुई भेद छन्- इच्छार्थक. र आज्ञार्थक अनुरोधार्थक।

इच्छार्थक वाक्य- जुन वाक्यमा वक्ताको इच्छा, आशा वा आशीर्वाद व्यक्त गरिन्छ त्यस्ता वाक्यलाई इच्छार्थक वाक्य भनिन्छ। यस्ता वाक्यहरूमा इच्छार्थक क्रियापदको प्रयोग हुन्छ। यस्ता वाक्यमा वक्ताको इच्छा वा चाहनाको अर्थलाई प्रकट गरिएको हुन्छ। जस्तै-

- साथीहरू भित्र आओ।
- लक्ष्मण तिमी दीर्घायु होऊ।
- तपाईंको यात्रा शुभ होस्।
- भगवान्का कृपाले सबै ठिकै होस्।
- उनी बजार जाऊन।

आज्ञार्थक , अनुरोधार्थक वाक्य- जुन वाक्यमा आज्ञा, निर्देश, प्रार्थना अथवा अनुरोध आदिको भाव प्रकट हुन्छ त्यस्ता वाक्यलाई आज्ञार्थक , अनुरोधार्थक वाक्य भनिन्छ। जस्तै-

- तपाईं आफ्नो काम गर्नुहोस्।
- तँ चुप लागेर बस्।
- दया गरी तपाईंको कलम दिनुहोस्।
- राम, तिमी कक्षाबाट बाहिर निस्क।
- कृपया, यस पत्रको जवाफ चाँडो पठाउनुहोला।

7.4.1 सरल वाक्य

एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुने वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ। सरल वाक्यमा एउटा मात्र उपवाक्य हुन्छ, जस्तै- ऊ बजार जान्छ। अथवा एउटा मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्य नै सरल वाक्य हो। वाक्यमा जतिवटा असमापिका क्रिया आए तापनि समापिका क्रिया एउटा मात्र छ भने त्यो सामान्यत सरल वाक्य हुन्छ। जस्तै-

दाजु आयो। दाजु स्कुल नगएर घर आयो।

7.4.2 मिश्र वाक्य

एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अरू आश्रित उपवाक्य मिली बनेको वाक्यलाई मिश्र वाक्य भनिन्छ। गम्भीर विचारहरू व्यक्त गर्नले मिश्र वाक्यको संरचना गरिन्छ। यस्ता वाक्य प्रधान उपवाक्यअन्तर्गत आश्रित उपवाक्यहरू मिलेर बनेका रूप हुन्। जस्तै-

राम राम्रो पढेर (आश्रित उपवाक्य), ठुलो मान्छे भएको (आश्रित उपवाक्य), म हेर्न चाहान्छु प्रधान उपवाक्य)-----मिश्र वाक्य

यसरी एउटा अधीन वा आश्रित उपवाक्य र अर्को स्वाधीन वा निराश्रित उपवाक्यको योगबाट एउटा मिश्र वाक्यको निर्माण भएको हुन्छ। मिश्र वाक्यका आश्रित उपवाक्यलाई तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ- नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य र क्रियाविशेषण उपवाक्य।

नाम उपवाक्य- मिश्र वाक्यमा आउने त्यस्तो अधीन उपवाक्यलाई नाम उपवाक्य भनिन्छ जुन उपवाक्य नामको स्थानमा रहन्छ। नाम उपवाक्यका रूपमा वाक्यमा आउने उपवाक्यहरू कर्ता, कर्म, र पूरकको अर्थ बुझाउँदै उपवाक्यका रूपमा रहन पुग्छन्। यस्ता उपवाक्य या त उद्धरणचिह्नभित्र आउँछन् या भनी, भनेर, भन्ने जस्ता संयोजकहरूद्वारा जोडिएका हुन्छन्। जस्तै-

उद्धरण- "तिमी किन आयौ"? भनेर उसले मलाई भन्यो।

भन्ने- तिमी यहाँ आउँछौ भन्ने मलाई थाहा थियो।

भनी- तिमी आजै फर्कन्छु भनी नभन।

भनेर- तिमी पढनमा राम्रो छौ भनेर थाहा थियो।

विशेषण उपवाक्य- मिश्र वाक्यमा आउने त्यस्तो अधीन उपवाक्यलाई विशेषण उपवाक्य भनिन्छ। जुन उपवाक्य विशेषणको स्थानमा रहन्छ। यिनीहरू जस्तो, जत्रो, जुन, जति, आदि संयोजकहरूद्वारा जोडिएका हुन्छन्। जस्तै-

वाक्य	प्रश्न
आश्रित उपवाक्य	
जस्ती दिदी छ उस्तै बहिनी। जस्ती दिदी छ।	कस्ती बहिनी?
जत्रो चाहिएको छ त्यत्रै भाँडो लैजा। जत्रो चाहिएको छ।	कत्रो भाँडो?
जसलाई मनपर्छ उसैलाई ल्याउनु। जसलाई मनपर्छ।	कसलाई?
जुन मान्छेले केही जान्दैन ऊ नै धेरै बाठो मान्छेले केही जान्दैन।	कुन मान्छे? जुन
जति धेरै काम गर्छन् त्यति शरीर राम्रो हुन्छ। कति काम? जति धेरै काम गर्छन्।	

क्रियाविशेषण उपवाक्य- मिश्र वाक्यमा आउने त्यस्तो अधीन उपवाक्यलाई क्रियाविशेषण उपवाक्य भनिन्छ जुन उपवाक्य उक्त वाक्यमा आउँदा क्रियाविशेषणको स्थानमा रहन्छ। जहाँ, जहिले, जता, जसरी, जति, जस्ता संयोजकले यस्ता उपवाक्यलाई जोडेका हुन्छन्। क्रियाविशेषण उपवाक्यका रूपमा मिश्र वाक्यमा आउने उपवाक्यहरू समय, स्थान, रीति र परिमाण आदि अर्थ बुझाउँदै क्रियाविशेषण उपवाक्यका रूपमा रहन पुग्छन्। जस्तै-

स्थानवाचक- जहाँ गोर्खा भवन छ त्यसैको छेउमा हाम्रो घर छ।

कालवाचक- जहिले तिमी आउँछौ तहिले म पनि आउँछु।

दिशावाचक- जताजता मालिक बस्छ उतैउतै कुरुर बस्छ।

रीतिवाचक- जसरी राति पानी पऱ्यो उसरी नै पैहो गयो।

परिमाणवाचक- जति पढ्यो उति ज्ञानी हुन्छ।

7.4.3 संयुक्त वाक्य

दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरू मिली बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ। अर्थका दृष्टिले संयुक्त वाक्यका वाक्यखण्डहरू स्वतन्त्र हुन्छन्। यस्ता वाक्यमा आश्रित उपवाक्यहरू हुन वा नहुन पनि सक्छन्। यस्ता उपवाक्यहरूमा परस्पर समानिधकरणात्मक सम्बन्ध रहेको पनि हुन्छ। यस्ता संयुक्त वाक्यमा दुई स्वतन्त्र वाक्यहरूको संयोजन पाइन्छ। जस्तै-

मेरो हातबाट कलम झऱ्यो र भाँचियो।----संयुक्त वाक्य

मेरो हातबाट कलम झऱ्यो। ----स्वतन्त्र वाक्य मेरो हातबाट कलम भाँचियो। ----स्वतन्त्र वाक्य।

मिलित वाक्य- एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्य र कम्तीमा एउटा आश्रित उपवाक्य रहेको वाक्य मिलित वाक्य हो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने मिलित वाक्य संयुक्त र मिश्र वाक्यको मिश्रण हो। मिलित वाक्यका केही उदाहरण हेरौं-

गुरुले हाइड्रोजन बल्छ भन्नुभयो तर रामले कुरो बुझेन।

मैले राम मूर्ख माने उसले राम विद्वान मान्यो।

केटो बाघ देखेर डरायो र फर्क्यो अनि आमाको काखमा लुक्यो।

7.5 नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता

विभिन्न भाषामा वर्णव्यवस्था आ-आफ्नै किसिमको पाइन्छ। नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित। नेपाली भाषाका सबै स्वर-व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण भित्रबाट बाहिर निस्कने सासको सहायताले हुन्छ। उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले

नेपाली बोल्दा अर्थात् बातचित गरिँदा मात्र यी वर्णहरूको उच्चारण गरिने भन्ने बुझ्नुपर्छ। नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्। नेपाली वर्णका भेदहरूमा नेपाली वर्णहरू हुन्- खण्डीय वर्ण स्वर अर्धस्वर व्यञ्जन, खण्डेतर वर्ण- अनुनासिका विराम। नेपाली वर्णको उच्चरित रूपबारे चर्चा गरौं-

उच्चरित नेपाली स्वरवर्ण

अ आ इ उ ए ओ

नेपालीमा यी उच्चरित स्वर वर्ण 6 वटा मात्र छन्। नेपाली भाषामा व्यतिरेकी स्वरहरू 6 वटा छन्। अर्थात् नेपालीमा षट्स्वरी व्यवस्था पाइन्छ। वर्णमालामा भएका सबै स्वर वर्ण नेपाली भाषामा व्यतिरेकी छैनन्। वर्णमालामा भएका स्वर वर्णहरू यसप्रकार छन्-

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः।

यीमध्ये अ, आ, इ, उ, ए, ओ समेत जम्मा 6 वटा मात्र स्वर नेपाली भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण हुन्। इ र ई लाई अनि उ र ऊ लाई कथ्य रूपमा व्यतिरेक गर्न नसकिने भएकाले इ र उ लाई मात्र स्वर वर्ण मानिएको छ। ऋ वर्ण संस्कृतमा थियो, नेपाली भाषीले र् + इ= रि का रूपमा उच्चारण गर्छन्। अ + इ=ऐ, र अ + उ= औ उच्चरित हुने भएकाले यी शुद्ध स्वर होइनन्, द्विस्वर (**Diphthongs**) हुन्। त्यस्तै ल् + ऋ (र + ई)= लृ हुने भएकाले यो ध्वनि पनि नेपालीमा व्यतिरेकी स्वर होइन। अं ध्वनिमा अ + म् को संयुक्तमा देखिन्छ भने अः चाहिँ अ कै श्वसनबाट उत्पन्न वर्ण हो। अतएव नेपाली भाषामा व्यतिरेकी रूपमा 6 वटा मात्र स्वर ध्वनिको अस्तित्व देखिन्छ।

व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ। लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्। व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्। व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन

Notes

सक्छन्। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्। नेपाली भाषामा व्यञ्जन वर्ण 29 वटा छन्, जस्तै-

उच्चरित नेपाली व्यञ्जन वर्ण

क् ख् ग् घ् ङ्
च् छ् ज् झ्
ट् ठ् ड् ढ्
त् थ् द् ध् न्
प् फ् ब् भ् म्
य् र् ल् व्
स् ह्

उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली लेखाइमा व्यवहार गरिँदै आएका स्वर-व्यञ्जन वर्ण भन्ने बुझ्नुपर्छ। यो नेपाली लेखन परम्परामा चलिआएका स्वर-व्यञ्जन हुन्। प्रचलित नेपाली वर्णमालामा 13 वटा स्वरवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै-

नेपाली वर्णका लिखित रूप

लिखित नेपाली स्वर-व्यञ्जन-वर्ण

अ आ इ ई
उ ऊ ऋ
ए ऐ ओ औ अं अः

प्रचलित नेपाली लेखाइअनुसारको वर्णमालामा 36 वटा व्यञ्जनवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै-

क् ख् ग् घ् ङ्

च् छ् ज् झ् ज्ञ्
 ट् ट्र् ड् ढ् ण्
 त् थ् द् ध् न्
 प् फ् ब् भ् म्
 य् र् ल् व्
 श् ष् स् ह्
 क्ष् त्र् ज्ञ्

वर्णमालामा देखाएका च्, ण्, श्, ष् नेपालीमा न त अर्थभेदक छन् न त यिनीहरूको उच्चारण नेपाली जिब्रोले सहज रूपमा गर्न सक्छ। लेखनमा श्, ष्, स् तीनैवटा चिह्नले स को नै प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ।

माथि दिइएका नेपाली वर्णमाला संस्कृत भाषाको वर्णमालामा आधारित छ र यस वर्णमालालाई नै भाषाको नेपाली वर्णमालाको रूपमा स्वीकार्नुको कारण के हो भने नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोतबाट आएका तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्दहरू प्रशस्त छन् र ती शब्दहरूमा यस्ता वर्ण रहने हुनाले अनि तत्सम शब्द जस्ताको तस्तै रूपमा लेख्नुपर्ने नियम हाम्रो भाषामा रहेको हुनाले यी वर्णहरू हामीले चिन्नु आवश्यक छ।

7.6 नेपाली वर्णको उच्चारणगत विशेषता

नेपाली स्वरवर्णका विशेषता-

स्वरवर्णको उच्चारण क्रममा मानिसको फोक्सोबाट आएको सास मुखभित्र कतै पनि नरोकिने भए तापनि जिब्रो र ओठको सक्रियता कुनै न कुनै रूपमा रहेको हुन्छ। यिनै अवयवको सक्रियताको प्रभावले गर्दा स्वरवर्णको स्वरूप भिन्नभिन्न बन्दछ। यस दृष्टिले स्वयम् उच्चरित हुने स्वर

हुन्, व्यञ्जनचाहिँँ स्वरका पछिपछि जान्छन्। स्वरको सहायताबिना व्यञ्जन उच्चारण हुन सक्दैनन जुन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा पर्दैन त्यसलाई स्वर भनिन्छ। कुनै उच्चारणमा स्थानमा नठोकिई वा श्वास प्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ। तर श्वास प्रवाहमा रोकावट नआउनु मात्र स्वरलाई हेर्ने आधार होइन। स्वरको कार्यली विचार गर्दा स्वरले अक्षरको काम गर्न सक्छ तर व्यञ्जनले त्यस्तो काम गर्न सक्दैन। फेरि अक्षरको संरचनामा स्वर केन्द्रविन्दु भएर आउँछ। त्यसैले स्वर र व्यञ्जनको भिन्नतालाई आक्षारिक र अनाक्षारिक आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ। श्वास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न नभई उच्चरित हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ। यसको उच्चारण एकलै र धेरै बेरसम्म सजिलै गर्न सकिन्छ। भाषामा स्वर वर्णको महत्वपूर्ण स्थान छ। स्वरको अभावमा अक्षरको रचना हुँदैन। आक्षारिकता हुनु स्वरको लक्षण हो, व्यञ्जन प्राय अनाक्षारिक हुन्छन्। केही व्यञ्जन (र, स, म, ज) बाहेक स्वरको लामो समयसम्म उच्चारण गर्न सकिन्छ तर अधिकांश व्यञ्जनको यस्तो उच्चारण सम्भव छैन। स्वतन्त्र रूपमा सबै व्यञ्जनको उच्चारण गर्न कठिन छ तर स्वरको स्वतन्त्र उच्चारण सम्भव छ। प्राय स्वरहरू घोष हुन्छन्, व्यञ्जनचाहिँँँ घोष-अघोष दुवै हुन्छन्। नेपाली भाषामा भएका व्यतिरेकी विभेदक स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

- जिब्राको उचाइको आधार
- जिब्राको सक्रियताको आधार
- ओठको स्थितिको आधार
- मांसपेशीय अवस्थाको आधार
- मुखविवरका अवस्थाको आधार

जिब्राको उचाइ वा अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता-स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रोको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा सास कतै नरोकिई बाहिर निस्कन्छ, तर कतिपय स्वर उच्चारण गर्दा जिब्रो माथि उठेर सास बाहिर आउने बाटो अलिक साँघुरो बनाइदिएको हुन्छ। यस दृष्टिले मुखभित्र जिब्राले लिने उचाइका स्थिति चार प्रकारका हुन्छन्- उच्च, उच्च-मध्य, निम्न-मध्य, र निम्न। जिब्रो माथि

उठेर कठोर तालुका नजिकै पुगेको अवस्थामा उच्चरित हुने स्वरवर्णलाई उच्च स्वरवर्ण भनिन्छ। यसरी जिब्रो र मुखको माथिल्लो भाग एकाअर्काका नजिकमा आएकाले सास छिर्ने बाटो साँघुरो भएको अवस्था हुने हुनाले यसलाई संवृत अवस्था पनि भन्दछन्। संवृत भन्नाले साँघुरो, छोपिएको वा घेरिएको भन्ने अर्थ बुझिन्छ, जस्तै- इ, उ। जिब्रो मुखभित्र आधाभन्दा मास्तिरसम्म उठार मुखविवरको माथिल्लो भाग साँघुरिएको तर उच्चस्थितिको तुलनामा अधिक खुल्ला रहेको अवस्थामा उच्चरित हुने स्वरवर्णलाई उच्च-मध्य भनिन्छ, जस्तै- आ। निम्नमध्यस्वरलाई अर्धविवृत स्वर भनिन्छ। जुन स्वरवर्णको उच्चारण गर्दा जिब्रो प्राय आफ्नो स्वाभाविक स्थितिमा रहन्छ, अनि मुखविवर खुल्ला रहन्छ त्यस्ता स्वरलाई निम्न भनिन्छ, जस्तै- आ। यस्ता निम्नस्वरवर्णलाई विवृत स्वरवर्ण पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा भएका स्वरहरूको उच्चारण गर्दा मुखविवरमा जिब्राले विभिन्न किसिमको उचाइ ग्रहण गर्छ। नेपाली भाषाका इ, उ उच्च, ए, ओ मध्य, अ, आ निम्न स्वरलाई तालिकामा देखाउन सकिन्छ,

उच्च-----इ, उ

मध्य-----ए, ओ

निम्न-----अ, आ

जिब्रो हाब्रामा (मुखविवरमा) सबभन्दा माथि उचालिई हाब्राको खुला भाग साँघुरिन पुग्दा उच्चरित हुने र हाब्रालाई पूरा फैलन दिई जिब्रो सबैभन्दा तल गई उच्चरित हुने अवस्थाको सृजना गर्दा उच्च र निम्न स्वर उच्चरित हुन पुग्छन् भन्ने कुरालाई उक्त चित्रले स्पष्ट गरिसकेको छ भने मध्य स्वरमा जिब्रो बीचसम्म मात्र उचालिन्छ।

जिब्रोको सक्रिय हिस्साका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरवर्णको उच्चारणका सन्दर्भमा हामी जिब्रोलाई तीन भागमा बाँड्न सक्छौँ- अग्र, मध्य र पश्च, निम्न। जिब्राको अधिल्लो भागका सक्रियतामा उच्चरित हुने स्वरलाई अग्रस्वर भनिन्छ। जिब्रो प्रशस्त खुम्चन र फैलन सक्ने मांसपेशीबाट बनेको अङ्ग हो। जिब्राका सबै भाग समान किसिमले स्वरको उच्चारणमा सक्रिय हुँदैन। अधिल्लो भागदेखि पछिल्लो भागसम्म कुनै न कुनै भाग

Notes

सक्रिय हुन्छ। अघिल्लो भागको सक्रियतामा उच्चरित स्वर अग्र, बीचको भाग सक्रिय हुँदा उच्चरित हुने केन्द्रीय र जिब्राको पछिल्लो भाग सक्रिय हुँदा पश्य स्वरहरू उच्चरित हुन्छन्। नेपाली भाषामा अग्र र पश्य स्वर मात्र छन्। तलका तालिकामा अग्र र पश्य स्वरली देखाउन सकिन्छ-

अग्र	पश्य
इ	उ
ए	ओ
	अ
	आ

स्वरलाई अग्र, केन्द्रीय र पश्य भनेर डेनियल जोन्सले छुट्ट्याएका हुन्। उनका अनुसार आ वर्ण केन्द्रीय हुन पुगेको मात्र हो। नेपालीमा केन्द्रीय स्वर छैनन्।

ओठको स्थितिका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरको उच्चारणमा जिब्राको झैं ओठको पनि भूमिका उलेखनीय छ। तर जिब्राको कार्य मुखविवरभिन्न हुन्छ भने ओठको बाहिर हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा ओठको स्थिति एकैनासको हुँदैन। उच्चारणमा ओठले लिने आकारअनुरूप स्वरवर्णका दुई भेद छन्- **गोलित** र **अगोलित**। स्वरको उच्चारण गर्दा ओठको अवस्था समान रहेको पाइँदैन। कुनै स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन पुग्छ भने कुनैको उच्चारणमा गर्दा ओठ गोलो हुँदैन। यसकारण नेपाली स्वरलाई **गोलित** (**Rounded**) र **अगोलित** (**Flat**) गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो हुन्छ त्यसै गोलित स्वर भनिन्छ। पश्य स्वर **उ**, **ओ** गोलित स्वर हुन्। जुन स्वरको उच्चारणमा ओठ गोलो नभएर फैलिएको हुन्छ अर्थात् आफ्नो सहज स्थितिमा नै रहन्छन्, यस्तो स्थितिमा उच्चारित स्वर **अगोलित** हुन्छन्। जस्तै- अग्र स्वर **इ** **ए** र मध्य स्वर **आ** **अगोलित** स्वर हुन्। गोलित स्वरवर्णलाई **कुञ्चित** अनि **अगोलित** स्वरवर्णलाई **प्रश्रित** स्वर पनि भन्दछन्। दुवैको माझको जस्तो स्थिति भएमा तटस्थ स्वर भनिन्छ।

उपर्युक्त आधारमा नेपाली स्वरवर्ण

गोलित--- उ ओ

अगोलित--- इ, ए, अ, आ

ऋ- यो निम्नमध्य, पश्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाका केही भाषिका क्षेत्रमा यो केही मात्रामा गोलित पाइन्छ। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा पाइन्छ। जस्तै- अम्बक, जीवन, सँग।

ॠ- यो केन्द्रीय, निम्न र अगोलित स्वर हो। कुनै स्थितिमा अर्को वर्णका साथ आउँदा यो अग्रतिर बढ्न थाल्छ। यो शब्दका सुरु, विच र अन्त यी तीनै ठाउँमा आउन सक्छ, जस्तै- आइफल, फलाम, अमला।

ऌ- यो अग्र, उच्च र अगोलित स्वर हो। नेपाली भाषाको लिखित रूपमा इ, र, ई दुवैको प्रयोग पाइन्छ तापनि साधारण बोलचालमा त्यस्तो भेद छैन। शब्दका तीनै स्थानमा पाइन्छ। जस्तै- इ- इच्छा, रमिता, भाइ। ई- ईश्वर, केन्द्रीय, दुई।

ऐ- -----

ए- यो पश्च, उच्च र गोलित स्वर हो। इ को झै यसको पनि लेखनमा उ, र ऊ दुई रूप प्रचलित छन् तापनि नेपालीमा भने सामान्यत एउटै उ को मात्र उच्चारण हुन्छ। यो पदका तीनै ठाउँमा आउँछ। जस्तै- उ- उखान, बालुवा, च्याउ। ऊ- प्रसून, आफू।

ऐ- -----

ऑ- -----

ओ- -----

ओ- -----

औ- -----

अं- यो अग्र, उच्च-मध्य र अगोलित स्वर हो। यो शब्दका तीनै ठाउँ आउँछ। जस्तै- एउटा, भाएर, बनाए।

अः- -----

-

अअ- -----
-

आआ- यो पञ्च, उच्च-मध्य र गोलित स्वर हो। यो पदका आदि, मध्य र अन्तमा आउँछ। जस्तै- ओखर, बनोट, भलायो।

उपर्युक्त परिभाषामा आधारित स्वर वर्णका विशेषतालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- घोक्रादेखि हाब्रासम्मका सबै भाग खुला रही श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा नभई उच्चरित हुन्छन्।
- सापेक्षिक हिसाबले स्वर श्रवणीय हुन्छन्।
- उच्चारण गर्दा धेरै समयसम्म गर्न सकिने भएकाले स्वरहरू स्पष्ट हुन्छन्।
- स्वरहरू मौखिक वर्ण हुन्।
- यी घोष स्वरतन्त्रीको कम्पनबाट उच्चरित हुन्छन्।
- स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता देखापर्छ।
- स्वरहरू आक्षारिक प्रकृतिका हुने हुँदा व्यञ्जनको उच्चारणमा पनि स्वरको शीर्षता हुन्छ अर्थात् व्यञ्जना वर्णलाई समेत समेटेर स्वरले अक्षरको निर्माण गर्न सक्छन्।
- व्यञ्जनको तुलनामा स्वरको सङ्ख्या कम हुन्छ।
- स्वरको उच्चारणमा श्रव्यघर्षण र बाधा हुँदैन।

मांसपेशीको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता- स्वरको उच्चारण गर्दा मुखका मांसपेशीहरू समान अवस्थामा रहँदैनन्। कुनैको उच्चारणमा मुखका मांसपेशी दृढ हुन्छन् भने कुनैको उच्चारणमा खुकुलिन्छन्। अतः स्वरलाई दृढ र शिथिल दुई भेद गर्न सकिन्छ। तलका तालिकामा दृढ र शिथिल स्वरहरू हेरौं-

दृढ--- आ इ उ

शिथिल--- अ ए ओ

मुखविवरको अवस्थाका आधारमा स्वरको विशेषता- मुखविवर हाब्राको अवस्थाका रूपमा पनि व्याख्या हुन सक्छ। मुखविवरलाई निश्चित

गर्ने अङ्ग जिब्रो र चिउँडो हुन्। चिउँडो चलायमान अङ्ग हो। यो फराकिलो र साँघुरो हुन्छ भने स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राले पनि विभिन्न उचाइ ग्रहण गर्छ। यसलाई चित्रमा हेरौं-

इ-----उ संवृत (बन्द)

ए-----ओ अर्धसंवृत (आधाबन्द)

-----अ अर्धविवृत (आधाखुला)

-----आ विवृत (खुला)

डा. चूडामणि बन्धुले स्वरको वर्गीकरण गर्दा कोमल तालुको अवस्थाको पनि उल्लेख गरेका छन्। जुन वर्णको उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट निस्केका हावा नाकतिर पनि निस्कन्छ त्यस्तालाई अनुनासिक र मुखबाट मात्र निस्कनेली मौखिक वा अनुनासिक स्वर भनिन्छ। नेपालीका खण्डीय स्वरहरू मौखिक मात्र छन्। खण्डेतर हुँदाचाहिँ (ई, उँ, एँ, अँ, र आँ) अनुनासिक पनि हुन पुगेको पाइन्छ।

स्वरहरूको उच्चारण प्रक्रियामा नेपाली स्वरको स्पष्ट व्याख्या गरिसकिएको छ।

नेपाली व्यञ्जनवर्णका विशेषता

व्यञ्जनवर्णको उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट बाहिर निस्कने सास मुखभित्र कही नकही एक क्षणका निमित्त अवरुद्ध हुन्छ, केही सानो ठाउँबाट सङ्घर्ष गर्दै निस्कन्छ र कहीं यो सास रोकिन खोज्दा जिब्रामा कम्पन हुन्छ। यसरी अनेक प्रयत्नपछि मात्र मुखबाट बाहिर निस्केको सासका सहायताले उच्चारित हुने वर्णलाई व्यञ्जन वर्ण भनिन्छ। भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न किसिमका उच्चारक अङ्गहरूको सक्रियतामा उच्चारित हुन्छन्। एउटा वर्णको उच्चारणमा कुनै खास उच्चारक अङ्गहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता हुने भए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा चाहिँ अन्य उच्चारक अङ्गहरूको पनि

Notes

सहयोग हुन्छ। उच्चारक अङ्गहरू कुनै चल र कुनै अचल हुन्छन्। चल अङ्गलाई भन्दा अचल अङ्गलाई आधार बनाएर उच्चारण स्थानको निकर्षण हुन्छ। दुवै अङ्ग चल भए चल अङ्ग नै उच्चारण स्थानमा निर्धारित हुन्छ भने कम चल भए त्यसको र अचल भए त्यही प्राथमिकता क्रममा उच्चारण स्थान तोकिन्छ।

वर्ण उत्पादक अवयवहरूको सचित्र प्रस्तुतिमाथि भइसकेको छ। यहाँ व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण स्थानलाई चित्रात्मक व्याख्या गर्ने प्रयास गरिन्छ। व्यञ्जन वर्णलाई उच्चारण स्थानका आधारमा देहायअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

अ-----कण्ठ्य

आ-----वत्सर्य

इ-----दन्त्य

ई-----ओष्ठ्य

उ-----तालव्य

ऊ-----अतिकण्ठ्य

व्यञ्जन ती ध्वनि हुन्, जसको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहलाई कुनै न कुनै ठाउँमा बाधा दिइन्छ। व्यञ्जनध्वनिहरू श्वास प्रवाहमा विभिन्नकिसिमका बाधाहरू हुँदा उच्चरित हुन्छन्। त्यसैले स्वर वर्णभन्दा व्यञ्जन वर्णको उच्चारण प्रक्रिया भिन्न हुन्छ। तर व्यञ्जन वर्णहरू एकलै उच्चरित हुँदैनन्। कुनै न कुनै स्वरसित टाँसिएर तिनीहरूको उच्चारण हुन्छ। स्वर र व्यञ्जनलाई छुट्टयाउने प्रमुख आधार यही आश्रित र अनाश्रित स्थिति हो। श्वास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न भएर उच्चारण हुने वर्णलाई व्यञ्जन भन्दछन्। लामो समयसम्म उच्चारण गर्नाका लागि यिनीहरूलाई स्वरको सहायता आवश्यक हुन्छ। यिनीहरूबाट प्राय अक्षरको निर्माण हुँदैन। व्यञ्जनको उच्चारणमा फोक्सोबाट हावा निर्वाध रूपमा बाहिर निस्कन पाउँदैन यसमा कि त वायु मार्ग साँघुरिन्छ कि त पूर्ण रूपमा अवरुद्ध हुन्छ। व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट निस्केको सास निर्वाध गतिमा बाहिर आउँदैन। व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। ती आधारहरू यसप्रकार छन्-

- उच्चारण स्थानको आधार।
- उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नको आधार।
- घोषत्वको आधार (स्वरतन्त्रीको अवस्था) ।
- प्राणत्वको आधार (श्वास प्रवाहको मात्रा) ।

उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता- वर्णको उच्चारण प्रक्रियामा भिन्नबाट आएको सासले मुखभिन्नका कतिपय स्थानहरूमा करण वा स्थानमाझको सम्पर्कले गर्दा बाधा बेहोर्नुपर्छ। यस्तो बाधा पर्ने वा करणले स्पर्श गर्ने ठाउँलाई उच्चारण स्थान भनिन्छ। यी उच्चारण स्थानहरू हुन्- दाँत, तालु, मूर्धा, वत्सर्य, कण्ठ, घाँटी आदि। यिनीहरूका आधारमा नै व्यञ्जनका निम्नलिखित भेदहरू गरिन्छन्- कण्ठ्य, फलकीय वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, दन्त्य, द्योष्ठ्य, तालव्य, र स्वरयन्त्रमुखी।

कण्ठ वा घाँटी- जिब्राको पछिल्लो भागले कोमल तालुलाई छुँदा कण्ठ वा घाँटीमा सास प्रवाह थुनिएर व्यञ्जन वर्णको उच्चारण हुन्छ। यस्ता व्यञ्जनवर्णलाई कण्ठ्य वर्ण भनिन्छ। नेपालीमा क, ख, ग, घ, ङ कण्ठ्य वर्ण हुन्।

फलकीय वत्सर्य- जिब्राको फलकले दन्तमूललाई छोएर जुन वर्णहरू उच्चरित हुन्छन्, तिनलाई फलकीय वत्सर्य भनिन्छ। च, छ, ज, झ, स, फलकीय वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणअनुसार च, छ, ज, झ लाई तालव्य स्पर्श वर्ण भनिन्छ।

अग्र वत्सर्य- जिब्राको अघिल्लो भाग वा टुप्पाले सोही वत्सर्य स्थानमा स्पर्श गर्दा उच्चरित हुने वर्णलाई अग्र वत्सर्य भनिन्छ। जस्तै- ट, ठ, ड, ढ, र, ल, न, अग्र वत्सर्य वर्ण हुन्। संस्कृत व्याकरणका आधारमा ट, ठ, ड, ढ लाई मूर्धान्य वर्ण भनिन्छ।

दन्त्य- जुन वर्ण उच्चारण हुँदा जिब्राको टुप्पाले अघिपट्टिका माथिल्लो दाँतलाई छुन्छ, त्यस्ता वर्णलाई दन्त्य वर्ण भनिन्छ। नेपालीमा त, थ, द, ध दन्त्य वर्ण हुन्।

द्योष्ठ्य- दुवै ओठ ट्याप्प जोडेर सासको बाटो थुनेपछि फेरि दुवै छुट्टिएर सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने वर्णलाई **द्योष्ठ्य** भनिन्छ। जस्तै- प, फ, ब, भ, मा यी प, फ, ब, भ, म, को उच्चारण हुँदा दुईवटा ओठ पुरै जोडिन्छन् भने व वर्ण नजिकै आएर पनि जोडिँदैन। यद्यपि यसमा दुईवटा ओठ सक्रिय रहनाले यसलाई पनि **द्योष्ठ्य वर्ण** भनिन्छ।

तालव्य- जिब्राको बिच भाग उठेर कठोर तालुलाई स्पर्श गर्दा उच्चरित हुने वर्णलाई **तालव्य** भनिन्छ। जस्तै- या।

स्वरयन्त्रमुखी- यस वर्णको उच्चारणस्थान स्वरचिम्टी हो। मानिसको घाँटीभित्र रहने स्वरयन्त्रमा कम्पन भएर उच्चरित हुने वर्ण हो। ह वर्णलाई **स्वरयन्त्रमुखी** व्यञ्जन भनिन्छ। यसलाई कण्ठ्य व्यञ्जन पनि भनिएको छ।

उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता-

प्रयत्न भनेको उच्चारणस्थानमा जिब्रो, ओठ, आदि गतिशील उच्चारण अवयव वा कारणले स्पर्श गरेर सासलाई प्रभावित पार्ने तरिका हो। नेपाली व्यञ्जनवर्णको उच्चारण निम्नलिखित प्रयत्नद्वारा गरिन्छ- स्पर्श, स्पर्श सङ्घर्षी, सङ्घर्षी, प्रकम्पित, पार्श्विक, नासिक्यस्पर्शी र अन्तस्था। कुनकुन व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा कुनकुन उच्चारण अवयवहरू कहाँ कहाँ र के- कसरी रहन्छन् र तिनीहरूले श्वास प्रवाहमा कस्तो परिवर्तन ल्याउँछन् भन्ने आधारमा गरिने वर्गीकरणली उच्चारण प्रक्रिया भनिन्छ। यसलाई प्रयत्नको आधार पनि भन्न सकिन्छ। फोक्सोबाट बाहिर निस्केको श्वास हाब्रो र नाके टोडकीमा मोर्ने वा परिचालन गर्ने तरिकालाई प्रयत्न भनिन्छ। व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न प्रक्रियाबाट उच्चरित हुन्छन्। उच्चारण अवयवको निकटताका कारणले भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रक्रिया फरक पर्न जान्छ। उच्चारण अवयवका निकटताका विभिन्न अवस्था देखिन्छन्। ती अवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ- स्वर्शबिना वायु मार्ग सौँघुरिएको अवस्था, हल्का स्पर्श भएको अवस्था, बारम्बार स्पर्श भएको अवस्था, पूर्ण स्पर्श अवस्था। उच्चारण प्रक्रिया (प्रयत्न) का आधारमा व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण देहायबमोजिम गर्न सकिन्छ-

प्रयत्न (Manner of Articulation

)

स्पर्शी सङ्घर्षी स्पर्शिसङ्घर्षी नासिक्यपाश्र्विक प्रकम्पित
अन्तस्थ

स्पर्श- घाँटी अर्थात् कण्ठमूलदेखि ओठसम्मको क्षेत्रभरिमा उच्चारण अवयवले कुनै न कुनै उच्चारणस्थानलाई छोडिदिँदा मात्र उच्चरित हुने वर्णहरू स्पर्श व्यञ्जनवर्ण हुन्। अथवा यसो भनौं- ओठ, जिब्रो, दाँत, जिह्वापत्र र कोमल तालु आदि अवयवहरूमा कुनै ठाउँ एकअर्कामाझ स्पर्श भएर मात्र उच्चरित हुने वर्णलाई स्पर्श व्यञ्जन वर्ण भनिन्छ। जस्तै-

घ् ग् ख् क्-----कण्ठ्य-स्पर्श

ढ् ङ् ट् ट्-----तालु-दन्त्यमूलीय
स्पर्श

ध् द् थ् त्-----दन्त्यस्पर्श

भ् ब् फ् प्-----ओष्ठ्य स्पर्श

स्पर्श सङ्घर्षीप्रयत्न- वर्णहरू उच्चारण गर्दा जिब्राको टुप्पाले वत्सर्य वा माथिल्लो दाँतका पछिल्लिर भुक्क उठेको ठाउँमा स्पर्श गर्छ। फलस्वरूप त्यहाँ सास प्रवाहमा बाधा उत्पन्न हुन्छ र सासले सङ्घर्ष गर्दै निस्कने प्रयत्नसमेत गर्दछ। त्यसैले पहिले स्पर्श गर्ने र पछि सङ्घर्ष गर्दै उच्चरित हुने वर्णलाई **स्पर्श सङ्घर्षी व्यञ्जन** भनिन्छ। नेपाली भाषाका च, छ, ज, झ स्पर्श-सङ्घर्षीव्यञ्जन हुन्। संस्कृतमा यी व्यञ्जनहरू तालु-स्पर्श व्यञ्जनका रूपमा उच्चरित हुन्थे। त्यसै हुनाले संस्कृत व्याकरणका आधारमा पुराना नेपाली व्याकरणका किताबहरूमा यिनलाई स्पर्शवर्णकै हारमा राखिएको पाइन्छ। तर अचेल आएर नेपाली भाषाका वर्णहरूको उच्चारण प्रणालीबारे विद्वानहरूले गरेका व्यापक शोध र अध्ययन नेपाली भाषामा यब स्पर्शी वर्ण होइनन्, स्पर्शी सङ्घर्षी व्यञ्जनका रूपमा यी उच्चरित हुन्छन् भन्ने कुरा स्थापित भइसकेको छ।

सङ्घर्षी प्रयत्न- वर्णको उच्चारण हुँदा फोक्सोबाट आएको सासलाई मुखभित्रको कुनै अवयवले पूर्ण रूपले रोक्दैन र जिब्राले वत्सर्यमा छुँदा सास यी दुवै अवयवको साँघुरो चेपबाट सङ्घर्ष भएर सुसाउँदै बाहिर निस्कन्छ। यस्तो प्रयत्नलाई **सङ्घर्षी प्रयत्न** भनिन्छ। नेपालीमा **स्, हू** सङ्घर्षी व्यञ्जन हुन्।

प्रकम्पित प्रयत्न- प्रकम्पित भनेको सासको जोडले गर्दा जिब्रोको टुप्पो थर्र काम्दै वत्सर्य स्थानमा छोएर सास बाहिर निस्कने प्रयत्न हो। यसरी उच्चरित हुने व्यञ्जनलाई **प्रकम्पित व्यञ्जनवर्ण** भनिन्छ। नेपाली र प्रकम्पित व्यञ्जन वर्ण हो।

पाश्वर्क प्रयत्न- कुनै कुनै वर्णको उच्चारण गर्दा जिब्राको अधिल्लो भाग देखिन्छ अनि जिब्राको टुप्पाले वत्सर्यमा छुन्छ र जिब्रो दोब्रिएको बेला त्यसका दुवै छेउ झोलिन्छन्। त्यस्तो अवस्थामा सास जिब्राको झोलिएको किनार वा छेउपट्टि पछिल्लिरबाट भएर बाहिर निस्कन्छ। यस्ता प्रयत्नले उच्चरित वर्णलाई **पाश्वर्क** भनिन्छ। नेपाली **ल** व्यञ्जन पाश्वर्क हो।

नासिक्य-स्पर्शी प्रयत्न- सामान्य अवस्थामा हामीले मुख आँ गरेर ऐनामा हेर्दा भने कोमलतालुभन्दा पर घाँटीको माथिपट्टि एउटा सानो लुको झुन्डिएको देखिन्छ। त्यसलाई काकल वा किलकिले भनिन्छ। त्यो उँभो ट्याप्प टाँसिदा नाकपट्टि सास जाने बाटो थुनिन्छ र मुखबाटै मात्र सास बाहिर निस्कन्छ। कुनै वर्ण उच्चारण गर्दा मुखभित्र करणले स्थानलाई ट्याप्प छोडिदिएर सास बाहिर निस्कन्छ अनि त्यसैसँगै ध्वनि उच्चरित हुन्छ। यसरी नाकबाट सास बाहिर निस्कने क्रममा उच्चरित हुने वर्णलाई **नासिक्य व्यञ्जन** अनि यस्तो प्रयत्नलाई **नासिक्य प्रयत्न** भनिन्छ। जस्तै- **ङ, न, म,** नासिक्य-स्पर्श हुन्।

अन्तस्थ- उच्चारणमा दृष्टिले व्यञ्जन र स्वरका माझको स्थितिमा रहेका देखिने वर्णलाई **अन्तस्थ** भनिन्छ। यस्ता वर्णलाई **अर्धस्वर** पनि भनिन्छ। अर्धस्वर भनेको उच्चारण प्रक्रिया स्वर जस्तै हुने तर कार्यचाहिँ व्यञ्जन समान गर्ने वर्ण हो। यस्ता वर्णको उच्चारणमा सासमा कुनै बाधा पर्दैन र सास सुसाउँदैन पनि। नेपालीमा **य्, व्,** व्यञ्जन अन्तस्थ वा अर्धस्वर हुन्।

उच्चारण प्रयत्नका आधारमा नेपाली व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण

क, ख, ग, घ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, प, फ, ब, भ, -
-----स्पर्शी

च, छ, ज, झ-----
-----स्पर्शी-सङ्घर्षी

स, ह-----
-----सङ्घर्षी

र,-----
-----प्रकम्पित

ल्-----
-----पाश्चिर्क

ङ् न म्-----
-----नासिक्य-स्पर्शी

य व-----
-----अन्तस्थ

घोषत्वको आधारमा (स्वरतन्त्रीको अवस्था) व्यञ्जन वर्णको विशेषता-

व्यञ्जनवर्णको वर्गीकरण गर्ने महत्वपूर्ण आधार घोषत्वको आधार पनि हो। घोषत्वको सिर्जना स्वरतन्त्रीले गर्ने भएकाले यसलाई स्वरतन्त्रीको आधार पनि भनिन्छ। भाषाका वर्णहरूको उच्चारण गर्दा स्वरतन्त्रीका मूलत दुईवटा अवस्था हुन्छन्-

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री साँघुरिएको अवस्था।

स्वरतन्त्री नसाँघुरिएको अवस्थाका आधारमा व्यञ्जनको विशेषता-

स्वरचिम्टी साँघुरिएको अवस्था अघोष

घोष- व्यञ्जनको उच्चारणमा स्वरतन्त्रीहरू एकाअर्कासित टाँस्सिन आएर सासको निम्ति साँघुरो बाटो मात्र खुल्ला रहन गएको हुन्छ। यस समयमा सास सङ्घर्ष गर्दै बाहिर निस्कन्छ जसले गर्दा स्वरतन्त्रीहरूमा कम्पन पैदा हुन्छ, फलस्वरूप ध्वनिमा पनि कम्पन उत्पन्न हुन्छ। यसरी उच्चरित हुने वर्णलाई **घोष वर्ण** भनिन्छ। नेपाली वर्णमालाका प्रत्येक वर्गका तेस्रो र चौथो स्पर्श वर्ण अर्थात् ग, ज, ड, द, ब, घ, झ, ढ, ध, भ घोष वर्ण हुन्। नेपाली भाषाका घोष ध्वनिहरू हुन्- ग ग, ज, ड, द, ब, घ, झ, ढ, ध, भ, ङ, न, म, य, र, ल, व, ह अनि जम्मै स्वर वर्णहरू।

अघोष- घोषको ठिक विपरीत जुन वर्ण उच्चारण गर्दा सासमा कुनै प्रकारको कम्पन हुँदैन, त्यस्ता वर्णलाई अघोष भनिन्छ। नेपाली भाषाका प्रत्येक वर्गको पहिलो र दोस्रो वर्ण अघोष हुन्। नेपाली भाषाका अघोष वर्णहरू हुन्- कचटतप, खछठथफ, सा।

अघोष व्यञ्जन

क् ख

च् छ

ट् ठ

त् थ

प् फ

स्

ह

घोष व्यञ्जन

ग् घ् ङ्

ज् झ्

ड् ढ्

द् ध् न्

ब् भ् म्

य् र् ल् व्

प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन वर्णका भेद-

भाषाका व्यञ्जन वर्णलाई वर्गीकरण गर्ने यो अर्को आधार हो। प्राण भनेको हावाको मात्रा हो। जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावा धेरै निस्कन्छ ती वर्ण महाप्राण हुन्छन् र जुन-जुन वर्णको उच्चारण गर्दा हावाको मात्रा र गति कम हुन्छ ती अल्पप्राण हुन्छन्। हावालाई थोरै र धेरै उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्टीले गर्दछ। स्वरचिम्टी साँघुरिएका अवस्थामा हावाको उन्मोचन गर्ने काम स्वरचिम्टीले गर्दछ। स्वरचिम्टी साँघुरिएकी अवस्थामा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्टी फरीकिंदा हावाको उन्मोचन कम हुन्छ र अल्पप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन् भने स्वरचिम्टी फराकिंदा हावाको निष्कासन बढी हुन्छ र महाप्राण वर्ण उच्चरित हुन्छन्। तालिकामा अल्पप्राण र महाप्राण वर्णहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

अल्पप्राण	महाप्राण
क च ट त प ग ज ड	ख छ ठ थ
फ घ झ ढ ध	
द ब ड न म य र ल व	भ स ह

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा व्यञ्जन वर्णको देहायअनुसारका विशेषता उल्लेख गर्न सकिन्छ-

- व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ।
- लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्।
- व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्।
- व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्।
- व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्।

- व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन सक्छन्।
- व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्।

7.7 उपसंहार

वाक्य शब्दको व्युत्पत्ति वाक् धातुबाट भएको मानिन्छ। वाक्-को अर्थ बोल्नु हो। वाक्यको अर्थ जे बोलिन्छ त्यही हो। प्राचीन भारतीय वैयाकरण पतञ्जलिले पूर्ण अर्थको प्रतीति गराउने सक्ने समूहलाई वाक्य भनेका छन्। अर्थतत्त्व भन्नाले यहाँ वाक्यमा प्रयोग गरिएका विभिन्न शब्दले बुझाउने अर्थ र त्यस्ता अर्थमाझको पारस्परिक सम्बन्ध भन्ने बुझ्नुपर्दछ। वाक्य भाषाको वृहत्तम व्याकरणिक एकाइ हो। अर्थ र व्याकरणका दृष्टिले रूपिम भाषाको सबभन्दा सानो एकाइ हो भने वाक्य ठूलो एकाइ हो। वाक्य छोटोभन्दा छोटो अर्थात् एउटा संज्ञा र एउटा क्रियापद मात्रले बनेका हुन सक्छन्, अथवा अनेकौ शब्दको योगले बनेका लामाभन्दा लामा वाक्य पनि हुन सक्छन्। दुई वा दुईभन्दा बढी सार्थक शब्द मिली बनेका उद्देश्य र विधेय भएको अनि पूरा कुरा जनाउने उपवाक्यभन्दा ठूलो स्वतन्त्र भाषिक एकाइलाई वाक्य भनिन्छ। वाक्यलाई संरचनामा एउटा मात्र उपवाक्य अथवा एकभन्दा बढी उपवाक्य पनि हुन सक्छन्।- यसलाई पद वा पदसमूहको समुच्चयबाट निर्मित एकाइ पनि मानिन्छ। वास्तवमा भाषामा केही कुरा व्यक्त गर्न र बुझ्न वाक्यस्तरसम्म उक्लनै पर्छ, अन्यथा अर्थपूर्णता हुँदैन। खास प्रकरणमा चाहिँ एउटै शब्दले पनि वाक्यको काम गर्न सक्छ। वाक्य हुन कम्तीमा एउटा उद्देश्य (कर्ता) र एउटा विधेय (क्रियापद) हुनैपर्छ।

वाक्यविज्ञानमा पद-पदलाई मिलाएर वाक्य बनाउने प्रक्रियाको वर्णनात्मक, तुलनात्मक र ऐतिहासिक दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण हुन्छ। वाक्यविज्ञानलाई विभिन्न भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। ती भेदहरू यसप्रकार छन्- वर्णनात्मक वाक्यविज्ञान- खास समयमा प्रचलित भाषाका

वाक्यहरूको अध्ययनली वर्णनात्मक वाक्यविज्ञान भनिन्छ। तुलनात्मक अथवा व्यतिरेकी वाक्यविज्ञान- कुनै दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका वाक्यको गठन प्रक्रियालाई हेरेर त्यसमा अन्तर्निहित समानता र विभिन्नतालाई अध्ययन गर्ने वाक्यविज्ञानलाई तुलनात्मक र व्यतिरेकी वाक्यविज्ञान भनिन्छ। ऐतिहासिक वाक्यविज्ञान- खास भाषाका विभिन्न समयमा आधारित भई वाक्य गठन प्रक्रियाको इतिहासलाई विश्लेषण गरेर देखाउनेलाई ऐतिहासिक वाक्यविज्ञान भनिन्छ। सामान्यतया शब्द र वाक्यका विषयमा पहिलेदेखि नै चर्चा परिचर्चा हुँदै आएको हो, तर हिजोआज वाक्यभन्दा माथिल्ला अर्थपूर्ण एकाइ अनुच्छेद र सङ्कथनसमेतको अध्ययन हुन थालेको छ।

वाक्यविज्ञानमा अर्थपूर्ण उच्चारणहरू ध्वनि ध्वनि- रूप, रूप रूप- शब्द, पद पद- पदावली, पदावली पदावली- वाक्यांश, वाक्यांश वाक्यांश- वाक्य, वाक्य वाक्य- अनुच्छेद, अनुच्छेद अनुच्छेद- परिच्छेद, परिच्छेद परिच्छेद- समग्र कथनको विन्यासलाई हेर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ। भाषाका खण्डीय तथा खण्डेतर ध्वनि ध्वनिविज्ञानको विषय हो ध्वनि ध्वनिको समुच्चयबाट वर्णको निर्माण हुन्छ। यसलाई वर्णविज्ञानले विश्लेषण गर्छ भने वर्ण वा वर्ण समूहको संयोगबाट निर्माण हुने भाषिक उच्चार रूप वा रूपिमको अध्ययन विश्लेषण रूपविज्ञानमा हुन्छ। रूप वा रूपको समुच्चयबाट बन्ने शब्द, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, अनुच्छेद, परिच्छेद, सङ्कथन सम्मका विषय वाक्यविज्ञानका विषय हुन्। अतः यसको अध्ययन क्षेत्र अत्यन्त विस्तीर्ण देखिन्छ। पदभन्दा माथिल्लो भाषिक एकाइसँग वाक्यविज्ञानको सम्बन्धित हुन्छ। वाक्य वक्ताको इच्छामा निर्भर रहन्छ। खास प्रकरणमा बाहेक वाक्य हुन दुई पद हुनैपर्छ। वाक्यविज्ञानको क्षेत्र पददेखि माथि भएकाले अर्थगत् अनिश्चितता पटकै हुँदैन

नेपाली वाक्यका भेद- वाक्यको वर्गीकरणका दुई आधार छन्- 1) बनोटका आधारमा र 2) कार्यका आधारमा।

बनोटका आधारमा वाक्यका भेद- बनोटका आधारमा वाक्यका आठ भेद छन्- सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य, मिश्र वाक्य, लामो, छोटो, समानाधिकरणात्मक, समान्तर विपर्यस्त

सरल वाक्य- एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुने वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ। सरल वाक्यमा एउटा मात्र उपवाक्य हुन्छ, जस्तै- ऊ बजार जान्छ। अथवा एउटा मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्य नै सरल वाक्य हो। वाक्यमा जतिवटा असमापिका क्रिया आए तापनि समापिका क्रिया एउटा मात्र छ भने त्यो सामान्यत सरल वाक्य हुन्छ। सरल वाक्यमा एउटा मात्र उपवाक्य हुन्छ, जस्तै- ऊ बजार जान्छ। अथवा एउटा मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्य नै सरल वाक्य हो। वाक्यमा जतिवटा असमापिका क्रिया आए तापनि समापिका क्रिया एउटा मात्र छ भने त्यो सामान्यत सरल वाक्य हुन्छ।

संयुक्त वाक्य- दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरू मिली बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ। अर्थका दृष्टिले संयुक्त वाक्यका वाक्यखण्डहरू स्वतन्त्र हुन्छन्। यस्ता वाक्यमा आश्रित उपवाक्यहरू हुन वा नहुन पनि सक्छन्। यस्ता उपवाक्यहरूमा परस्पर समानिधकरणात्मक सम्बन्ध रहेको पनि हुन्छ। यस्ता संयुक्त वाक्यमा दुई स्वतन्त्र वाक्यहरूको संयोजन पाइन्छ।

मिश्र वाक्य- एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अरू आश्रित उपवाक्य मिली बनेको वाक्यलाई मिश्र वाक्य भनिन्छ। गम्भीर विचारहरू व्यक्त गर्नले मिश्र वाक्यको संरचना गरिन्छ। यस्ता वाक्य प्रधान उपवाक्यअन्तर्गत आश्रित उपवाक्यहरू मिलेर बनेका रूप हुन्। **लामो वाक्य-** दुईभन्दा अधिक वाक्यहरू संयोजक पद अथवा पूर्वकालिक क्रिया आदिका सहायताले गाँसिएर एउटै लामो वाक्य बन्न सक्छ। यस्ता कतिपय वाक्यहरू एक अनुच्छेद वा अझ एक पृष्ठभन्दा बढी लामा पनि हुने गरेको पाइन्छ। विश्लेषण गरी पुराना कथा, पौराणिक आख्यानहरूमा यस प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग अधिक पाइन्छ। यस्ता वाक्यहरू संरचनाका दृष्टिले आफैमा पूर्ण वाक्य जस्ता हुँदाहुँदै पनि पूर्णविरामको साटो र, अनि, तर, आदि संयोजक अव्ययहरू तथा क्रियापदका अन्तमा ई, एर आदि प्रत्ययहरू जोडेर तन्काउँदै लिएका हुन्छन्। यस्ता वाक्यलाई पुनपौन्यमूलक संरचना वा वाक्य भनिन्छ।

मिलित वाक्य- एकभन्दा बडी स्वतन्त्र उपवाक्य र कम्तीमा एउटा आश्रित उपवाक्य रहेको वाक्य मिलित वाक्य हो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने मिलित वाक्य संयुक्त र मिश्र वाक्यको मिश्रण हो।

छोटो वाक्य- छोटो वाक्य भन्नाले सरल वाक्य भन्ने पनि बुझिन्छ तर सरल वाक्यमा झैं छोटो वाक्यमा क्रियापदको प्रयोग हुनैपर्छ भन्ने छैन। छोटो वाक्य त्यस्ता वाक्यलाई भनिन्छ जुन वाक्यको प्रयोग अध्याहारको कारणले, सामाजिक सम्प्रेषणमा प्रयुक्त हुँदा वा अभिवादन जनाउँदा, सम्बोधन, कृतज्ञता ज्ञापन, धन्यवाद तथा कसैको ध्यानकर्षण गर्दा, उद्गार प्रकट गर्दा प्रयोग गरिन्छ।

समानाधिकरणात्मक वाक्य- एउटै उद्देश्यसित अनेक समानान्तर विधेय वा एउटै विधेयसित अनेक समानान्तर उद्देश्य सम्बद्ध भई बनेको वाक्यलाई समानाधिकरणात्मक वाक्य भनिन्छ। एउटै उद्देश्यसित एकभन्दा अधिक विधेयहरू सम्बन्धित भई बनेको समानाधिकरणात्मक वाक्यको नमुना धेरै पाइन्छ।

समानान्तर वाक्य- समान संघटनात्मक एकाइहरूको योगले बनेका दुई वा दुईभन्दा अधिक वाक्यलाई समानान्तर वाक्य भनिन्छ।

विपर्यस्त वाक्य- नेपाली भाषाको व्याकरणिक वाक्य कर्ता- कर्म- क्रियाको क्रम अनुसार बन्दछ। तर कहिलेकाही बोल्ने तथा लेख्नेहरूले आफ्नो भनाइलाई अधिक प्रभावकारी बनाउनका निम्ति यस्तो क्रमको पालन गर्नाको साटो कर्म- कर्ता- क्रिया अथवा क्रिया- कर्म- कर्ता आदि विभिन्न क्रममा पदहरू राखेर वाक्य बनाउँछन्। यसरी सामान्य व्याकरणीक क्रमको उल्लङ्घन गरब वा त्यस क्रमलाई उल्टाएर बनाइएका वाक्यलाई विपर्यस्त वाक्य भनिन्छ। कार्यका आधारमा वाक्यका तीन भेद छन्- प्रश्नार्थक, निश्चयवाचक, विध्यर्थक।

प्रश्नार्थक वाक्य- जुन वाक्यमा प्रश्न गरिन्छ अथवा कसैलाई कुनै कुरा सोधिन्छ त्यस्ता वाक्यलाई प्रश्नार्थक वाक्य भनिन्छ। जस्तै- तिमी कस्तो छौ? . के तिमी सधैं पढ्छौ?, तिम्रो नाम के हो?, राम आज स्कुल किन गएन?, तिमी किन उदास छौ?

निश्चयवाचक वाक्य- जुन वाक्यमा निश्चय गरी कुरा गरिएको हुन्छ त्यस्ता वाक्यलाई निश्चयवाचक वाक्य भनिन्छ। जस्तै- म भोली काकाको घर जान्छु। तिमी यो दबाई खाऊ। सीताको विचार मली ठिक लाग्यो। तिमी भित्र आऊ। मलाई भोक लाग्यो।

विध्यर्थक वाक्य- विधि भनेको आज्ञा वा आदेश हो भने विध्यर्थक वाक्य भनेको आज्ञा वा आदेश, इच्छा वा अनुमतिको अर्थ जनाउने वाक्य हो। विध्यर्थक वाक्यका दुई भेद छन्- इच्छार्थक. र आज्ञार्थक अनुरोधार्थक।

इच्छार्थक वाक्य- जुन वाक्यमा वक्ताको इच्छा, आशा वा आशीर्वाद व्यक्त गरिन्छ त्यस्ता वाक्यलाई इच्छार्थक वाक्य भनिन्छ। यस्ता वाक्यहरूमा इच्छार्थक क्रियापदको प्रयोग हुन्छ। यस्ता वाक्यमा वक्ताको इच्छा वा चाहनाको अर्थलाई प्रकट गरिएको हुन्छ।

आज्ञार्थक , अनुरोधार्थक वाक्य- जुन वाक्यमा आज्ञा, निर्देश, प्रार्थना अथवा अनुरोध आदिको भाव प्रकट हुन्छ त्यस्ता वाक्यलाई आज्ञार्थक , अनुरोधार्थक वाक्य भनिन्छ। एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुने वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ।

सरल वाक्यमा एउटा मात्र उपवाक्य हुन्छ, जस्तै- ऊ बजार जान्छ। अथवा एउटा मात्र समापिका क्रिया भएको वाक्य नै सरल वाक्य हो। वाक्यमा जतिवटा असमापिका क्रिया आए तापनि समापिका क्रिया एउटा मात्र छ भने त्यो सामान्यत सरल वाक्य हुन्छ।

नेपाली वर्णमाला संस्कृत भाषाको वर्णमालामा आधारित छ र यस वर्णमालालाई नै भाषाको नेपाली वर्णमालाको रूपमा स्वीकारिएको छ। प्रत्येक भाषामा वर्णहरूको प्रयोगको आ- आफ्नै विशिष्ट परिपाटी हुन्छ। नेपाली भाषामा भाषिक ध्वनिको लिखित रूप वा चिह्नविशेषलाई पनि वर्ण भन्ने चलन छ। साधारण व्यवहारमा वर्णलाई अक्षर पनि भन्ने गरिन्छ। तर वास्तवमा चाहिँ ध्वनि, वर्ण, अक्षर र लिपि बेग्लाबेग्लै कुरा हुन्। शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो। बोलाइका माध्यम ध्वनि हुन् भने लेखाइका माध्यम वर्ण हुन्। वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो। यो विशिष्ट, व्यतिरेकी र प्रकार्यपरक हुन्छ। वर्णको निर्धारण

शब्दको लघुतम युग्मका आधारमा गरिन्छ। ध्वनिहरूको वितरणमाथि प्रकाश पार्ने शाखालाई वर्णसिद्धान्त र वितरणबाट निर्धारित अर्थभेदक एकाइलाई वर्ण भनिन्छ। वर्ण एक वा एकभन्दा बढी यस्ता ध्वनिहरूको समूह हो, जो ध्वन्यात्मक दृष्टिले समान हुन्छन् र परिपूरक वितरण र मुक्त परिवर्तनका रूपमा आउँछन्।

विभिन्न भाषामा वर्णव्यवस्था आ-आफ्नै किसिमको पाइन्छ। नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित। नेपाली भाषाका सबै स्वर-व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण भित्रबाट बाहिर निस्कने सासको सहायताले हुन्छ। नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्। नेपाली वर्णका भेदहरूमा नेपाली वर्णहरू हुन्- खण्डीय वर्ण स्वर अर्धस्वर व्यञ्जन, खण्डेतर वर्ण- अनुनासिका विराम। उच्चरित नेपाली स्वरवर्ण अ आ इ उ ए ओ हुन्। नेपालीमा यी उच्चरित स्वर वर्ण 6 वटा मात्र छन्। नेपाली भाषामा व्यतिरेकी स्वरहरू 6 वटा छन्। अर्थात् नेपालीमा षट्स्वरी व्यवस्था पाइन्छ। वर्णमालामा भएका सबै स्वर वर्ण नेपाली भाषामा व्यतिरेकी छैनन्। वर्णमालामा भएका स्वर वर्णहरू यसप्रकार छन्- अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः। यीमध्ये अ, आ, इ, उ, ए, ओ समेत जम्मा 6 वटा मात्र स्वर नेपाली भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण हुन्। व्यञ्जनहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सक्छन्। नेपाली भाषामा व्यञ्जन वर्ण 29 वटा छन्, जस्तै- उच्चरित नेपाली व्यञ्जन वर्ण क् ख् ग् घ् ङ् च्, छ् ज् झ् ट् ठ्, ढ् थ् द् ध् न् प्, फ् ब् भ् म् य्, र् ल् व् स् ह् हुन्।

उच्चरित स्वर- व्यञ्जन वर्ण भन्नाले नेपाली लेखाइमा व्यवहार गरिँदै आएका स्वर-व्यञ्जन वर्ण भन्ने बुझ्नुपर्छ। यो नेपाली लेखन परम्परामा चलिआएका स्वर-व्यञ्जन हुन्। प्रचलित नेपाली वर्णमालामा 13 वटा स्वरवर्णका चिह्न पाइन्छन्। जस्तै- नेपाली वर्णका लिखित रूप लिखित नेपाली स्वर-व्यञ्जन-वर्ण अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐओ औ अं अः प्रचलित नेपाली लेखाइअनुसारको वर्णमालामा 36 वटा व्यञ्जनवर्णका चिह्न

पाइन्छन्। जस्तै क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द्
ध् न् प् फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् श् ष् स् ह् क्ष् त्र् ञ्

स्वरवर्णको उच्चारण क्रममा मानिसको फोक्सोबाट आएको सास मुखभित्र कतै पनि नरोकिने भए तापनि जिब्रो र ओठको सक्रियता कुनै न कुनै रूपमा रहेको हुन्छ। यिनै अवयवको सक्रियताको प्रभावले गर्दा स्वरवर्णको स्वरूप भिन्नभिन्न बन्दछ। यस दृष्टिले स्वयम् उच्चरित हुने स्वर हुन्, व्यञ्जनचाहिँ स्वरका पछिपछि जान्छन्। स्वरको सहायताबिना व्यञ्जन उच्चारण हुन सक्दैन जुन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कुनै बाधा पर्दैन त्यसलाई स्वर भनिन्छ। कुनै उच्चारणमा स्थानमा नठोकिई वा श्वास प्रवाहमा बाधा नपरी उच्चारण हुने वर्णलाई स्वर वर्ण भनिन्छ। स्वतन्त्र रूपमा सबै व्यञ्जनको उच्चारण गर्न कठिन छ तर स्वरको स्वतन्त्र उच्चारण सम्भव छ। प्राय स्वरहरू घोष हुन्छन्, व्यञ्जनचाहिँ घोष-अघोष दुवै हुन्छन्। नेपाली भाषामा भएका व्यतिरेकी विभेदक स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- जिब्राको उचाइको आधार, जिब्राको सक्रियताको आधार, ओठको स्थितिको आधार, मांसपेशीय अवस्थाको आधार, मुखविवरका अवस्थाको आधार। स्वरवर्णको उच्चारणमा जिब्रोको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा सास कतै नरोकिई बाहिर निस्कन्छ, तर कतिपय स्वर उच्चारण गर्दा जिब्रो माथि उठेर सास बाहिर आउने बाटो अलिक साँघुरो बनाइदिएको हुन्छ। यस दृष्टिले मुखभित्र जिब्राले लिने उचाइका स्थिति चार प्रकारका हुन्छन्- उच्च, उच्च-मध्य, निम्न-मध्य, र निम्न। स्वरवर्णको उच्चारणका सन्दर्भमा हामी जिब्रोलाई तीन भागमा बाँड्न सक्छौँ- अग्र, मध्य र पश्च, निम्न। स्वरको उच्चारणमा जिब्राको झैँ ओठको पनि भूमिका उलेखनीय छ। तर जिब्राको कार्य मुखविवरभित्र हुन्छ भने ओठको बाहिर हुन्छ। स्वरवर्णको उच्चारणमा ओठको स्थिति एकैनासको हुँदैन।

उच्चारणमा ओठले लिने आकारअनुरूप स्वरवर्णका दुई भेद छन्- गोलित र अगोलित। स्वरहरू मौखिक वर्ण हुन्। यी घोष स्वरतन्त्रीको कम्पनबाट उच्चरित हुन्छन्। स्वरहरूको उच्चारणमा जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रिय हिस्सा, ओठको स्थिति र मांसपेशीय अवस्था आदिमा विभिन्नता

देखापछि। स्वरहरू आक्षारिक प्रकृतिका हुने हुँदा व्यञ्जनको उच्चारणमा पनि स्वरको शीर्षता हुन्छ अर्थात् व्यञ्जना वर्णलाई समेत समेटेर स्वरले अक्षरको निर्माण गर्न सक्छन्। व्यञ्जनको तुलनामा स्वरको सङ्ख्या कम हुन्छ। स्वरको उच्चारणमा श्रव्यघर्षण र बाधा हुँदैन। स्वरको उच्चारण गर्दा मुखका मांसपेशीहरू समान अवस्थामा रहँदैनन्। कुनैको उच्चारणमा मुखका मांसपेशी दृढा हुन्छन् भने कुनैको उच्चारणमा खुकुलिन्छन्।

अनेक प्रयत्नपछि मात्र मुखबाट बाहिर निस्केको सासका सहायताले उच्चारित हुने वर्णलाई व्यञ्जन वर्ण भनिन्छ। भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू विभिन्न किसिमका उच्चारक अङ्गहरूको सक्रियतामा उच्चारित हुन्छन्। एउटा वर्णको उच्चारणमा कुनै खास उच्चारक अङ्गहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता हुने भए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा चाहिँ अन्य उच्चारक अङ्गहरूको पनि सहयोग हुन्छ। व्यञ्जनको उच्चारणमा फोक्सोबाट हावा निर्वाध रूपमा बाहिर निस्कन पाउँदैन यसमा कि त वायु मार्ग साँघुरिन्छ कि त पूर्ण रूपमा अवरुद्ध हुन्छ। व्यञ्जन वर्णहरूको उच्चारण गर्दा फोक्साबाट निस्केको सास निर्वाध गतिमा बाहिर आउँदैन। व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। ती आधारहरू यसप्रकार छन्- उच्चारण स्थानको आधार, उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नको आधार, घोषत्वको आधार (स्वरतन्त्रीको अवस्था), प्राणत्वको आधार (श्वास प्रवाहको आधार)। वर्णको उच्चारण प्रक्रियामा भिन्नबाट आएको सासले मुखभित्रका कतिपय स्थानहरूमा करण वा स्थानमाझको सम्पर्कले गर्दा बाधा बेहोर्नुपर्छ। यस्तो बाधा पर्ने वा करणले स्पर्श गर्ने ठाउँलाई उच्चारण स्थान भनिन्छ। यी उच्चारण स्थानहरू हुन्- दाँत, तालु, मूर्धा, वत्सर्य, कण्ठ, घाँटी आदि। यिनीहरूका आधारमा नै व्यञ्जनका निम्नलिखित भेदहरू गरिन्छन्- कण्ठ्य, फलकीय वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, अग्र वत्सर्य, दन्त्य, द्योष्ठ्य, तालव्य, र स्वरयन्त्रमुखी। व्यञ्जन वर्णको उच्चारण गर्दा श्वास प्रवाहमा कही न कही अवरोध हुन्छ। लामो समयसम्म उच्चारण गर्न नसकिने हुँदा व्यञ्जनहरू कम स्पष्ट हुन्छन्। व्यञ्जनहरू सापेक्षिक हिसाबले कम श्रवणीय हुन्छन्। व्यञ्जनहरू अनाक्षरिक हुने भएकाले स्वरसँग लागेरमात्र प्रस्तुत हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू मौखिक र नासिक्य हुन सक्छन्। व्यञ्जनहरू घोष र अघोष दुवै हुन

सकछन्। व्युत्पन्नहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका हिसाबले वर्गीकृत हुन्छन् र तिनीहरूको पहिचान ती विभिन्न अवस्थाले दिन सकछन्।

7.8 सार

- अर्थपूर्ण एकाइलाई वाक्य भनिन्छ।
- संयुक्त वाक्य- दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरू मिली बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ।
- वाक्य भाषाको बृहत्तम व्याकरणिक एकाइ हो।
- अर्थ र व्याकरणका दृष्टिले रूपिम भाषाको सबभन्दा सानो एकाइ हो भने वाक्य ठूलो एकाइ हो।
- वाक्य छोटोभन्दा छोटो अर्थात् एउटा संज्ञा र एउटा क्रियापद मात्रले बनेका हुन सकछन्, अथवा अनेकौ शब्दको योगले बनेका लामाभन्दा लामा वाक्य पनि हुन सकछन्।
- दुई वा दुईभन्दा बढी सार्थक शब्द मिली बनेका उद्देश्य र विधेय भएको अनि पूरा कुरा जनाउने उपवाक्यभन्दा ठूलो स्वतन्त्र भाषिक एकाइलाई वाक्य भनिन्छ।
- वाक्यलाई संरचनामा एउटा मात्र उपवाक्य अथवा एकभन्दा बढी उपवाक्य पनि हुन सकछन्।- वाक्य हुन कम्तीमा एउटा उद्देश्य (कर्ता) र एउटा विधेय (क्रियापद) हुनैपर्छ।
- वाक्यविज्ञानमा पद-पदलाई मिलाएर वाक्य बनाउने प्रक्रियाको वर्णनात्मक, तुलनात्मक र ऐतिहासिक दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण हुन्छ।
- वाक्यविज्ञानमा अर्थपूर्ण उच्चारणहरू ध्वनि ध्वनि- रूप, रूप रूप- शब्द, पद पद- पदावली, पदावली पदावली- वाक्यांश, वाक्यांश वाक्यांश- वाक्य, वाक्य वाक्य- अनुच्छेद, अनुच्छेद अनुच्छेद- परिच्छेद, परिच्छेद परिच्छेद- समग्र कथनको विन्यासलाई हेर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ।

- वाक्य वक्ताको इच्छामा निर्भर रहन्छ।
- खास प्रकरणमा बाहेक वाक्य हुन दुई पद हुनैपर्छ। वाक्यविज्ञानको क्षेत्र पददेखि माथि भएकाले अर्थगत् अनिश्चितता पटकै हुँदैन
- नेपाली वाक्यका भेद- वाक्यको वर्गीकरणका दुई आधार छन्- 1) बनोटका आधारमा र 2) कार्यका आधारमा।
- बनोटका आधारमा वाक्यका भेद- बनोटका आधारमा वाक्यका आठ भेद छन्- सरल वाक्य, संयुक्त वाक्य, मिश्र वाक्य, लामो, छोटो, समानाधिकरणात्मक, समान्तर विपर्यस्त।
- एउटा उद्देश्य र एउटा विधेय हुने वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ।
- दुई वा दुईभन्दा बढी उपवाक्यहरू मिली बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ।
- एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अरू आश्रित उपवाक्य मिली बनेको वाक्यलाई मिश्र वाक्य भनिन्छ।
- छोटो वाक्य भन्नाले सरल वाक्य भन्ने पनि बुझिन्छ तर सरल वाक्यमा झैं छोटो वाक्यमा क्रियापदको प्रयोग हुनैपर्छ भन्ने छैन। ए
- कभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्य र कम्तीमा एउटा आश्रित उपवाक्य रहेको वाक्य मिलित वाक्य हो।
- एउटै उद्देश्यसित अनेक समानान्तर विधेय वा एउटै विधेयसित अनेक समानान्तर उद्देश्य सम्बद्ध भई बनेको वाक्यलाई समानाधिकरणात्मक वाक्य भनिन्छ।
- समान संघटनात्मक एकाइहरूको योगले बनेका दुई वा दुईभन्दा अधिक वाक्यलाई समानान्तर वाक्य भनिन्छ।
- सामान्य व्याकरणीक क्रमको उल्लङ्घन गरब वा त्यस क्रमलाई उल्टाएर बनाइएका वाक्यलाई विपर्यस्त वाक्य भनिन्छ।
- शब्दका अर्थमा फेर पार्नसक्ने सबैभन्दा सानो टुक्रा वर्ण हो।
- वर्ण न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो।
- नेपाली भाषाका स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूको व्यवस्था दुई रूपमा पाइन्छ- उच्चरित र लिखित।

- नेपालीमा स्वर, द्विस्वर र व्यञ्जन वर्ण गरी वर्णका तीन भेद छन्।
- नेपालीमा यी उच्चारित स्वर वर्ण 6 वटा मात्र छन्।
- स्वर वर्णलाई देहायका आधारमा **वर्गीकरण** गर्न सकिन्छ- जिब्राको उचाइको आधार, जिब्राको सक्रियताको आधार, ओठको स्थितिको आधार, मांसपेशीय अवस्थाको आधार, मुखविवरका अवस्थाको आधार।
- अनेक प्रयत्नपछि मात्र मुखबाट बाहिर निस्केको सासका सहायताले उच्चारित हुने वर्णलाई **व्यञ्जन वर्ण** भनिन्छ।
- व्यञ्जन वर्णको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ। ती आधारहरू यसप्रकार छन्- उच्चारण स्थानको आधार, उच्चारण प्रक्रिया अर्थात् प्रयत्नको आधार, घोषत्वको आधार (स्वरतन्त्रीको अवस्था), प्राणत्वको आधार (श्वास प्रवाहको आधार)। खण्डेतर वर्णमा मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन, लुर, बलेघात, विराम, लय आदि पर्दछन्।
- खण्डेतर वर्णले वर्णका सूक्ष्मतम विशेषतालाई समेट्ने भएकाले स्थूल आलेखनमा प्राय अनुनासिकताबाहेक प्रस्तुत हुँदैनन्।

7.9 अनुशीलनी

- 1) वाक्य केलार्ई भनिन्छ?
- 2) वाक्यका परिभाषा लेख्नुहोस्।
- 3) वाक्यका भेद के-के हुन् यसका वर्गीकरणका केके आधार छन्?
- 4) सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्य केलार्ई भनिन्छ प्रत्येकका उदाहरण दिनुहोस्?
- 5) नाम उपवाक्य, विशेषण उपवाक्य, र क्रियाविशेषण उवाक्य कुन उपवाक्यका वर्गभित्र आउँछन् प्रत्येकका परिभाषासहित उदाहरण दिनुहोस्।
- 6) लामा र छोटो वाक्य केलार्ई भनिन्छ?

- 7) कार्यका आधारमा वाक्यका कति भेद छन् र ती के के हुन्?
- 8) वर्ण भन्नाले के बुझिन्छ? वर्णहरूको निर्धारण गर्नुहोस्?
- 9) वर्णको वर्गीकरण गर्दै यसको विशेषताबारे टिपोट गर्नुहोस्।
- 10) नेपाली वर्णहरूको उच्चारणगत विशेषताहरूको चर्चा गर्नुहोस्।
- 11) नेपाली भाषाका खण्डीय र खण्डेतर वर्णको सूची बनाउनुहोस्।

7.10 अतिरिक्त अध्ययन

---

1. शान्तिप्रसाद ढकाल	सामान्य भाषाविज्ञान
2. डा. रामविक्रम सिजापति	भाषा परिचय
3. देवीप्रसाद गौतम	नेपाली भाषा परिचय
4. घनश्याम नेपाल कविता लामा	उच्च माध्यमिक
नेपाली व्याकरण र रचना	
5. डा. टङ्कप्रसाद न्यौपाने	भाषाविज्ञानको
रूपरेखा	
6. भीमनारायण रेग्मी र योगेन्द्रप्रसाद यादव	भाषाविज्ञान
7. बालकृष्ण पोखरेल	राष्ट्रभाषा

7.11 मूल्यबृद्धिको निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. वाक्यविज्ञानको सामान्य ।

.....

.....

.....

.....

(प्रश्न 1 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.1.2 को परिचय खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. वाक्यविज्ञानको परिचय अर्थ र परिभाषा ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 2 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.1.3 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली वाक्यका विभिन्न भेदहरू ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 3 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.1.4 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

४. नेपाली सरल र मिश्र वाक्यको परिचय ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 4 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.1.4 अन्तर्गत उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

५. नेपाली वर्णको उच्चारणका परिचय ।

.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 5 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.5 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

६. नेपाली वर्णका उच्चारणगत विशेषताहरू ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 6 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.6 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

७. नेपाली व्यञ्जन वर्णको विशेषता ।

.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 7को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.6 को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

८. प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन वर्णका भेदहरू ।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

(प्रश्न 8 को मूल्यबृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले 7.6 अन्तर्गत नै उत्तर खोज्न सक्नेछन्)